

УНИВЕРЗИТЕТ "СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ"

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ - СКОПЈЕ

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈА

**"Албанската Национална Преродба, Мисионерското Библиско Друштво
и Бекташизмот 1814-1897 година"**

Докторска дисертација

**ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ - СКОПЈЕ
БИБЛИОТЕКА
Ина. бр. 27006
СЕМИНАР ЗА ИСТОРИЈА**

Ментор

Проф. Д-р. Далибор Јовановски

Кандидат

М-р. Мемли Красниќи

СКОПЈЕ

2012

Предговор

Меѓу помалку разгледуваните теми, во албанската историографија несомнено е и проучувањето на улогата на религијата врз Албанското Национално Движење. Многу добро е познато дека верските догми во историјата на секој народ имаат примарна улога во неговите клучни моменти. Од ова правило не се исклучуваат ни Албанците, кои во времето на Ѓерѓ Кастриоти Скендербег се бореле против османлиската владеење, користејќи го на овој начин и религиозниот елемент. Додека почетокот на XIX век во светската арена донесе нова и поинаква социјална, економска и политичка организација, која како основа ги имаше не само античките, римските и грчките вредности, туку претежно таа се потпираше на духовните и моралните вредности на Протестантската Црква и при тоа не можеше а да не дојде до конфронтација и со православните христијански вредности, но и со исламските вредности на Османлиското општество. Затоа, третирањето на оваа проблематика во голема мера може да помогне во осветлувањето на влијанието на религијата во Албанската Национална преродба.

Архивскиот материјал и користената литературата, како и обидот за една критична нивна анализа, не значи дека оваа тема конечно е завршена и дека нема ништо да се додаде, напротив, ова е само еден чекор напред кон продлабочувањето на знаењата за улогата на религијата во албанската историја.

На крајот на овој труд, пред се треба да му се заблагодарам на мојот ментор проф. д-р. Далибор Јовановски, кој со трпението, љубезноста и неговите совети ми овозможи успешното завршување на ова докторска дисертација. Исто така, еден мој соработник беше и д-р. Шкелзен Рача, кој на почетокот ми ја предложи оваа интересна тема. Сакам да му се заблагодарам на д-р. Рача за помошта во изборот на материјалот што требаше да се истражува, како и за плодните разговори кои ме натераа да се продлабочам во студирањето на оваа интересна тема.

Исто така, особено сум им благодарен на вработените во Универзитетската Библиотека во Кембриџ, кои со нивната професионалност, не само што ја олеснија мојата работа, туку и ја претворија во забава и задоволство. За времето на моето престојување во Архивот на Институтот за историја во Тирана како и во Централниот архив на Република Албанија, како љубезна придружничка и помошничка беше Флутура Јакупи, вработена во Архивот, на која длабоко ѝ се заблагодарувам.

Вовед

Желбата за студирање и пишување за доминантното влијание на религијата во создавањето или моделирањето не само на индивидуалните и социјалните менталитети, туку и на етничките, ми се роди рано, но како највлијателна беше книгата “Технократска Болест” на Алаин Пајрефите, која конечно ме убеди за потребата за справување со оваа проблематика. Она што ме изненади кај овој автор беше неговата храброст да го спореди минатото на францускиот и германскиот народ и да изнајде логични аргументи и заклучоци, со кои сведочеше за причините на германската успешност во сите сфери на човечката дејност и истовремено ги откриваше недостатоците и слабостите на француското општество. Овој автор, исто така, ги прифаќаше тезите на Карл Маркс според кои, за економскиот развој на една земја беа неопходни капиталот и човечкиот фактор. Но, во продолжение на неговата книга, Пајрефите, на овие два фактора ќе им ја додаде и културата како одлучувачки фактор во создавањето на менталитетот.

Така, тој ќе ги објасни причините зошто индустриската револуција и новиот капиталистички дух најпрво се развиле во европските протестантски земји. Една од причините за овој протестантски успех, продолжуваше тој, беше дека со преведување на Светите Книги на народен јазик, се постигнале неколку истовремени цели. Нормално дека на прво место, промовирајќи ги јазиците кои се зборувале, се скршил монополот на латинскиот јазик на Католичката Црква, а со тоа и духовното единство на западното христијанство. Кршењето на овој догматизам и централизам, донесе нов слободен дух во црквите на протестантските земји, со што тие започнале да се научат со самоуправувањето, што всушност биле првите ембриони на капиталистичките слободни општества.¹ Меѓутоа, главната промена во овие земји било создавањето на еден нов начин на размислување и дејствување. Во текот на промовирањето на масовното воспитување од верски карактер поединецот во овие општества се здобил со самодоверба и сфатил дека

¹ Alain Peyrefitte, Teknokratska Bolest, Zagreb 1976, 154.

“Рајот” може да биде изграден и на Земјата, но за ова било потребно дисциплинирано и организирано општество и чесна работа на сите негови членови. Со развивањето на образованието на национално ниво конечно била формирана не само политичката и културната елита, туку и квалификуваната работна сила, која била способна да ги примени во пракса новите техничко-научни откритија. Затоа, Француската буржоаска револуција всушност бил обид за присвојување на протестантската култура.² Овој негов заклучок ме поттикна да се заинтересирам за влијанието на религијата во Албанското национално движење во текот на XIX век.

Дотолку повеќе, користејќи ги архивските материјали од Универзитетската библиотека во Кембриџ, дојдов до интересни податоци за познатиот српски книжевник Вук Караџиќ. Тоа што ја разбуди љубопитноста кај мене беше фактот дека Караџиќ ја составил нова српска кирилица и го превел Новиот Завет на народен говорен јазик, како вработен во Британското библиско здружение.³ Овој нов податок за мене ме натера да разберам дека во почетокот на XIX век сите балкански народи биле на приближно исто културно ниво. Покрај тоа, познатата теза дека странците ја направиле историјата и културата на Албанците пропаѓа, затоа што документите покажуваат дека странците, во овој случај Британското библиско здружение, им помогнале во иста мера и на Србите, Бугарите и Грците.

Со работата на овие протестантски мисии, делумно се занимавале и други научници, иако за тоа немаше посветено посебно дело, освен делото на проф. Џејмс Лоши, посветено на Константин Кристофориџи, дело што содржи богат и документиран материјал за него и за британските и американските протестантски друштва. Но, исто така англо-американските мисионери придонеле не само за афирмирањето на албанскиот пишан јазик, туку тие ја популаризирале и употребата на азбуката со латински букви, не само меѓу албанскиот народ, туку и меѓу турскиот народ, резултирајќи со Битолскиот Конгрес и конечното триумфирање на европскиот филозофски концепт. Тоа биле истите сонувачи, кои подоцна ќе ги отворат првите стручни училишта и во албанска држава. Сите

² Ибидем, 189.

³ The nineteenth report of the British and Foreign Bible Society, London 1823, 25.

овие беа елементи кои придонесоа за мојата решеност кон мојата подлабока студија на ова друштво со глобално простирање.

Така, почетокот на XIX век ќе донесе во светската сцена, нова култура и нов начин на живеење, кој во својата основа се потпираше врз националната идеологија, но кој како духовна храна ја имаше протестантската вера. Тие промени на околностите, не поминале без последици по традиционалните империи во тоа време како што било Царска Русија, Австриската империја и особено Османлиската Империја. Додека првите две, имајќи го во предвид христијанското наследство, можеле да се реформираат, истото не можело да се каже за “Болниот од Босфор”. Таа не само што беше царство составено од еден конгломерат од различни племиња, етнички групи и раси, туку исто така и мултикултурно општество, кое со векови се базирало особено на исламот. Ова секако беше незгодно за албанската националност, која не само што беше масовно исламизирана, туку овој процес продолжи да се развива во текот на целиот XIX век, додека на други места се покренала националните движења, чија основна карактеристика беше тоа што тие се разликуваа од останатите.

Без сомнение, токму ова несреќа на Албанскиот народ, кој во голем дел не само што бил исламизиран, туку овој процес продолжуваше да се одвива во текот на целиот XIX век, додека насекаде на друго место продолжувало заживувањето на националните друштва, кои како нивна основа го имале тоа што ги двоело и ги разликувало од другите. Нормално, преминувањето во ислам, без сомнение им служело како на Албанците така и на апаратот на Османлиската Империја. Првите, на овој начин се изедначиле со права со муслиманската елита од Истанбул, станувајќи активни учесници во граѓанската, верската и воената администрација на таа глобална империја. Додека вторите, со исламизирањето локалните балкански народи, а во овој случај на Албанците, не само што ја зајакнале нивната власт, туку исто така воспоставиле една цврста основа за поврзување на овој народ, или на еден дел од него, со понатамошната судбина на таа Империја. Во втората половина на XIX век, тој дуализам на интереси, ќе се претвори во конфронтација меѓу албанските национални интереси и тенденциите за османлизирање на државниот апарат.

Во целата оваа деградација на социјалните и политичките односи, што се одвивал во рамките на ова средоземноморска Империја, не мала улога имал и негативниот

трговски биланс на Империјата со европските земји. Иако таа до почетокот на XIX век повеќе извезувала отколку што увезувала, индустриската револуција, патната инфраструктура, зголемувањето на потрошувачката, придонело и до промената на правецот на капиталот, кој од сега па натаму ќе оди од истокот кон иновативниот запад. И конечно, кон втората половина на XIX век, Османлиската Империја се претворила од извозник на занаетчиските производи во нивен увозник. Ова нормално довело до пропаѓање на многу профитабилни занаети, што ја отежна финансиската криза, затоа што почнаа да се увезуваат и материјални добра непознати дотогаш, како што било кафеето, шеќерот, металните производи и западниот текстил.⁴ Економскиот елемент ќе биде еден од клучните елементи, што довело до морална деградација на османлиските службеници, што првично и ќе ги поттикне народните маси да избувнат востание.

Како резултат на тоа, иако националните движења на Балканот, во почетокот имале социјален карактер, како што бил случајот на првото српско востание, тие потоа ќе бидат мотивирани од страна на верската омраза, бидејќи муслиманите не ја претставувале само власта туку и градското население со поповолна социјална состојба. Таа омраза на српските селани кон богатите муслимански трговци и сопственици, се манифестирана со грабежи и насилство што зазелo социјален, верски и на крајот и етнички карактер. Таков пример на омраза бил случајот на завземањето на градот Ваљево, кој имал 3000 муслимански и 200 христијански куќи, и во тој случај српските востаници, на куќите што не ги запалиле, им ги зеле вратите и прозорците и се друго што било вредно.⁵ Сето тоа, уште еднаш го потврдувало почетокот на крајот на една сила, некогаш “глобална”, но која почнала да се движи кон својот конечен пад, затоа и сите напори за да го реформираат тој конгломерат на народи, религии и јазици од горе ќе доживеат неуспех, делумно затоа што тие биле задоцнети дејствија, и воопшто овие нови барања за промени, всушност не наишле на подготвено население за нив, како во сферата на образованието, така и во духовната сфера. Следствено на тоа, бидејќи биле национални држави со динамичен развој во сите области на човековата дејност, протестантските христијански држави ќе станат примери,

⁴ Kemal H. Karpat, THE TRANSFORMATION OF THE OTTOMAN STATE, 1789-1908, International Journal of Middle East Studies, Vol. 3, No. 3 (Jul., 1972), pp. 246, Cambridge University Press, <http://www.jstor.org>

⁵ Djordje Stefanovic, Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The Inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804-1939, *European History Quarterly* 2005 35: 465.

кои биле следени и од страна на христијанските народи кои живееле во Османлиската Империја. Првенствено, бил социјалниот и економскиот елемент тој што ја предизвикал првата искра на незадоволство, за подоцна да добие религиозни конотации, за на крај тие движења да добија и национален карактер.

Се разбира, ваквите антиосманлиски движења биле поддржани од страна на европските земји, а особено од Царска Русија, која сметајќи се себеси како заштитничка на православното христијанство, ќе го охрабри и заштити секое движење на православните христијани, насекаде во ова царство. Но сепак, непобитен е фактот дека конечната промена како и ориентацијата кон националните аспирации на овие движења го дале различните мисионерски здруженија, било преку преведувањето и распространувањето на религиозните книги на народен јазик, било преку проповедите на таков јазик, одгледувајќи ги на тој начин нивните заспани национални чувства. Нормално, добро е познат фактот дека економијата и културата одат рака под рака. Така било и со Велика Британија, која особено по трговскиот договор со Османлиската Империја во 1838 година, придонело последната до 1850 година да биде нејзин втор или трет трговски партнер.⁶ Иако примарниот интерес на оваа држава бил економски, со тек на време се појавил и политичкиот интерес, а на тој начин снеможеше а да не продре и новиот филозофски дух, кој ги донел овие промени.

Муслиманските верници на Османлиската Империја, барем до првата половина на XIX век, не биле предмет на напорите за конвертирање на библиските здруженија. Овој став ќе се промени радикално по Кримската војна од 1853-1856 година, кога станало целосно јасна западната поддршка за територијалниот интегритет на Османлиската Империја, која како последица ја имала интензивната и упорна мисионерската дејност на протестантските здруженија. Без двоумење, преведувањето на светите списи и на официјалниот османлиски јазик, ќе ја поттикне љубопитноста, првенствено на нејзината културна елита. Од сите религиозни струи во рамките на исламот, бекташизмот по многу нешта, бил најблиску до протестантскиот филозофски концепт. Првата нивна заедничка точка, несомнено бил истиот став што тие го имале кон односот на човекот и творецот, кој

⁶ Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Historia e Shtetit, Shoqërisë dhe Qytetërimit Osman, Tiranë 2009, Vol.I, 601.

за разлика од католичко – православните догми, како и на официјалниот ислам, ги сметало како неважни институциите, церемониите и хиерархијата, било да се религиозни или државни.

И, без сомневање, во сите тие неповолни околности кои владееле во текот на целиот XIX век, за Албанците била среќа прифаќањето во голема мера на бекташката догма, која им помогна полесно да ги прифатат новите цивилизирани вредности, кои брзо станале неопходност, за да се претворат во напреден народ, секогаш според европскиот пример, или да се уназадат, на милост на судбината и непријателите. Нивната бедна состојба ја опишуваат и протестантските мисионери, кои го истакнуваат високиот степен на заостанатост во сите области на нивниот живот, обвинувајќи ја притоа Османлиската Империја, која не направила ништо за нивното морално и духовно оживување.⁷ Сосема е точно тоа дека "Високата Порта" направила неколку обиди за реформи, но и покрај тоа што биле погодени и корисни, на долг рок овие промени имале мала можност да се срповедат, бидејќи оние што требало да ги применат овие нови реформи, всушност не беа фамилијаризирани со овие нови цивилизирани вредности. Значи, недостасувало и духовната основа и соодветниот систем на образование, како суштински чекори кои без сомневање ќе водат кон создавањето на една нова генерација, сплотена со новите идеи кои времето ги наметнувало. Во таа примитивна средина и опколена со незнаење, суеверност и сиромаштија, со голем простор за хранење на верскиот фанатизам, само бекташиската секта се отелотворувала со идеалите за Албанска национална преродба. И неслучајно од мисионерите на Библиското Здружение, тие биле оценети како протестанти на муслимански свет.

Втората половина на XIX век крајно ќе го отелотвори бекташизмот во Албанското национално движење, чија крајна цел била организирањето на Албанската Призренска Лига, чии активни учесници биле бекташките верници. Еден од многуте докази од отоманските архивски извори е и извештајот на Дервиш Паша испратен од Солун до Високата Порта, во кој тој ја информира владата за врските на Абдул Фрашери со

⁷ Annual report of the British Foreign Bible Society, London 1867, 163.

бекташките поглавари, а особено Баба Хусеин од бекташкото теќе во Кроја.⁸ Колку малку османлиската владејачка елита ги сфатила новите вредности наметнати од времето, како што биле еднаквоста, слободата и јакнењето на националниот идентитет, покажува и упатството на Централната влада за нејзините емисари, за борбата против автономните идеи меѓу Албанците. Во ова писмо како објаснување било наведено тоа дека со добивањето на автономија на Албанија, таа ќе падне под влијание на соседните земји како Австрија, Италија, Грција или Србија и со време овој народ ќе ја изгуби неговата муслиманска вера.⁹ Значи, дури и како што се гледа од овој документ, политичката и верската елита, првенствено е заинтересирана за зачувувањето на државниот интегритет, користејќи го или подобро кажано манипулирајќи со религиозното единство, кое на крајот било не само против барањата на времето, но на долг рок и против интересите на Османлиската Империја.

Ако оваа империја се децентрализира според етничкиот принцип, би се формирале Албанија, Македонија и некои други административно – политички единици, најверојатно ќе прекинеме како територијалните барања на балканските земји, така и притисоците на големите сили, кои повикувајќи се на овие вредности, не престанувале да се мешаат во внатрешните работи, така да на овој начин немало можеби и да почне Балканската Војна во 1912 година.

За жал, Високата Порта не се покажала како далековидна и на Албанците во такви неповолни услови им останувало да се потпрат на нивните сили и на целосната поддршка од бекташката секта и од Британското и Американското библиско движење. По неуспехот на Призренска Лига, за албанските патриоти станало јасно дека војната за постоењето на нацијата требало да се води во областа на културата, односно во популаризацијата на националното пишување со латински букви, како и во организирањето на образованието на албански јазик, како основен чекор кој ќе ги спречи грчките, српските, бугарските и османлиските асимилаторските тенденции.

⁸ Arkivi i Kosovës, Lidhja e Prizrenit në dokumentet Osmane, Prishtinë 1978, 113.

⁹ Ибидем, 110.

Глава I

Почетоците на присуството на Бекташизмот и Библиското Движење на територии во кои живееле Албанците

1.1 Економско-Општествените околности кај Албанците во почетокот на XIX век

Со мирот во Карловци од 1699 година и особено со Кучук Кајнарџискиот Договор од 1774 година завршила ерата на територијалното проширување на Османлиската Империја и започнал еден нов период на интервенцијата на европските земји како Австрија и Русија, особено изразена во натамошната нејзина судбина.¹⁰ Крајот на оваа историска ера го означил и крајот на окупаторските војни, во суштина го идентификувал и распадот на воено-феудалниот систем на азискиот владетел. Причината за тоа се основало на фактот дека победничките војни ,преку кои се собирале финансиските ресурси, завршиле, а со тоа се намалил и интересот на спахиите да одговорат на повикот на султанот. Во исто време, почнало и претворањето на тимарите во феудален имот, со што се укинува воената база на Империјата како и нејзината финансиска база. За целиот овој голем пад придонел и поместувањето на поморските патишта од Средоземјето во Атлантскиот Океан, намалувајќи ги значително и империјалните приходи од стоконите такси кои иделе од Исток кон Западна Европа. Исто така и поморскиот транспорт не само што не бил безбеден, туку траел долго. Така, на еден извештај на Британското Библиско Друштво од островот Малта, се зборувало за патувања кои можат да траат и до 69 денови само да се стигне до Истанбул¹¹. На почетокот на XVII век завршил златниот период од XV-XVII век на Османлиската Империја, време во кое преовладувало релативен внатрешен мир, што овозможило зголемување на економската благосостојба и следствено

¹⁰ Historia e popullit Shqiptar ,I, Prishtinë 1979, 362.

¹¹ Canton, William ,A History of the British and Foreign Bible Society, Volum II, London 1904,2.

на тоа и раст на населението¹², но истовремено и поинтензивен процес на конвертирање на балканските христијански народи во исламот. Од ова време ќе започне епохата на распаѓање и пад на таа „Средновековна суперсила“.

Овие биле причините кои ја испратиле Османлиската Империја на патот кон внатрешниот распад.

При анализата на социјалните и економските услови во Османлиската Империја посебно на териториите на кои живееле Албанците, треба да го имаме во предвид географскиот фактор и тешките санитарни услови во кои биле тие области. Три четвртини на сегашната територија на Албанија биле области покриени со шуми а останатото му припаѓало на пордачјето на мочуришта. Другите територии каде што живееле Албанците како Косово, имаа интензивно и екстензивно земјоделие кое рефлектирало со побарувачка за нови земјоделски површини. Исто така, различните болести го поттикнале народот да се иселат од овие простори.

Во овој контекст е позната горчливата приказна од XVIII-XIX век. Кога рамниот појас помеѓу Драч и Валона бил центар на маларија, додека во XVIII век владеело епидемијата во областите Јанина, Скадар и Призрен, а во планинските предели пателе од болестите на животните. Исто така, како еден од дополнителните фактори на влошувањето на економската состојба на селанецот бил и процесот на проширување на приватната сопственост – имотот, додавајќи ги и нелегалните даноци.¹³ "Црната смрт", како што поинаку била наречена чумата, го погодила Балканот од 1828-1829 година, а потоа и во 1841 година, влијаејќи на намалувањето на бројот на населението, но во исто време благодареејќи им на подобрувањето на домувањето и санитарните услови во другиот дел на Европа оваа болест била елиминирана.¹⁴ Значи во текот на целиот период на османлиското владеење, Албанците биле принудени да мигрираат во потрага по подобри услови за живот земајќи го во предвид нивниот престој во планинските предели, присуството на болестите и самоволноста на владетелите и на локалниот моќен слој.

¹² Gazmend Rizaj, Shqipëria e Sipërme 1800-1913, Prishtinë 2011, 28.

¹³ Frederic F. Anscombe, The Ottoman Balkans, 1750-1830, Princeton University 2006, 93-94-95.

¹⁴ Fernand Braudel, The Structures of Everyday Life, Volume I, New York 1981, 84.

Во текот на XIX век една од малкуте можности за вработување на оваа воена популација било воведувањето на обврската за воената служба, наметната од државата или од моќните локални феудалци. Албанците од планинските област, како и Швајцарците, Ирците или Шкотите го имале наемништвото како еден од егзистенцијалните извори. Поинаку кажано тие кои се одликувале по нивната храброст, да имаале дисциплина и квалификуван стратег за водење, можеби и ќе го изменеле текот на историјата на Османлиската Империја. Вака пишуваат и мислеле многу странски опишувачи, меѓу кои и францускиот конзул во Јанина, Поквил.¹⁵

Во услови на распад на административно – воениот апарат, власта во Албанија ја презеле големите албански феудалци. Потоа почнува времето на инсталирањето на спахиите од селата во градовите, со што се зајакнала политичката улога на градовите¹⁶ и со што се поттикнала анархијата, која и покрај централизираните мерки, делумно е присутна и во текот на XIX век. Преминувањето на Албанците во исламска вера ги направила и нив заеднички владетели на Османлиската Империја, па како резултат на тоа во рамките на областите во кои живееле Албанците, се појавува феноменот на двојна власт. На една страна биле администраторите поставени од Портата, додека на друга страна стоела вистинската власт на големите феудални албански семејства – оцаците.

Така кон крајот на XVIII век и почетокот на XIX век па наваму, ќе се воспостават автономни патријаршии со локално управување, кои само формално ќе му се поклонат на султанот. Во областите со доминантно албанско население се зајакнале две пашалаци: Пашалакот на Бушатлиите со седиште во Скадар и Пашалакот на Али Паша Тепелена со седиште во Јанина. Имало периоди кога во условите на мир и внатрешен ред на областите во кои живееле Албанците се истакнува и цутењето на градови, како резултат на развојот на занаетчиството и трговијата во нив.

Ова отворање кон европските земји почнува после 1699 година, во почетокот со отворањето на морското пристаниште на Драч, Улцињ, Валона и Арта. Така, Скадар и Москополе станале два големи трговски центри. Од областите во кои живееле Албанците

¹⁵ Pukëvilli, Një Oborin e Vezirit të Janinës, Tiranë 1999, 16.

¹⁶ Zija Shkodra, Qyteti Shqiptar gjatë rilindjes kombëtare, Tiranë 1984, 51.

почнало да се извезува: крзно, тутун, ориз, маслиново масло, сол, памук, свила, животни и оружје¹⁷ додека, на југ, се одгледувале портокалот, лимонот, калинката, смоквата и грозјето со многу добар квалитет¹⁸. Така, францускиот офицер, Манзур Ибрахим Ефенди,¹⁹ во служба на Али Паша Јанински, го донел од Крф компирот, храна која станала симбол на земјоделската работа на европскиот селанец, со најдобрата надеж дека и кај Албанците оваа земјоделска култура ќе стане секојдневна храна. За жал, според сеќавањата на Ибрахим Манзур, Албанците не го присвоиле овој вреден производ бидејќи меѓу другото компирот растел внатре во земјата.²⁰ Сепак, овој историски период бил несомнено крајот на една златна ера на економската и финансиската благосостојба на една моќна империја, како што била Османлиската Империја. Како доказ за ова биле и тврдењата на Таверниер според кој во XVII век, на пазарот во Белград имало во изобилство и поевтини цени на пченица, вино, месо и на други земјоделски и сточни производи, повеќе отколку на истите пазари во Берлин, Виена и Париз.²¹

Архивските документи даваат повеќе докази кои потврдуваат дека на териториите населени со Албанци под власта на Османлиската Империја, во текот на XVIII век и во првата половина на XIX век, постоел еден позитивен економски биланс во трговијата со надворешниот свет. Така, развиениот трговски промет на Албанските поморски пристаништа од 1770-1790 година, достигнал годишна вредност од 1.600.000 гроша за извоз и околу 500.000 гроша увоз. Во 1812 година од страна на јужни албанските краишта

¹⁷ Frederic F. Anscombe, *The Ottoman Balkans, 1750-1830*, Princeton University 2006, 99.

¹⁸ Ibrahim Manzur Efendija, *Kujtime për Ali Pashën, Tiranë* 2003, 50.

¹⁹ Ибрахим Манзур Ефендиу беше француски војник роден во Страсбург, кого Министерот за надворешни работи на Франција Таилеранд-Перигорд, ќе му наложи да испрати доверливи писма до командантот на француската војска, Наполеон Бонапарта во Египет. Патувајќи за Александрија, неговиот брод ќе биде запрен а тој заробен од страна на британската флота. Во меѓувреме, Бонапарта станува водечка воена француска фигура, и тоа го иритира младиот французин кој се повеќе станува монаркист. Му пишува на Бонапарта каде што го изразува неговото несогласување со неговото владеење и поради тоа ќе биде ухапсен. Оди за Цариград во 1803 година, каде што ја менува и верата и го добива името Исмаил, со што станува дел од новата османлиска војска (Низами Дједид) како полковник. После краткиот престој во Франција, се враќа во Османлиската империја и во Скопје станува дел од службата на Сулејман Паша. Тој му го менува името во Ибрахим Мензур (според арапскиот збор Победник). Заедно со Сулејман Паша учествуваше во кампањата против српските востаници (1812-1815), а после тоа заминува да му се придружи на Али Паш Јанина, кај кого служеше како воен шеф на инжинеријата. Види: Ibrahim Manzur Efendiu, *Kujtime për Ali Pashën, Tiranë* 2003, 5, 6, 7, 10, 22, 23, 45, 46.

²⁰ Ibrahim Manzur Efendiu, *цит. дело*, 63.

²¹ Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life, Volume I*, New York 1981, 199.

се извезувале стоки во вредност од околу 2 милиони гроша, додека увозот не ја надминувал вредноста на 1 милион и 200 илјади гроша. Во тоа време албанските трговци имале позитивен трговски биланс и со Малта, додека трговските односи со Венеција најдобро се илустрираат со податокот дека секоја година имало размена на 160 бродови со стока.²²

Во местата населени со Албанци, како во селата на Скадар, Пеќ, Елбасан и Чамерија, исто така, се одгледувала и свилената буба, активност од која тие ги обезбедувале приходите. Додека за време на владеењето на Мехмет Паша Бушати (стариот) почнало одгледувањето на памук, индустриска култура која била многу распространета во северните и средните области населени со Албанци.²³

Една друга земјоделска култура дојдена од Далечниот Исток и составен дел од секојдневната храна бил оризот, кој меѓу другото, исто така, се одгледувал во регионот на Корча, барем во почетокот на XIX век.²⁴ Но, брзиот економски развој на териториите каде живееле Албанците во Османлиската Империја во текот на XVIII век и првата половина на XIX век, за жал, бил не само одложен но се одвивал и во еден историски период како индустриската револуција која го донесе користењето на новите технологии на производство, која придонела стоките да бидат поевтини, а занаетчиското производство во стечај. Ова и нанело тежок удар на економската и социјалната структура на “Високата Порта” како целина, а особено на самата економска база споменатите вилаети.

Првата економски погодена област, како и обично бил најразвиениот дел од населените места, односно нивниот јужен дел. Сепак, според архивските извори, во Пашалакот на Јанина се увезувало британскиот памук од почетокот на XIX век понатаму. Значи, индустријата на британскиот, австрискиот и италијанскиот текстил, со своите евтини цени, го окупирале целосно пазарот на овие области, уништувајќи го целосно локалното занаетчиско производство.²⁵

²² Ligor Mile, Zejtaria fshatare shqiptare gjatë Rilindjes Kombëtare, Tiranë 2001, 149.

²³ Ибидем, 66.

²⁴ Pukëvilli, Në Oborrin e Vezirit të Janinës, Tiranë 1999, 188.

²⁵ Ибидем, 69.

Уште една друга занаетчиска гранка меѓу Албанците, несомнено бил и занаетот на производство на оружјето во што особено биле познати Призрен и Тетово. Пушката на албанските занаетчии била поприсутна во 20-те и 30-те години на XIX век, која најдобро се препознавала под името карабина а најпозната е како “кајранфилска“ карабина. Со овој вид на оружје, се опремиле не само војските на Пашалакот на Скадар и на Јанина, туку и оние на Србија и Грција.²⁶ Сепак, иако Османлиската Империја не била во чекор со новите процеси на технолошките промени и во производството на оружје, занаетот на оружјето започнал да слабее во втората половина на XIX век оставајќи им го патот на современите европски оружја. Значи со текот на времето евтините и квалитетните производи на Стариот Континент, го изгаснале еден од многуте сектори на економијата, од кои албанското население ја обезбедувало материјалната благосостојба, а на Османлиската Империја дополнителниот извор на приходи.

Според руските извори, Призрен во 1864 година извезувал земјоделска и занаетчиска роба, околу 1 милион сребрени рубљи, и во истиот период била увезена стока со вредност од околу 500.000 рубљи, додека морското пристаниште на Валона одбележувало негативен економски биланс, кој вклучувал вредност на увезувана стока од 1.800.000 рубљи и извезувана стока во вредност од 480.000 рубљи. Во истата година Драч имал влез и излез на 1178 бродови со тежина од 89.966 тони, кои растовариле стока со вредност од 1 милион и 300 рубљи и извоз на стока од 1 милион и 500 илјади рубљи.²⁷ Од овие комерцијални податоци потекнуваат два спротивни заклучоци. Првиот заклучок е фактот дека трговскиот позитивен биланс до првата половина на XIX век ја имале речиси сите трговски албански гадови, а другиот е дека овој позитивен трговски биланс продолжил да го има Призрен во почетокот на седумдесеттите години на XIX век.

Овие економски текови се објаснуваат со недостатокот на развојот на внатрешната трговија, која се уште немала голема побарувачка за западните индустриски производи. Тие продолжиле да бидат скапи за обичниот купувач, затоа и не ги загрозиле албанските

²⁶ Ибидем,105-106.Македонски револуционери купување пушки на овие занаетчии во Тетово, во доцниот деветнаесетти и раниот XX век.

²⁷ Ибидем,149. Руските дипломати, како сите други странци, ја користеле својата валута и кога пишувале за трговија со другите странски држави,но треба да се истакне и тоа што покрај златото немало некоја новчана призната валута како меѓународно средство за плаќање.

локални занаети за задоволување на овие економски потреби. Дополнителниот фактор кој ја закочил трговијата бил недостатокот на патната инфраструктура, особено недостатокот на железничките линии. Значи во почетокот¹ на шеесеттите години на XIX век сèуште не постоело ниедна железничка линија, која несомнено ќе го поттикнуваше трговскиот обем, како и слободното движење, толку потребните знаења за применување во производството, кои како резултат на тоа бележеле пораст и намалување на цените на општите потрошувачки предмети.

Се разбира дека ова задоцнување по се била последица на внатрешни и забавени промени кои биле толку витални за функционирањето на новите, административни, борбени, образовни и научни институции кои би овозможиле внатрешна стабилност, мир и работа за слободните луѓе. Во овие нови околности, целата позитивна енергија на граѓаните била вперена кон порастот на земјоделството, кој би ги следел технолошките новости и би го отргнал Османлиското царство од заостаност, исто како што тоа го направило јапонското општество. На жалост, Високата Порта не успеала тоа да го направи и поради големата заостаност, единствена можност за нови инфраструктурни инвестиции било интензивното задолжување кое почнало во другата половина на XIX век и затоа само тогаш во Османлиското царство се почнало со големите работи и градењето на железничките линии.

Овие трговски податоци покажале дека европското земјоделство и сточарство уште не се индустријализирале, затоа што тие биле на исто ниво во текот на овој период со истота економската гранка на Османлиската Империја. Така, во условите на двострана заостанатост во областа на земјоделството, тоа било уште поконкурентно отколку нивните конкурентни европски производи. Поради тоа оваа економска ситуација наскоро се променила генерално на штета на Османлиската Империја и особено на балканските простори.

Сепак, целиот овој трговски позитивен биланс во првата половина на XIX век, секако, го прероди културниот живот, доведувајќи на сцена една млада генерација на албански интелектуалци, воспитани и образовани во најпрестижните институции на Османлиската Империја. Тие пишувале поезија на албански јазик, но во отсуство на

националната азбука тие пишуваале албански со арапски букви.²⁸ Значи, недостигот на албанските букви била компонента која ја попречувала духовната и националната преродба. Сепак, албанските бекташи во културниот центар во Берат ги направиле првите чекори на долгиот пат на националната албанска преродба.²⁹ Претходно треба да се потенцира дека до крајот на XVIII век, албанскиот јазик бил пишуван со латински букви од авторите од север, како Пјетер Буди, Ѓон Никола Казази и други, додека од XIX век, почнало и пишување на албански со грчка азбука.³⁰ Друг важен културен центар во

²⁸ Во XVII и XVIII век, во исламизираниите области населени со Албанци и Бошњаци во Босна цветаат културни и исламски институции, како мејтепи и медресе во кои се школуваат локални исламски жители. Во овие образовни центри се студирало Куран и ориенталната книжевност, но јазикот на образувањето било османски, арапски и персиски. Во овој период, бројот на образовни луѓе во балканскиот дел на Османлиското царство значајно се зголемил, и во тие околности почна да цвета литературата на ориентални јазици, но и во локалните албански и босански јазици користејќи ги арапските букви. Во албанската култура, тие писатели се познати како Бејтеци (од арапскиот збор бејте, поезија, песна) кои пишуваат песни во главно инспирирани од исламската религија, лубовни и општествено мотивирани поезии. Нивниот литературен стил бил ориентален како што бил Диван (од персиски збор диван книга каде што сите песни од еден поет биле составени по алфаветски редослед), газеле (арапски збор за еротска, лирска поезија), илахи (арапски збор за верски песни). Влијанието на овие писатели бил од локален карактер, поради тоа што сите песни биле рачно напишани и не биле печатени, што докажува дека тие не биле наменети за голем број на читатели или за другите верски заедници. Истиот случај е и со босанската муслиманска поезија која што била поврзана само со муслиманската заедница и немала допирни точки со литературата на другите народи. Овие песни, иако пишани на албански или босански јазик (со арапски букви), со мотив и стил се идентични, не влијаеле еден на друг поради непознавањето на јазикот но и поради нивниот стремеж кон локалната средина. Погледни: Nusret Omerika, Mostarsko alhamija do pjesnistvo, asopis za obrazovanje, nauku i kulturu "Most", broj 112-113; Sabri Hamiti, Historia e letërsisë shqiptare, Prishtinë 1989, 61-62-63; Tahir N. Dizdari, Fjalor i orientalizmeve në gjuhën shqipe, Tiranë 2004, 218, 293, 413.

²⁹ Historia e Popullit Shqiptar, I, Prishtinë 1978, 385.

³⁰ Shaban Demiraj ë Kristaq Prifti, Kongresi i Manastirit, Tiranë, 2004, 13. До XVII-XVIII век, албанскиот јазик бил во главно пишан од страна на албански католички свештеници кои се потрудиле во преводите на светите книги на албански јазик да ја сочуваат колку што е можно повеќе католичката вера, и така да избегнат исламизирањето на нивните верници. Од друга страна, Цариградската Патријархија и под власта на Османлиите ја имаше аутономијата и делуваше под заштитата на Султанот, така што нив не им било важно да се борат за своите верници затоа што православните цркви продолжиле со своите традиционални церемонии и се разбира со употреба на грчкиот јазик како јазик на литургија. Оваа ситуација од еднаш се менува во XVIII век и со почетокот на XIX век. Првата таква традиција помеѓу албанците од православната вера почнува веќе во XVII век во градот на Елбасан, каде свештеникот познат како Папа Тотаси или Теодор Богомили, а за некои прифатлив како Анонимни Елбасанац преведува 58 страници од Светата Книга на албански јазик. Тој ја креирал посебната албанска азбука од 40 букви, притоа користејќи глаголица. Неговите чекори ги следеше и Теодор Хаџифилипи, Григор од Драца, Вангел Мекси, Григор Ѓирокастрити и други. Оваа традиција ја преземаа и британските мисионерски организации кои за албанците од православна вера преведувале и печателе светите книги на албански јазик. Оваа традиција на пишување на албански јазик со грчки и латински букви важеше до 1879, кога беше формирано (Друштвото за албански букви во Цариград, чии дел биле познати личности како што се Сами Фрашери, Јани Врето, Пашко Васа, Хасан Тахсини и кои ќе ја прифатат азбуката со букви на латиница и помал број на база на грчката азбука. Ова било компромисно решение помеѓу доминантниот север и грчката азбука доминантна во јужните делови нацелени со албанци но и конечна елиминација на арапските букви

рамките на Османлиската Империја бил Москополе³¹. Тука се основа "Нова Академија", каде предавале образовани интелектуалци од европските универзитети. Воспитувањето и образувањето на младите генерации било на грчки јазик, но исто така и во тие услови се правеле напори за написи на албански јазик. Така, Теодор Кавалиоти, ректор на "Нова

како можно писмо за албански јазик. Со оваа азбука, до 1908 биле печатени книги за средниот и јужниот дел на Албанија, но не и за северниот дел каде што се служеле само со латински букви и со Цариградската комбинирана азбука. Битолскиот Конгрес во 1908 година донесе одлуки за еднакво користење на азбуката со латински букви и Цариградската комбинирана азбука. Двете азбуки биле на користење се до прогласувањето на независноста на Албанската Држава во 1912, кога само латинското писмо станува службен. Погледни: Robert Elsie, *Histori e Letërsisë Shqiptare*, Tiranë 1997, 54; Mahmud Hysa, *Krestomaci e Letërsisë së vjetër shqiptare*, Prishtinë 1987, 201, 202; Hysni Myzyri, *Shkollat e para Kombëtare Shqipe*, Tiranë 1973, 24-25.

³¹ Москополе како град основан во 1338 година од албанска феудална фамилија Музакај (овој податок доаѓа од лингвистот и историчарот Ј.Г. Хахн). Според документите од манастирот Свети Продрома, Москополе како град имал блиски врски со албанските села во подрачјето на Опара, позната по градежништво но и многу граѓани на Москополе имале свои лозји во тие села, што само потврдува дека многу од нив потекнуваат од тие предели. Во околината на градот имало и влашки села, кои имале роднински врски со жителите на градот. А кога знаеме дека пред три века и денес, во околината на градот Москополе уште се наоѓаат граѓани од православната вера, кои се и сега од албанско и влашко потекло, тоа би бил цврст аргумент за да можеме да заклучиме дека жителите на градот Москополе биле Албанци и Власи. Во истовреме, во XVII век почнувало да се развие и идеја на Панхеленизам, поради која сите православни во Балкан сметаат дека се хелени. Во оваа насока работеле и познати граѓани на Москополе како Т. Кавалиоти, Д. Хаџиу и други кои што со печатење на речникот смислиле начин да се учи грчкиот јазик како најдобар начин на асимилација на грчката култура и идеи. Додека во Османлиското Царство немала ни една печатница, во Москополе печатниците почнале со работа во 1720 година со што придонесувале во зацврстувањето на православиот дух помеѓу албанскиот, влашкиот, словенскиот (македонскиот, бугарскиот) и грчкиот народ. Целта на ова печатница било да ја всуети католичката пропаганда, која се ширела помеѓу жителите на Османлиското Царство и како последица на печатените книги било и еманципацијата на човековиот дух. После 1745, печатниците стануваат власништво на манастирот Свети Наум затоа што само една година подоцна, во едните печатени книги ќе пишува „во печатницата на нашиот свет отец, Свети Наум“. Во исто време и Охридската Патриаршија и градот Москополе имале заеднички горчлив крај. Охридската патриархија беше супримирана во 1767 година а градот Москополе уништен во 1769. Пресвртна точка во историјата на град Москополе била основањето на Новата Академија, за што заслужни биле Архиепископ Охридски, Јоасаф и Теодор Кавалиоти. Зградата на Академијата почна да се гради во 1741 но беше завршена само во 1750 година, и имаше 40 училници и една голема библиотека. Но овој град, не може а да не се поврзува со Албанската култура затоа што овде почнаа со новата традиција на пишување на албанскиот јазик со букви од грчката азбука, почнувајќи од Т. Кавалиоти, Д. Хаџиу, кои објавиле речници на албански-влашки-словенски, грчки, па потоа Теодор Хаџифилипи кој е еден од првите што сметал дека е неопходно да се создаде албанската азбука. Сето ова покажува на позитивното влијание на градот Москополе на културното и религиозното препородување на албанците во XVIII и во почетокот на XIX век. Погледни: Robert Elsie, *Histori e Letërsisë Shqiptare*, Tiranë 1997, 51; Pëllumb Xhufi, *Shekulli i Voskopojës (1669-1769)*, Tiranë 2010, 59, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 285; Shkelzen Raça, *Gjurmime në historinë shqiptare*, Prishtinë 2009, 183, 184, 185.

Академија", меѓу другото, објавил влашко – грчко – албански речник и го превел Новиот Завет на албански јазик.³²

Данил Хаџиу Воскопојар³³, исто така, изготвил речник на албански јазик, кој се користел од страна на неговите ученици во училиштето на Москополе кое го водел од 1793-1802. На крајот на речникот, тој пишувал и за неговата уредувачка цел со зборовите: "О, благословени деца христијани, што го сакате учењето...О драги мои деца, за да ви го олеснам начинот на учење, во мојата педагогија треба да го додадам едноставниот четиријазичен речник и погоден со вашите пресуди, каде со употребувањето на вообичаените странски јазици да ја научат полесно граматиката, за да напредуваат во грчкиот јазик, и така верувам дека тие ќе имаат поголема корист, разбирајќи ги тие што читаат."³⁴ Индикативен е фактот дека со падот на Јанинскиот Пашалакот во 1822 година исто така се забранува употребата на албанскиот јазик во христијанските училишта.

Но, мултикултурната припадност на Албанците во тие услови била со тешки последици. Зошто може да се каже вака? Затоа што крајот на XIX век било време на руско (православни)-османски (муслимански) војни, затоа и наклонетоста на албанскиот народ била поделена по верска припадност. Во овој случај не треба да се занемарува и не може да се сомнева за вистинитоста на трагичниот крај на Москополе, која ќе биде поттикната од окупаторот и ќе егzekутира албански муслимански членови. Од другата страна, исламот изедначувајќи го религиозниот принцип со националниот, го оневозможи развојот на

³² Теодот Кавалоти е роден во 1718 година во Москополе. Во својот роден град го заврши основното образование, високото образование го заврши во Јанина, 1732-34. Станува и директор на училиштето во Москополе во 1746, училиште што ќе биде преименувана како Нова Академија. После палењето на градот во 1769, Кавалоти заминува за Венеција каде што во 1770 објавува книга Протопирија, каде што се наоѓа и речник: грчко-влашки-албански. Истотака, според пишувањето на Јохан Г. Хахн во "Albaniesische Studien", Кавалоти го преведувал Новиот и Стариот Завет на албански јазик. Грчките историчари го сметаат Кавалоти за грк, додека Албанските, влашките и румунските историчари го сметаат за Влав или како Албанец-Влав. Погледни: Mahmud Hysa, Krestomaci e Letërsisë së vjetër shqiptare, Prishtinë 1987, 204; Robert Elsie, Histori e Letërsisë Shqiptare, Tiranë 1997, 100; Pëllumb Xhufi, Shekulli i Voskopojës (1669-1769), Tiranë 2010, 137.

³³ Данил Адам Хаџиу е роден во Москополе во 1754, каде завршил основно и Академијата на прочуениот Т.Кавалоти. Во родниот град работел како поп и наставник. Во Венеција ја објави својата книга "Eisagogike Dhidhaskalia" (Почетни лекции), каде што меѓу другото имал и свој речник: грчко-влашки-бугарски-албански. Он проповедаше дека сите православни народи (албанци, власи, бугари) треба да го користат грчкиот јазик како јазик на културата и верата. Погледни: Mahmud Hysa, Krestomaci e Letërsisë së vjetër shqiptare, Prishtinë 1987, 206.

³⁴ Po Mitkë-Qafëzezi, Dhaskal Gjoka apo Shkolla Korçare e qemoçme, Korçë 1936, 89-90.

националните чувства на верниците. Во повеќестраните модалитети на дејствување, тој се спротивставувал на новите европски вредности, замислени врз основа на “Граѓанските и националните слободи” исто така, исламот како религија се прикажувал како нефлексибилна и неспособна за прилагодување со промените на животната динамика на Европа. Во текот на XIX век Албанците, воведувајќи се во светот на Исламот, и со помалку изразени национални чувства, и поради немање етничка блискост со никоја од Големите Европски Сили за разлика од другите, се нашле во близина на бездна. Во тоа време во согласност со напредните трендови се појавува опасноста на асимилирање и поделба, која во друга страна повлекувала и национални елементи, бидејќи ги нив од неколку вековниот сон.

За среќа, сите овие достигнувања и падови од апокалиптичното минато на Албанците, не биле пречка за започнување на големата работа на патриотите како Григор Дурсаку, со албанскиот превод на "Новиот Завет" (1761), и малку подоцна на Даскал Тодри (Теодор Хаџи Филип), кој се обидел да ја основа печатницата во Елбасан за објавување на дела на албански јазик, но за жал тој бил убиен подмолно во 1805 година.³⁵ Значи, почетокот на XIX век во историјата на преродбата е ера на едно моќно културно-верско движење и на политичка моќ на албанскиот елемент во Османлиската Империја од една страна и подемот на некои од балканските народи, за жал со последици за Албанците, од другата страна.

³⁵ Теодор Хаџифилип е роден во 1730 година во Елбасан во една златарско семејство. Во родниот град го заврши основното образование а средното го продолжи во новата академија во Москополе каде професор му беше Т. Кавалоти. Во својот роден град работел како златар но и како учител кој ги учел Албанските деца тајно на албански јазик. Православната црква со седиште во Цариград почнува се поотворено да работи против секој што сакал да го вметне албанскиот јазик како наставен јазик во училиштата или во текот на проповедување во црквите. Теодор Хаџифилип или таканаречен Даскал (од грчкиот збор учител), почнува да ги преведува светите книги на албански јазик и ја користи азбуката кој самиот го составил од грчки букви но поблиска со системот на словенските букви, тоа е глаголицата. Таа азбука имаше 53 букви и со таа азбука е преведен Стариот и Новиот Завеет. Тоа што остана е само “*Mesha e Shën Gjon Gojartit*” (Проповедите на Ѓон Златоуст) и “*Libri i Orëve*” (Книга на часовите). Убиен е од страна на симпатизерите на Цариграските Фанариоти бо 1805 кога со себе ја носел новата печатница со своите албански букви. Погледни: Mahmud Hysa, *Krestomaci e Letërsisë së vjetër shqiptare*, Prishtinë 1987, 210; Robert Elsie, *Histori e Letërsisë Shqiptare*, Tiranë 1997, 55, 56.

1.2 Меѓународни околности, Османлиската Империја и Албанците (1804-1816)

Со Кучук Кајнарцискиот Договор од 1774 година, царска Русија, меѓу другото, го обезбедила правото за заштита на православните граѓани на Османлиската Империја. На овој начин, од овој момент Санкт – Петербург станува главен фактор за понатамошната судбината на Османлиската Империја. Разбирајќи дека Австрија и Франција, како две европски сили, една континентална а другата медитеранска, не го дозволиле колапсот на Османлиската Империја и создавањето на Русија, не само како голема туку и како нова сила на Средоземното море, царицата Катарина II создала еден поприфатлив план за европските сили. Проектот познат како “грчки проект”, бил создаден во 1782 година и предвидувал одделување на еден европски дел од Османлиската Империја во рамките на државата “Дакија” и “Голема Грција” со главен град Константинопол.³⁶ Така што, во ова време, судбината на Османлиската Империја во многу поголема мерка ќе зависи од односите и противречностите на европските сили.

Следствено, од сите поробени народи кои живееле во европскиот дел на оваа империја, Албанците биле во најнезавидна положба. Од една страна, тие не само што биле значително исламизирани, туку овој процес одел дури и понатаму, така што како советници во Портата, тие автоматски станале составен дел од османлиската владејачка структура. На овој начин, пред Албанците, се јавуваат два проблеми: а) исламизирајќи се, тие од странците и османлиите се сметале како нација идентификувана со официјалниот Истанбул и б) во случај на отсуство на азбука, нивниот јазик и култура останале без национални карактеристики. Овие два фактори го попречувале, како нивниот напор за културна еманципација, така и интересот на европските сили за да им помогнат.

Како резултат на тоа, со сите тешките историски околности, нивната судбина од сега па натаму, ќе биде во рацете на Големите Сили и нивните пресметки околу начинот на поделбата на Османлиската Империја од една страна, како и тешките напори од страна на албанските патриоти за да го пробудат и спасат својот народ како од Османлиското

³⁶ Ćedomir Popov, Istočno pitanje i srpska revolucija 1804-1918, Beograd 2008, 29.

ропство така и од лакомата алчност на нивните соседи. Имало времиња кога во Европа се одвивала војна меѓу две идеолошки концепции и две општествени системи. Француската Револуција (1789), на светската политичка и општествена сцена донела нови концепти за човековите права и суверенитетот, каде што апсолутната власт не му припаѓала на царот, туку на народот. Значи од тој момент конфликтот меѓу Османлиската Империја и Европа, не бил само конфликт на две религии: Христијанството кое било практикувано од населението кое живеело на село и Исламот, туку и културен, каде се судриле современата цивилизација на граѓаните на Европа и деспотската ориентална цивилизација на Османлиската Империја.

Концептуални промени, имало и меѓу главните овластувања на новите демократски вредности. Така, додека Франција се потпираше на секуларните принципи, одделувајќи ја државата и социо-економската активност од религиозните принципи на католичкото христијанство, од друга страна протестантските земји ќе се засноваат на религиозните вредности на нивните национално-протестантски цркви. Од овие спротивни ставови се родил и политичко-концептуалниот судир меѓу револуционерната Франција и Велика Британија, како два главни носители на овие два концепта. Така, Франција, извезувајќи ја револуцијата во другите европски земји, го уништила политичкиот баланс воспоставен со “Мирот на Вестфалија” (1648), промовирајќи ги нејзините секуларни вредности, соборувајќи ги старите феудални елити, како и вградувајќи го анти-верскиот дух меѓу европските граѓани. Се разбира дека таквата политика предизвика реакција не само кај европските континентални монархии, туку и кај Британското Кралство. Колку голема била омразата помеѓу овие две сили покажува фактот дека Наполеон Бонапарта за време на Континенталната блокада против Велика Британија, меѓу другите нешта, исто така наредил и менување на местото на управувачот на запрегата од десната страна, како што било до тогаш, на левата страна, промена која се применува и денес во Европа.³⁷

Друга област на судирот меѓу нив било и Средоземјето, што било поврзано со судбината на Османлиската Империја. Франција, како Медитеранска земја, сакала да биде

³⁷ Why do some countries drive on the right and others on the left ?, <http://users.telenet.be>

голема сила на Средоземното Море, а од друга страна, окупирајќи дел од Османлиската Империја, сакала да обезбеди излез на Индискиот Океан. Во оваа смисла, Договорот на Кампо Формио (1797), на Француската Република меѓу другото и го доделил поседувањето на Република Венеција, Јонските острови, островот Крф, преку кој стапила во контакт со Албанците. Дотогаш, во револуционерната Франција на 1789, информациите и податоците за Албанците недостасувале. Всушност целосно биле заборавени односите од 1612-1619 година релативно интензивни меѓу принцот на Навара, Гонзаја и албанските феудалци во врска со нивното учество во ено антиосманлиски поход.

Информациите за Албанците биле малобројни и иако тогаш Француската воена морнарица земала суровини од нивните региони за градење на воени бродови. Исто така и банките кои во областите каде имало албанско население имале отворени фирми како "Бул", "Ла са", "Дупре" итн. во 1702 година побарале од француската влада отворање на конзулат во Арта. Тој би ги опфатил и пристаништата на Саранда и на Парга, а подоцна конзулот Пјер Јероним Дупре кој служел во последните години на XVIII век, и во Арта воспоставил пријателски односи со албанските богати бегови. Тој и докторот Левантин Тозони, кој ги претставувал француските политички и геостратешки интереси во Јанина се обидат да го придобијат Пашата на Јанина.³⁸

Со преминување на владенијата на Венеција под власта на Француската Република и со распоредување на француската војска на Крф на 27 јуни 1797 година, се почувствувала потребата од воспоставување на добри односи со албанскиот владетелски слој, особено со Али Паша Јанински. И овие дипломатски односи помеѓу Али-паша и француската армија се одвиваше земајќи го во прв ред воено-економскиот интерес на Франција, која преку територијата населена и владеена од страна на албанските бегови, го овозможувала пренесувањето на прехранбените производи, на добитокот и на воениот материјал. Поаѓајќи од ова стратешка потреба, командантот на францускиот воен гарнизон, генерал Ѓентили ги посетил континенталните посед на поранешната Венецијанска Република, кои биле под суверенитет на Наполеон Бонапарта: Бутринт, Парга, Коница и Превеза и во тој повод се сретнал и со "Лавот на Јанина". Нивната средба

³⁸ August Boppe, L'Albanie et Napoleon (1797-1814), Paris (pa vit botimi), 1.

се случила во Бутринт каде што неколку дена пред тоа историчарот Арнолт, се сретнал со еден "сиромашен турски питач" и со еден горд и вооружен Албанец. Во тој прв разговор меѓу Јанинскиот паша и француските претставници исто така била дискутирана и потребата за модернизација на војската на Али Паша, барањето за заземање на Бутринт и дозволата за слободно морско движење околу островот Крф.³⁹

Долгорочните стратешки намери на Републиканска Франција ги има најдобро изразено Наполеон Бонапарта во едно писмо до генералот Гентили, каде меѓу другото пишува : "...во интересот на нашата Република е овој Паша да извојува голема победа над сите негови противници додека тој да стане Принц од прва рака што би можел да и служи на Републиката. Испратете до него офицери додека не создадете една држава според состојбата на населението и со целосни албански навики".⁴⁰ Од овој однос на Бонапарта станува многу јасно дека една од целите на надворешната француска политика очигледно била и создавањето на албанската национална држава, која исто така била една од вредностите на буржоаската револуција во 1789 година. За жал, присутната албанска владејачка елита во Османлиската Империја освен добрите вредности на оваа цивилизација имало стекнато и вредности кои веќе почнале да се судруваат со новите идеали на европската цивилизација. Оваа политика која како основа ги немалае царските, етничките и религиозните интереси туку блиските лични и династички интереси, како резултат кај европските христијански држави донело разочарување и идентификација на муслиманските Албанци со Османлиите.

Првиот и тежок удар на Наполеон Бонапарта од страна на Али Паша Јанински дошол за време на експедицијата на Видин и на Египет. Всушност, Јанинскиот паша посакувал да ги добие како свои поседи богатите крајбрежни градови како Парга, Коница, Бутринт и Превеза преку кои би бил во состојба да се поврзува со секого. Тргувајќи од оваа цел, Али Паша Јанински го нападнал францускиот воен гарнизон во Никополис кој се бранел од Превеза, а во истото време почнал нападот на Крф од руско-османската комбинирана флота под команда на Адмирал Ушаков и Адмирал Кадри Паша. Се разбира дека не можеле да не постојат долготрајни последици во односите на Али Паша со

³⁹ Ибидем,3.

⁴⁰ Ибидем,4.

Француската Република, но и еден неповолен однос кон албанскиот народ кој претставувал владејачка елита на Пашалакот на Јанина.

Без оглед на тоа што Али Паша Јанински со декретот на Султанот ја добил титулата Румели-Бејлербеј, тој не успеал повторно да ги поврати назад градовите како Парга, Бутринт, Коница и Превеза, кои според Договорот на 21 Март 1800 година влегле во рамките на седмата република на Јонските Острови. На оваа негова стратешка грешка му биле додадени и некоректни однесувања со 147 поробени француски војници, кои ќе ја нарушат основата за доверба на Владата на Бонапарта.⁴¹

Уште еден случај, ќе му се покаже повторно Пашата на Јанина како можност за искористување на техничките и воените знаења на Французите. Всушност, пиратот од Улцињ наречен Урош, го нападнал францускиот брод “Ла Мадон де Монтенегро”, кој во 22 ноември 1798 година бил испратен од Александрија до Тулон. Во одборот на овој брод биле членовите на Комисијата за наука и уметност: Пуквил, Бисје и Жерарди, офицерите, шефот на бригадата на Казимир Пуатеви, полковникот на артилеријата Шарбонел, воениот комесар Форниер, командант Бове, службениците Јоје, Бовиер и Матиу како и мисионерот Гуерини. Француските војници биле купени од страна на Али Паша Јанински, кој многу брзо ги искористил нивните воени и технички знаења. Со неговите наредби Пуатевини ја утврдил Јанина додека Шарбонели ја организирал артилеријата на албанскиот Паша претворајќи ги нередовните единици во војската по примерот на европските војски.⁴²

Но, еден од заробените му оставил впечаток на Али Паша Јанински. Тој бил мисионерот на Католичката Црква, Гуерини, кој воодушевен од еден дервиш се конвертирал во муслиман, веројатно во бекташ, со кои Пашата на Јанина бил многу близок. Гуерини преименуван како Мехмед станал имам на палатата и главен секретар на Али Паша Јанински.⁴³

⁴¹ August Voppe, *L'Albanie et Napoleon* (1797-1814), Paris, 9.

⁴² Ибидем, 10-11.

⁴³ Ибидем, 13.

Оваа негова политика, се разбира дека била во судир не само со интересите на Османлиската Империја, туку и со интересите на Велика Британија. И во ова време започнува поистакнатиот интерес на Обединетото Кралство за Османлиската Империја, и нејзините граѓани. Но, тоа што будело љубопитност без сомнение бил обидот на царска Русија да го воведо Англиското Царство во Левант, во обид да ја остави на страна револуционерната Франција. Причините за загриженоста на русите биле интензивните контакти на Французите со Албанците особено со Али Паша Јанински. Овој страв од нејзино мешање во понатамошната судбина на Османлиската Империја направил да се договори Британците и Русите во 1804 година. Како резултат на тоа било и окупирањето на Крф од страна на руската флота, како и претворањето на Малта во британска поморска база.⁴⁴ Од друга страна, Чарториски, министер за надворешни работи на Руската Империја, составил еден таен меморандум со кој покрај германската федерација, го имал предвидено формирањето на голема Полска, која требала да вклучува делови од Прусија, но сепак Османлиската Империја немала да биде нападната, но царска Русија ќе се прифати како заштитничка на Словените.⁴⁵

После неуспешниот поход кон Египет, Британците почнале да го заземат местото на Французите, барајќи ја поморската флота во Средоземното, Јонско и Јадранско Море, и кои изразиле посебен интерес за Републиката на Јонските Острови, каде сеуште доминирало влијанието на Царска Русија. Сведок за интересот на Француската Република за Али Паша Јанински било отворањето на нејзиниот конзулат во Јанина во 1806 година. Пуквил бил конзул кој меѓу другото пишувал и за блискоста на Али Паша со дервишите, особено со шехот на Текето на Скадар, Мазут Ефенди кој секоја година поминувал по неколку месеци во Јанина, и така ги поттикнал православните свештеници да ја проучуваат Библијата.⁴⁶ Тоа било време кога, по одлуките на Конгресот на Виена во 1815 година, Франција како политички фактор на Средоземното Море ја заменила Велика Британија, која во обид за да ја заштити Османлиската Империја од австриските и руските тврдења, имала за цел нејзино ангажирање на патот кон реформите и промените според примерите на европските земји.

⁴⁴ A. W. Ward, G. P. Gooch, The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919, New York 1922, 332

⁴⁵ Ибидем, 335.

⁴⁶ August Boppe, L'Albanie et Napoleon (1797-1814), Paris, 25.

Во напорите за воспоставување на добри односи со Јанинскиот пашалак, Британците покажале голема трудољубивост и тие фактички биле лојални бранители на тоа. Но, како и со Французите, точките на несогласување со Британците биле нивните аспирации кон крајбрежните градови на Јон. Сепак во англо-францускиот конфликт, иако тој имал прогласено неутралност, Али Паша Јанински, ги држел во тајност британските позиции, додека, од друга страна царска Русија, со Букурешкиот Договор од 1812 година во еден дел од договорот ⁴⁷, го имало обезбедено и правото на автономија за србите. Оваа точка на договорот ќе и послужи на руската дипломатија за да обезбеди не само автономијата за србите, туку и користејќи го и договорот од 1774 година, да се меша на внатрешните работи на Османлиската Империја секогаш кога тоа било можно.

Во првата половина на XIX век, во Османлиската Империја се забележувало и присуството на Соединетите Американски Држави. Нормално дека оваа посветеност не била политичка, туку трговска и пропагандистичка. Опиумот како наркотик наменет за Кина, поминувал транзитно низ Османлиската Империја. Главните трговци на наркотикот биле американците, кои како нивна база го имале Измир.⁴⁸ Подоцна, овој урбанистички центар на брегот на Средоземното Море, ќе стане центар на американските библиски друштва.

⁴⁷ Ćedomir Popov, Istočno pitanje i srpska revolucija 1804-1918, 49.

⁴⁸ Josiah Brewer, A residence at Constantinople in the year 1827, New Haven 1830, 60.

1.3 Суштината на протестантството и нејзиното влијание врз Албанската и Балканската национална преродба

Првично, како и секоја друга религија и христијанството се проповедало на локални јазици. Со време, станувајќи официјална религија, таа го присвоила латинскиот и грчкиот јазик како јазици на религиозната литургија. На тој начин, само еден ограничен број на привилегирани луѓе, можел да ја разбере и да ја чита Библијата. Со оглед на тоа дека европската популација била во голема мера рурална и необразована, првично, тоа дури и можело да биде доволно, затоа што била доволна верата во еден Господ, во Исус Христос, како син на Господ и спасител на човекот, во верувањето на постоење на пекол и рај. Тоа бил најдобар начин, како за ширењето на христијанството, така и за поставувањето на темелите на духовната и моралната култура која очигледно од XIV-XV век имала важна улога во создавањето на атмосферата на зближување меѓу народите на "Стариот Континент" и во услови на релативен мир овозможила доволен економски и културен развојот.

Меѓутоа, зголеменото интелектуално и духовно ниво на човекот во XV- XVI век, барало од религијата еден друг пристап, малку по индивидуален и содржински. Како и секогаш во такви услови, се доаѓа до конфликтот меѓу канонските и прогресивните погледи. Во овој контекст, Католичката црква била во длабока морална криза. Во Ватикан владеел неморален полн живот исполнет со луксуз и чисти формалности од секое божествено реално разбирање. Покрај тоа, се правела трговија со простување на гревовите, со спремање на верниците за задоволство ⁴⁹, додека довербата станала формална и неразбирлива за широкиот народен слој.

Така, црквата се трансформирала од фактор на заштита на душите во фактор на заштита на материјата и додека Црквата на Свети Петар била издигната врз темелите на жртвата во име на довербата, а нејзиното уништување се правело за продажбата на

⁴⁹ Martin Luther, Reformatori, Tiranë 1997, 22.

гревовите, за завршувањето на овој луксузен религиозен објект.⁵⁰ Покрај тоа, таа догматизирана и централизирана црква успеала со користењето на биолошкиот страв на човекот од пеколот, да ги држи верниците потчинети а нивната логика заматена.⁵¹

Далеку од вистинската вера биле отидени и католичките свештеници, кои со своите комплексни верски церемонии и употребата на латинскиот јазик, неразбирлив за народните маси, ја губеле суштината на христијанската филозофија, што ја прави религијата, во срцето на човекот, но како еден вид на магија, која наводно била начин на комуникација со создателот на светот.⁵² Со еден збор, Православната и Католичката Црква го оддалечиле човекот од Господ, вметнувајќи ги помеѓу нив, свештениците, религиозните церемонии, иконите и др. значи отстранувајќи го верникот од основниот принцип - Вера во Господ со цело срце.⁵³

"Праведниот ќе живее преку вера", бил главниот заклучок на Мартин Лутер по разочарувачката посета на духовниот главен град на Католичката Црква во Рим, нурната во најсрамните човечки постапки.⁵⁴ Ова негово горчливо искуство, ќе биде пресвртна точка на реформистичкото движење кое ги отфрлувало идолите, свеченостите, религиозната хиерархија, ставајќи го во центарот на верата односот: Човек-Господ-Библија. За да се задоволат овие потреби, Мартин Лутер ја превел Библијата на германски јазик, со која ќе му даде огромен поттик на верското образование на мајчин јазик. Со ова престанала и потребата "Црквата" да биде посредник на човекот и Господ и од тој момент самото лице требало да се обиде во неговото срце да живее вистината и доброто. Ова е знамето на "Слободниот Дух" околу кој ќе бидат собрани слободни луѓе, кои ќе и донесат целокупен напредок на европската и светската цивилизација.⁵⁵

Основните промени во протестантските земји биле направени во начинот на размислување и делување. Сега невработеноста не се сметала како света. Напротив, тоа била една неопходност да го направи човекот слободен и еднаков. Како резултат на таа

⁵⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filozofija Povijesti*, Zagreb 1966, 429.

⁵¹ Pol Holbah, *Razgoličeno Hrićanstvo*, Sarajevo 1956, 119.

⁵² Ибидем, 122.

⁵³ James Buchanan, *Kisha Ungjillore Protestante*, Prishtinë 1999, 16.

⁵⁴ Martin Luther, *Reformatori*, Tiranë 1997, 26.

⁵⁵ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filozofija Povijesti*, Zagreb 1966, 431.

нова филозофија, која ги содржи сите културни елементи на новиот капиталистички систем како индивидуалноста, либерализмот, одговорноста, дисциплината, сопствената иницијатива, ќе го поттикне процутот на индустријата и трговијата. На тој начин нордиските земји станале центри на еманципација и примери за успех на другите христијански земји во Европа, како за католичките така и за православните. Сепак, со преводот на Библијата на народен јазик, ќе се поттикне желбата на скромниот човек да се школува за да биде сам способен за читање на Светото Писмо. И тоа била пресвртна точка за организирано образование на национално ниво, феномен првично само за протестантските земји.

Додека, од друга страна, земјите со верници од католичко-христијанска вероисповед продолжиле да бидат догматски и од човекот барале да биде послушен, предаден на задгробен живот презирајќи ја секоја активност на овој свет. На тие места експлодирале револуции кои на еден начин означувале обид за освојување на протестантската култура, како граѓанска вредност.⁵⁶ Се разбира како резултат на тоа се воспоставил еден нов граѓански поглед за потребата на национална и религиозна еманципација на народен јазик, кој навистина подразбирал ослободување на една голема енергија за создавање. Затоа, протестантските принципи станале принципи на цивилизираниот свет по кои оделе и сите општества од христијанско-католичката култура за продолжување понатаму со процутот на христијанско-православната култура.

Социјалните противречности на Француската буржоаска револуција во католичките земји на Европа како карактеристика ја имале конфронтацијата на верската идеологија со граѓанската. Напротив, во православните места на Османлиската Империја оваа нова идеологија го донела со себе конфликтот меѓу национализмот и православието. Новото семе фрлено на Балканот завиткано со поволни граѓански вредности на Француската Револуција, се манифестирало со српските национални востанија (1804-1830) и грчките востанија (1821-1832). Овие национални движења биле клучни во процесот на претворањето на православните заедници на Балканот во модерни нации. И

⁵⁶ Alain Peyrefitte, Francuska Tehnokratija, Zagreb 1976, 186.

делумно тоа имало врска со претворањето на православниот свештенички слој во религиозен национален слој на новите нации кои се формирале.⁵⁷

Војните на Наполеон Бонапарта колку што биле револуционерни, толку биле и окупаторски војни, кои донеле нов дух на еманципација, поттикнале од друга страна и поистакнато дејствување на Велика Британија, и на другите општествени субјекти од евангелистичката насока. Значи со ова почнал и развитокот на конфликтот со религиозно-идеолошки основи, кој како бојно поле ги имал религиозниот концепт на напредните протестантски земји и граѓанскиот концепт на Француска Република со католичко христијанска вероисповед. Во земјите кои ги прифатиле реформите, имало промени на менталитетот кој како основа го имал верувањето дека само со чесна работа може да се сублимира Господ, додека во земјите со католичка вероисповед преовладувал менталитет кој не го почитувале земниот животот и секоја добитна дејност.⁵⁸

По објавувањето на делото "Мешари" (1555) од Ѓон Бузуку и на другите дела на авторите од католичко-христијанска вероисповед, важно е да се спомене преводот на делото "Перикопеја е Унгилит (според Матеј)" од Димитар Франгу (1443-1525), за кој имаме само фрагментарни податоци. Важно е да се спомнат овие рани дела, затоа што тие не само што покажуваат континуитет на нашата духовна култура туку и можело да бидат поддршка за преведувачите.⁵⁹

Сосема разбирливо е дека напорите на албанските свештеници во Католичката црква за верските преводи на албанскиот зборуван јазик не се правеле за образовни и социјални цели, туку биле мотивирани од желбата за заштита на религијата од страна на феноменот на преминување од христијанска во исламска вера. Во тој дух било и набљудувањето на албанскиот бискуп од Бар, Пјетер Мазреку кој во 1633 година му напишал на Светата Конгрегација П. Ф.: "...Има 30 години од кога Турците почнале да ги притискаат Албанците и бараат да ги привлекуваат кон мухамеданиизмот. Затоа е потребно да се опремаат со добри свештеници и ова не може да се направи без изградба на

⁵⁷ Michael Angold, *The Cambridge History of Christianity, Volume 5, Eastern Christianity*, Cambridge University Press 2008, 229.

⁵⁸ Max Weber, *Protestanska Etika i Duh Kapitalizma*, Sarajevo 1968, 67.

⁵⁹ Engjëll Sedaj, *Bibla dhe Përkthimet e saj në gjuhën shqipe*, Prishtinë 1999, 136.

еден колец за овој народ кој ако еден ден премине во мухамеданизам може да биде здодевен за Италија, а наспроти тоа ако се соочува како католички во случај на војна би можело да биде против Турците.”⁶⁰

Во секој случај, по оние писатели од север, следи времето на бејтециите, а за историјата на албанскиот јазик и албанскиот народ од несомнена важност е објавувањето на Новиот Завет од Библиското Здружение. Меѓутоа пред да се зборува за Библиското Здружение значајно е да се спомнат најраните преводи на Евангелијата. Меѓу таквите најстари документи е ракописот во Манастирот на Свети Јован Владимир од Елбасан, напишан со оригинална азбука, со 40 букви врз основа на глаголицата, кој вклучувал делови од сите четири Евангелија и е преведен според зборовите кои се употребувале во Елбасан. Ракописот е познат како "Анонимниот од Елбасан", иако во него може да се прочита името на Папа Тотаси. Се претпоставува дека овој ракопис потекнува од XVIII век а можеби и порано.⁶¹ Според грчкиот хроничар Завира (1744-1804), Архиепископот на Драч, Воскопојар ги преведувал Стариот и Новиот Завет на албански јазик, но за жал тие не се зачувани. Исто така и Теодор Хаџи Филип (Даскал Тодри) се вели дека ги преведувал двата завета, а фрагментите од неговиот превод се наоѓаат во списите на научникот Хан и во секторот на ракописите на Централнио Архива во Тирана. Во Националната Библиотека на Тирана се чува и ракописот на религиозно-библиските преведувања од Констандин Берати (1745-1825).⁶²

Може да се претпостави дека последователните преведувачи имале можност да ги имаат овие преводи во рака, и на тој начин го зголемиле квалитетот на нивните преведувања. Библиското Здружение е основано во 1804 година во Лондон, како реакција на идеите на ширењето на револуционерната идеја на републиканска Франција. Овој

⁶⁰ Relazione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII(1610-1634),Tiranë 1963,457.

⁶¹ Dhimitër S. Shuteriqi, Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850, Prishtinë 1978, 91.

⁶² E. Sedaj, цит. дело, 150-151-152. Констандин Берати живеел помеѓу 1740-1828. неговиот ракопис, кој се наоѓа во Државниот архив на Албанија, го содржи грчко-албанскиот речник, молитви преведени на албански јазик како и една кратка историска хроника врзана со областа на јужна Албанија. Азбуката со која пишува имал 37 букви и биле базирани во словенска глаголица. Тоа значи дека и овој писател продолжувал со традицијата на Албанците од православната вера да пишува на албански јазик користејќи грчки букви но и словенската глаголица. Погледни: Mahmud Hysa, Krestomaci e Letërsisë së vjetër shqiptare, Prishtinë 1987, 215; Robert Elsie, Histori e Letërsisë Shqiptare, Tiranë 1997, 57.

интерес се проширил особено по воспоставените контакти меѓу Албанците и европските сили за време на војните на Наполеон. Интензивните контакти се воспоставиле меѓу Јанинскиот пашалак и револуционерната Франција, со царска Русија и особено со Обединетото Кралство. Тогаш во местата каде што живееле Албанците останал големиот британски поет Бајрон, кој со своите песни го зголемил интересот на Библиското Здружение и на Велика Британија за овој древен народ.

Словенечкиот преродбеник Јернеј Копитар во август 1815 година, му напишал на европскиот познат филолог Барон Силвестер де Сази, и побарал негова интервенција во Британското Библиско Здружение за да се направи превод на Библијата на српски, романски, бугарски и албански јазик.⁶³ Како резултат на тоа барање, Барон Силвестер де Сази на 10 септември 1815 година, му напишал на секретарот на Британското Библиско Здружение, Ч.Ф.А. Стаинкоф, за да се земе во предвид предлогот на Јернеј Копитар.⁶⁴ Така, во Лондон, во центарот на Британското Библиско Здружение се одлучило барањата на словенските преродбеници да се пренесуваат во Руското Библиско Здружение во Санкт Петербург, основана како гранка на Британското Библиско Здружение од 1812 година, која ја водел Роберт Пинкертони. Во нивната кореспонденција, Роберт ги нагласил тешкотиите за преводот на Библијата на српски јазик како и потребата за посета на овие земји, како најдобар начин за запознавање со потребите на тамошното население.

Овие контакти, потоа се рефлектирале во интензивната преписка меѓу Копитар и водечките фигури на Британското Библиско Здружение, што се склучи со "Про-меморија" на Јернеј Копитар, кој му го дал на Стаинкоф во 26 ноември 1815 година во Виена. Во таа "Про меморија", словенечкиот научник барал превод на Библијата или делови од неа, на словенечки, српски, и бугарски дијалекти (за кои не постоеле печатени книги), хрватски, влашки и на албански јазик, како стар илирски јазик, а католичките мисионери го имаале преведено религиозното дело наречено "Петрафидеи".⁶⁵

⁶³ Stephen Batalden, Kathleen Cann, John Dean, Sowing The World-The cultural impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004, Sheffield 2006, 254.

⁶⁴ Cambridge University Library, Bible Society Collections (понатаму CUL, BSC), BSA/D1/1/16.

⁶⁵ CUL, BSC, BSA/D1/6/4, 108-110.

Како заклучок на овие заложби, се одржало и патувањето на Роберт Пинкертони во Виена во 1816 година, каде што се сретнал со премиерот Метерних, со кој зборувале за основањето на Австриското Библиско Здружение. Истовремено, тој воспоставил контакти со Копитар, разговарајќи за тешкотиите на дејноста на Библиското Здружение, како последица на односот на католичките верници од Австрија со оние од централна Европа. Значи како и секој пат во човечката историја имало отпор кон новите напредни струења. Како и да е, преродбеникот Јернеј Копитар станува јавен поддржувач на Библиското Здружение, и на важноста на дејноста која тој многу добро ја презантирал во написот “Убер дие Билбергелсшафтен” објавен во весникот “Виенар Алгемаине Литературцайтун”. Во овој негов напис, освен христијанското религиозно значење кое го имало Библиското Здружение, тој го забележува не само религиозниот карактер туку и неговото значење за развитокот на филологијата и на литературата воопшто.⁶⁶

Во тој дух бил и интересот на Јернеј Копитар за словенските народи кои се уште живееле под Османлиското его. Од 1811 година тој започнал преписка со Лукијано Муџиќим и со епископ Стратмирович од Карловци, барајќи од нив едно соодветно лице, способно за пишување на српската национална култура и кој работел за преродбата на словенските народи во духот на европските илуминистички идеи. Таа личност тој ја наоѓа во индивидуата на Вук Караџиќ, кој во 1813 година напишал една статија за српското востание во “Српска Новина”. Тука, Јернеј Копитар го искористил овој случај за српските преродбеници да ја дознаат важноста на народниот јазик во напорите за еманципација на Јужните Словени.⁶⁷

Најдобар начин за развојот на националните јазици и буђењето на етничката поспана свест без сомнение бил и ќе остане објавувањето на светите книги на народните зборувани јазици.⁶⁸ Во тој дух, Копитар им напишал на српските преродбеници,

⁶⁶ Stephen Batalden, Kathleen Cann, John Dean, Sowing The World-The cultural impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004, Sheffield 2006, 256-257.

⁶⁷ Peter Kuzmič, Vuk-Daničićovo Sveto Pismo i Biblijska Društva, Zagreb 1983, 48.

⁶⁸ Светите книги почнуваат интензивно да се преведуваат после формирањето на Британската библиска организација во 1804, која како прва задача смета дека треба да се преведува Библијата на сите јазици што не биле преведувани до тогаш. За Балканските народи, овој голем обем на работа почнува веќе во првата половина на XIX век кога се преведувале светите книги на албански, српски, румунски и бугарски јазик.

поттикнувајќи ги да ја преведат Библијата на српски јазик за Британското Библиско Здружение, со една добра плата. За реализација на таа благородна цел, Копитар му се обратил на познатиот европски филолог Силвестер де Саси, кој меѓу другото бил претседател на Британското Библиско Здружение за Франција, кој го имал преведено Новиот Завет на француски јазик.⁶⁹ Во тоа писмо, меѓу другото ќе му напише на Барон де Саси: "...Од кога сум дознал за дејноста на Библиското Здружение, сакав со нејзина помош да се реализираат преводите на Библијата на неколку јазици на јужна Австрија како: српскиот, влашкиот, бугарскиот и албанскиот јазик. Со исклучок на влашкиот јазик, кој има лош превод на Библијата, останатите три јазика се недопрени, додека албанскиот јазик е речиси непознат. Верувам дека овие луѓе заслужуваат Библија, можеби дури и повеќе од дивите племиња на Централна Америка".⁷⁰ Од друга страна, на 10 септември 1815 година, Барон де Саси ќе му напише на надворешниот секретар на Британското Библиско Здружение, Стеинкопф, за да го информира за барањето на Јернеј Копитар за преводите на српски, влашки, бугарски и албански јазик.⁷¹

Бидејќи не доби никаков одговор од Стеинкопф, де Саси му напишал и на Џон Овен, кој бил еден од секретарите на Британското Библиско Здружение. Но сепак, и двајцата, Стеинкопф и Овен ја чекале одлуката од Петроград за овој предлог, од каде Роберт Пинкертони во име на Руското Библиско Здружение подготвил еден детален извештај.⁷² На 11 март 1816 година, де Саси му напишал на Џон Овен, благодарудувајќи му се за посветеноста и информирајќи го дека знае за извештајот на Роберт Пинкертон.⁷³

Во тој извештај Пинертон го искажал ставот дека преводот на Библијата и на српски јазик бил потребен, додека пречките и тешкотиите во реформирањето на јазикот биле многу големи и во таа прилика тој го поставил прашањето за способноста на Вук Караџиќ за толку важна работа. Според Пинкертон таквиот потег требало да се направи во Србија со помош на мудрите епископи на најдобар можен начин. Исто така тој го поставил и прашањето дали преведувањето ќе биде на оригиналните јазици, бидејќи

⁶⁹ The nineteenth report of the British and Foreign Bible Society, London 1823, 25.

⁷⁰ Peter Kuzmič, Vuk-Daničićevo Sveto Pismo i Biblijska Društva, Zagreb 1983, 51.

⁷¹ CUL, BSC, BSA/D1/1/16, De Sacy-to-Steinkopf, 10 sept. 1815.

⁷² Peter Kuzmič, ЦИТ. ДЕЛО, 53.

⁷³ CUL, BSC, BSA/D1/6/4, De Sacy-to-Owen, 11 March 1816.

Стариот Завет на древен словенски јазик бил преведен од Септуагинта, и кога ќе се преведе за Србите што припаѓале на католичка вера и кои употребувале латински букви, или за верниците што и припаѓале на православната црква.⁷⁴

Од ова може да се види колку бил информиран Роберт Пинкертон за словенските јазици. Тој ја забележал разликата меѓу говорениот српски народен јазик и старословенскиот јазик користен во времето на Кирил и Методиј, дотолку повеќе кога тој идентификувал и многу турски зборови во нивниот секојдневен речник.⁷⁵ Значи во овој извештај се разгледувала и образовната ситуација на Србите кои живееле во Османлиската Империја, во која тие немале јавни училишта, освен во некои манастири и кои се воспитувале од нивните свештеници. Од друга страна, Србите од двете конфесии кои што живееле во Хабсбуршката Империја имале редовни училишта каде ги подготвувале образовните кадри.⁷⁶ Во однос на неговите заклучоци, Пинкертон бил делумно и под влијание на руското јавно мислење, бидејќи Хрватите ги сметале како Срби кои и припаѓале на католичката вера, идеја која била поддржана од Вук Караџиќ.

По многу преписки, конечно на 15 април 1819 година се потпишал договорот за превод на Новиот Завет на српски јазик преку Руското Библиско Здружение и Вук Караџиќ.⁷⁷ Овој негов превод како резултат на отпорот на религиозните конзервативни и интелектуални кругови ќе го види светлото на објавување дури во вториот дел на XIX век.⁷⁸

⁷⁴ Stephen Batalden, Kathleen Cann, John Dean, Sowing The cultural impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004, Sheffield 2006, 255

⁷⁵ Peter Kuzmič, цит. дело, 255.

⁷⁶ Ибидем, 258.

⁷⁷ Ибидем, 264.

⁷⁸ Вук Караџиќ (1787-1864) со подршката на Јернеј Копитара и со финансиската помош на Британската Библиска Асоцијација почнува да го преведува Новиот Завет на народен српски јазик, а потоа инспириран од ова дело, ја почнува својата борба за внесување на народниот српски јазик во литература. Ова негова борба почнува со објавување на Српскиот речник во 1818 и на Првиот Српски буквар објавен во Виена во 1827 година. Новата Вукова азбука имаше 24 букви од старославенската азбука, една латинска буква (J) и пет нови букви кои сам ги креирал. Јазичната и прописната реформа на Вук Караџиќ само во 1847 година почнува нагло да се прифаќа во Србија, затоа што таа година се издавал преводот на Вук на Новиот Завет, кој што тој го превел за Британското Библиско Друштво но исто така и книгите на Ѓура Даничиќ, кој ги бранеше јазичните реформи на Вук. Но, неговата јазична и правописна реформа ќе биде призната како литературен јазик само во 1868 година, четири години после неговата смрт. Погледни: Вук Караџиќ "Први Српски

Во "Про-мемориа" на Јернеј Копитар, испратена на 26 ноември 1815 година до Британското Библиско Здружение се предлагало исто така и преводот на романски јазик, иако имало две верзии на овој јазик, една од нив била на народен јазик, која чинела многу скапо. Се предлагало да се печатат две верзии на латиница и кирилица и трета верзија за Власите во Македонија. Бугарите исто така биле во неповолна ситуација, на нивниот јазик имало толку малку публикации, а важна била нивната блискост со словенскиот дијалект на кој била пишувана Библијата за словенските народи пред 900 години. Истото барање го направил Копитар и за Хрватите, за кои и тој не бил сигурен, сметајќи ги како католички Срби. На крајот на "Про-мемориа", словенечкиот преродбеник барал од Британското Библиско Здружение износ од 200-300 фунти кои ќе му послужат за плаќање на една соба, каде што биле одржани состаноците во врска со библиската проблематика, потоа и трошоците за преписи и покривањето на трошоците за патување во земји каде што ќе се дистрибуираат примероците на Библијата. Исто така тој му предложил на Британското Библиско Здружение објавување на најмалку 3000 примероци, како начин за поевтино печатење.⁷⁹

Благодарейќи им на овие податоци и на знаењата стекнати од живеењето во Руското Царство, но и неговата посета во Бесарабија, Роберт Пинекертон во 1816 година му пишува на Британското Библиско Здружение еден извештај за духовната и образовната ситуација на народите на Балканот. Според него од словенските јазици, бугарскиот јазик бил најкорумпираниот јазик, затоа што бил под османлиско јазично влијание, додека хрватскиот дијалект е словенски јазик сличен на српскиот јазик и со карнолијанскиот (словенечкиот) јазик, и кој е најчист словенски дијалект поради тоа што е заокружен од словенски народи. Јазичните разлики помеѓу нив се многу помали отколку помеѓу различните дијалекти на англискиот.⁸⁰

Нема никаков сомнеж дека од почетокот на своето дејствување Британското Библиско Здружение му посочило приоритетно внимание и на јазикот на грчкиот народ, пред се, причината била симпатиите за античката хеленистичка култура. Поради тоа од

Буквар" Бец 1827,2;Jugoslovenski Knjizevni Leksikon,Novi Sad 1984,318;Vuk Stefanovic Karaxhiq,Pjesë të Zgjedhura,Prishtinë 1987,364.

⁷⁹ CUL,BSC, BSA/D1/6/4,108-110.

⁸⁰Peter Kuzmič,цит. дело, 257,259-260.

почетокот на XIX век, ја изразила неопходноста од барањето на грчки православни верници, за објавувањето на една Библија на нивниот современ јазик, бидејќи Стариот и Новиот Завет на Коине тешко се разбирал. Исто така, еден друг проблем потекнувал и од недостатокот на Светите Книги меѓу грчкото население, елемент кој го објаснувал ниското ниво на верското и националното грчко образование. Од овие причини, ориенталниот поткомитет на Библиското Здружение на 8 февруари 1808 година го предложил Адамантиос Кораис како соработник, еден од најобразованите Грци на времето, кој живеел во Париз од 1788 година до неговата смрт во 1833 година. Но, тој му предложил на Библиското Здружение повторно објавување на Новиот Завет на грчки јазик, печатено во 1703 година во Лондон. А за Стариот Завет, Кораис предлагал да се преведе од еврејски јазик. Како плод на овој избор во Лондон во 1810 година повторно се објавува Новиот Завет на грчки јазик, преведен и објавен претходно во 1710 година во Хале, Саксонија.⁸¹

Дејствувањето на Библиското Здружение на Средоземјето се зголемило особено со завршувањето на војните на Наполеон. По основањето на Руското Библиско Здружение во 1812 година, како прв од овој вид во православниот свет се воспоставил еден центар кој како основа во 1817 година ја имал Малта. Со доаѓањето на Британците во Крф, Библиското Здружение таму го основало Јонското Библиско Здружение во 1819 година, со нејзините гранки во Кефалонија и Занте. Истата година, Библиското Здружение се воспоставило во Атина како и во Измир, во 1818 година.⁸²

За да се разбере во каква религиозна состојба било православно христијанско население во Османлиската Империја, како и промените што ги донела дејноста на Библиското Здружение во иднина, важно е да се спомне изјавата на Адолфус Сладе, човекот кој служел 17 години како адмирал на Османлиската флота. Тој за дејноста на Библиското Здружение забележал: "...Библиите кои им беа поделени на турците беа бескорисни (сто деведесет и девет од двесте Турци, не знаеа да читаат и пишуваат). Турчинот или ја задржува Библијата од љубопитност, или ја користи како хартија. Јас ја посетив чаршијата во Измир и никогаш не сум видел грчки трговец кој читал Библија...,

⁸¹ Stephen Batalden, Kathleen Cann, John Dean, цит. дело, 234-235.

⁸² Ибидем, 236.

затоа што кога гркот ја завршува неговата работа тој оди да танцува, да пее и пие.” Покрај јазичниот јаз, патријархот Кирил VI му дозволил на Библиското Здружение во 1814 година да ја објави повторно верзијата од 1810 година, но со услов кон објавувањето да се придружи и оригиналниот антички грчки јазик.⁸³

Како што и се очекувало, повторното објавување не ги исполнувало грчките јазични стандарди. Специјално за тоа, Библиското Здружение ќе го ангажира Архимандритот Иларион од Светата Гора на Синај, за да ги преведе Стариот и Новиот Завет. Во 1820 година ќе се потпише договорот меѓу Хиларион и Библиското Здружение, кој за преведувањето бил платен со 220-240 фунти, солидна сума на пари. Истовремено, со овој договор се предложило да се објават 2000 примероци на Библијата во издавачката куќа на Патријаршијата на Истанбул, затоа што грците биле познати по обидите за наоѓање на грешки и жалби за квалитетот на изданијата, без оглед на добрата намера на издавачот.⁸⁴

Во меѓувреме во 1821 година, Британското Библиско Здружение за прв пат именува еден постојан претставник за земјите на Средоземјето, сместен во Костантинопол. Тој бил Хенри Д. Ливс кој бил задолжен за преведувањето на Библијата во грчки, османлиски, албански, српски, бугарски, курдски и еврејско-шпански јазик. Во услови на неизвесност како резултат на Грчката борба за независност (1821-1829) преводот на Хиларион му бил оставен на Лорд Странфорд, како ополномоштен амбасадор на Велика Британија во Османлиската Империја. Тоа било време кога Османлиската Империја во знак на одмазда против Грците се одмаздила со бесење на Патријархот Григориос V, уништувајќи ја во тој случај не само печатницата, туку исто така и богатата библиотека. Преводот ја видел светлината на објавувањето во 1827 година⁸⁵, кога Новиот Завет се отпечатил на албански јазик.⁸⁶ Приоритетот што им се дал на овие два јазика од

⁸³ Ибидем, 273.

⁸⁴ Ибидем, 240-241.

⁸⁵ Ибидем, 243.

⁸⁶ Албанскиот јазик до 1879 година бил пишан воглавно користејќи латински букви за северниот дел, и грчки букви за јужниот дел на Албанија, но делумно служејќи се и со арапската азбука. Од 1879 година се употребува Цариградската азбука (комбинирана со грчки и латински букви) додека во север се употребувал буквар базиран на латинската азбуката. Албанската азбука базирана само на латински букви ќе биде прифатена само после прогласувањето на Албанската независност во 1912

страна на Британското Библиско Здружение несомнено докажа декал овие два ентитета биле два одвоени народа од неспорни влијанија во Османлиската Империја. Албанците како учесници во османлиската армија и администрација и грците како трговци и државни службеници во тогашната администрацијата на Истанбул. Како резултат на таа верска дејност била преродбата на народните јазици, која очигледно рефлектирала една нова енергија и квалитет на културниот и општествениот живот, промовирајќи ги во крајна линија граѓанските права. Процесот на војната за ослободување од Османлиската Империја го иницирал и дејноста на претворање на црквите во органи на националните држави, трансформирајќи ја довербата во Христа, во нови доверби на верата, на нацијата и на нејзините вредности. Тоа неизбежно произвело и први идеолошки конфронтации меѓу Православната Црква и новите национални елити. Така, патријархот на Константинопол Константин I, во 1839 година ја искажал својата поддршка за новата грчка држава, но исто така, ја изразил и неговата загриженост за калвинистичката инфилтрација меѓу православните верници на Грција.⁸⁷ Тие стравови се докажале кога на 4 август 1833 година, грчкиот крал, кој бил германски протестант ја прогласил автокефалноста на грчката црква од центарот во Истанбул.⁸⁸ Процесот на фрагментација на Универзалната Православна Црква во национални цркви, според примерот на протестантските земји веќе почнал на Балканот, а со тоа започнала и легализацијата на распаѓањето на Османлиската Империја, на чија основа подоцна ќе произлезат националните држави според евро-протестантскиот модел.⁸⁹

година. Проблематиката на стандардизацијата на јазикот траеше до 1972 година кога на Конгресот за правопис на албанскиот јазик одржан во Тирана ќе биде прифатен кодифицираниот стандарден албански јазик, базиран на Елбасанскиот дијалект, како граница помеѓу гегски и тоски дијалект. Во Србија, јазичната и правописната реформа на Вук Караџиќ станува литературен јазик во 1868, додека во грчката држава, проблематиката на службениот и литературниот јазик ќе биде решена дури во 1975 година. Погледни: *Instituti Albanologjik i Prishtinës, Kongresi i Drejtshkimit të gjuhës shqipe, Prishtinë 1974, 7.*

⁸⁷ Michael Angold, *The Cambridge History of Christianity*, 233.

⁸⁸ Ибидем, 235.

⁸⁹ Според советот на големите сили (Британија, Русија, Франција и Баварија), на 7 мај 1832 за нов грчки крал ќе биде поставен Фридрих Отон со титулата Крал на Грција, што значело без територијални претензии кон Османлиското Кралство, каде живееле во голем број и луѓе со грчко етничко потекло. Поради тоа што Крал Отон бил малолетан, Грчката држава се раководела од страна на регени составени од страна на три Баварци. Аутокефалноста на грчката црква се постигнал без одобрување од Цариградската Патријархија и без согласноста на Русија, но во

1.4 Формирањето на Британското Библиско Здружение, целта и задачите

Осумнаесеттиот век бил пресвртна точка во историјата на европската цивилизација, кој го означил врвот на духовната и моралната преродба на неговата елитна класа, каде што биле материјализирани општествените духовни идеали со обновувањето на еден постоен уставен поредок во Британското Кралство, како и со триумфот на револуциите во САД и Франција. Тогаш конечно се воспоставиле институционалните основи на еден нов општествен поредок, ослободен од предрасудите на феудално-религиозните слоеви.

Значајна улога во оваа општествена еманципација имале и протестантските цркви кои преведувајќи ја Библијата и проповедајќи ја на мајчин јазик, постигнале блискост на новите напредни идеи кои како примарни цели ја имале масивната распространетост на Библијата. Таквите организации биле: “Библиското Здружение” (1780), “Друштвото за промовирање на христијанските знаења меѓу сиромашните”, “Друштвото за пропагирање на Евангелието во надворешните делови (1701)”. Овие Библиски Друштва ја базирале нивната волонтерска работа според принципот во кој Светите Писма биле израз на Божјата љубов кон човекот, без оглед на јазикот, бојата и расата. Една друга мотивација за овие волонтери, лежи во фактот на верувањето дека Библијата не само што треба да служи за лични потреби на човекот, туку таа треба да биде во функција на меморијата за доброто на човечката заедница, почнувајќи од основниот ембрион на семејството.

Спроведувањето на возвишената цел барало организирани и редовно финансирани институции. Затоа за избегнување на секое недоразбирање и за да има поддршка од сите христијански цркви се истакнува спроведувањето на единствената цел на ова друштво кое

потполна соработка и совети со Британската и Француската држави. Погледни: Далибор Јовановски, Грчка Балканска политика и Македонија (1830-1881), Скопје 2005, 14-15.

се поврзувало со движењето на Светата Книга. И за да се отстранат било какви сомневања за можни последици, било одлучено дека може да се направи непобитен ефект со нејзиното објавување без дополнителни забелешки или коментари.

Причина за создавање на една таква организација бил проповедникот Томас Чарлс кој во 1802 година дошол во Лондон, барајќи финансиери за објавувањето на Библијата на јазикот на Велс.⁹⁰ Така излегло основачкото собрание се одржи во Лондон на 7 март 1804 година во присуство на 300 делегати каде во исто време била донесена следнава резолуција:

1) Да се основа Здружението со име “Британско и надворешно библиско здружение” со единствена цел, делење на Светата Книга;

2) Нејзините активности да се прошират како во рамките на Велика Британија, така и во странство, без оглед на верската припадност;

3) Библијата нема да се дистрибуира на англиски јазик во Велика Британија;

4) Годишниот состанок ќе се одржи во мај секоја година, кога ќе се прави изборот на членовите на Комитетот и на сметководството, и исто така ќе се подготви извештај и за следната година;

5) Комитетот ќе има 36 члена од кои 6 ќе бидат од странство а останатите членови на англиканската црква и други христијански цркви;

6) Финансиските влогови ќе бидат начин на членство и на право на глас.⁹¹

Дека ова друштво имало навистина мисионерски карактер, тоа се потврдува и со нејзиното прифаќање 1805 година да размени 1000 примероци на Новиот Завет (протестантска верзија) со 1000 копии на Новиот Завет (католичка верзија) во Нунберг. Исто така се потпишал и Договорот со Универзитетот во Кембриџ за точни подготовки и стандардизација на библиските текстови во Велика Британија. Нивната цел немала само религиозен карактер туку и образовен за што најдобро ни покажува случајот на Шкотска

⁹⁰ George Brown, History of British Bible Society (1804-1854), London 1859, 2-4.

⁹¹ Ибидем, 9-10.

каде од 350.000 планинари, 300.000 од нив не збореле друг јазик освен дијалектна варијанта на келтски јазик. Затоа, уште од почетокот на работата Библиското Здружение издало 20.000 копии на Библијата на шкотскиот говорен јазик. На тој начин се поттикнувала и националната еманципација, особено за луѓето без писмен јазик. Така, до 1854 година, Библијата целосно или делумно се превела на 150 јазика.⁹²

Според истите принципи, во 1808 година во САД ќе се основа Библиското Здружение на Филадельфија кое подоцна ќе биде наречено Американско Библиско Здружение.⁹³ Воспоставувањето на такви општества имало мултидимензионален карактер, односно религиозен, образовен, морален, но исто така и општествен. Тоа помогнало да се подигне свеста на ниската општествена класа, а потоа на ублажувањето на грубоста на богатите и владетелите, и воспоставувањето на еден духовен мост меѓу луѓето, без оглед на расата, националноста, јазикот и социјалната припадност. Не залудно, на 25-годишнината од основањето на друштвото се рекло дека: "..... важноста на ова друштво расте во зависност од масовноста на распространување на Библијата, затоа што колку добрина и духовна чистота ќе му бидат дадени, толку повеќе човекот ќе работи за свое добро, и за доброто на другите... Ние често мислиме дека целта на религијата лежи во направените дела, а помалку во човековите навики и карактерот на човекот кој треба да се формира. Затоа треба да станеме подобри луѓе и да создадеме подобар свет, исто како што Господ би сакал."⁹⁴

Клучот на Успехот и глобалниот карактер на Библиското Здружение, секако дека се базираа на два главни принципа според кои се предводеше и тоа, од "католицизмот" и "еднонамерноста." Првиот принцип бил наменет за глобалната дистрибуција на Библијата, а вториот принцип, кој се обидува да се избегнат недоразбирањата, противењето на другите верски редови, знаејќи дека неговата единствена цел е издавање и дистрибуција на Библијата на сите можни јазици со полиберален и несекташки пристап.⁹⁵

⁹² Ибидем,25,27.

⁹³ George Brown ,цит. Дело,38.

⁹⁴ Ибидем,143-144.

⁹⁵ Ибидем,271-272.

Во новите околности во кои била ставена безбедноста и слободата на движење, слободното движење на Библијата, иако не донело до конкретните активности за политички и социјални промени, сепак, промовирало нови идеи. Пред се, тоа не барало насилни акции против власта, но со поттикнување на духовни, интелектуални и етички промени на поединецот, било насочено кон создавање на критичка оценка на јавното мислење во однос на прифатеноста на новите критериуми, како што се верските и граѓанските слободи, масивно образование, или прогласување на ропството за забранетото.

За таквите високи и благородни цели, Библијата се превела и според протестантската и католичката верзија, додела преведувањата од латински “Вулгата” (преведено од Свети Јероним со илирско потекло) ги сметало како искривувања. И токму од тие причини било предложено Светите Писма да се преведат од оригиналниот грчки јазик и еврејски јазик.⁹⁶ За успешно извршување на својата мисија, протестантските мисионери за некои напишани јазици, меѓу кои и албанскиот јазик, ги усвоиле соодветните азбуки.

⁹⁶ Ибидем, 184.

1.5 Бекташката филозофија и концептот на албанската национална еманципација

Изреката на пророкот Мухамед: ”Има многу патеки до Господ, колку што има негови суштества”, несомнено била и поддршка за појавата и организацијата на верските секти во Исламот. Затоа и поимот “Тарикат” потекнува од Тарек што би значело пат. Тарикатите произлегуваат од Али, тие поинаку се нарекуваат и Алеви. Хаџи Бекташ како и сите други мистици бил ученик на Ахмедул Јесеви, основачот на редот Накшибенд.⁹⁷

Познат е фактот дека бекташизмот, како и секој друг поредок на суфизмот, настојувал да воспостави личен однос со творецот на универзумот – Господ. Тоа била и нивната цел која можела да биде изградена медитирајќи со аскетизам, сиромаштија, пеење, танц и други методи. Но за разлика од другите гранки на суфизмот, Бекташизмот е заинтересиран и за општествениот живот и за секојдневните потреби на обичниот човек.⁹⁸

За Бекташите не било важно прашањето со која книга ќе се постигне соединувањето со Бога, со Куранот или со Библијата. На тој начин, тоа било многу лесно за христијаните и евреите за да преминат во бекташи, без да морат да го користат Куранот. Важен бил само крајниот резултат, човекот да биде подобар и духовно посовршен⁹⁹, и најдобриот пример на оваа начело била поезијата на Мухијдин Араби, андалузискиот мистик од XII век, кој во една од своите стихови ќе каже:

“Моето срце ми дојде во една состојба што зема секаква форма,

Некогаш манастир на свештеници,

Некогаш се претставува како Каба,

Некогаш ги содржи и страниците на Теврат,

⁹⁷ John Brown, *The Dervishes or Oriental Spiritualism*, London 1868, 140, 143.

⁹⁸ John Baldock, *The Essence of Sufism*, Toronto 2004, 49.

⁹⁹ Arkivi Qëndror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë (понатаму AQSH), Fondi 483, viti 1932, Dosia 1, 1.

Некогаш содржи страници на Коранот,

Мојата религија, мојата вера и мојата совест е (љубовта) ...”¹⁰⁰

Главната цел на Бекташизмот не била потребата за да се бара опростување на гревовите од Господ, туку неговото внатрешно просветлување приближувајќи го човекот поблиску до најдобрите (Мојсеј, Исус Христос и Мухамед), како да станат припадници на доброто. За бекташкиот верник нема грев, затоа што се што прави човекот го прави за себе, затоа и не постои казна или награда, надвор од овој свет. Рајот и пеколот за бекташот се на овој свет, во неговото срце.

Сето ова го направило Бекташизмот едноставен поредок, без формалностите на Исламот, како постењето и разните слави, но значајни биле делата во секојдневниот живот. Ваквите квалитети ја прават оваа секта многу слична со протестантизмот, кој исто така ги отфрлил формалностите, церемониите, верската хиерархија и идолатријата.¹⁰¹ Поради тоа не е изненадувачки тоа што Британското Библиско Здружение при повеќето односи со Албанците, кога зборувало за следбениците на Бекташизмот зборувало како за “протестантски-муслимани”¹⁰² зашто и тие како и христијанските реформистички движечки, основата на нивната филозофија не ја базирале само на Новиот Завет или само на Куранот туку тие се вклопиле во најраните мистични погледи.

Една од сличностите на бекташкиот со христијанските ритуал е симболиката на каменот. Точно е дека во дворот на секое бекташко теќе се наоѓа камен со осум агли над кој е ставена запалена свеќа околу кој се наоѓаат дванаесет столици. Свеќата го симболизира лицето на пророкот Мухамед, светлото-неговите очи, дворот-го симболизира телото на пророкот а дванаесетте столици ги симболизираат дванаесет имами кои потекнуваат од семејството на пророкот. Многу е јасна сличноста на овој ритуал со "Последната Вечера на Исус Христос", додека за Бекташите каменот има двојна симболика. Првата е дека каменот е спомен на пророкот Мухамед, кој го ставал на ременот за да го ублажи гладот, а вториот го симболизира сеќавањето за Мојсеј кој околу

¹⁰⁰ Baba Rexhepi, *Mistiçizma Islame dhe Bektashizmi*, Tiranë 2006, 92.

¹⁰¹ AQSH, Fond 483, viti 1932, Dosia 1, 2.

¹⁰² CUL, BSC, BSA/D1/7/117, 22.

вратот го поставувал каменот со дванаесет агли, кој инаку се нарекува "Теслим Таши" или Каменот на поклонувањето. Значи тие имале духовна врска и со еврејскиот мистицизам¹⁰³, така што еден од познатите Бекташки поети, Несим, бил оној кој внел дел од филозофијата на Хуруфилик, која е заснована на Стариот Завет, во Бекташката доктрина.¹⁰⁴

Приказната за раѓањето на Хаџи Бекташи е многу слична со случајот на Абрахам и Сара, кои на старост станале родители. Истиот случај бил и со Сеид Ибрахим кој потекнувал од семејството на пророкот Мухамед и Али или Али Абас и неговата сопруга Хатеме. Како и Абрахам пред неколку века, дервиш ги предвестил нив за раѓањето на нивниот син, кого ќе го наречат Сејид Мухамед. Бидејќи детето го имало на рака печатот на пророкот со зелена боја сличен со печатот што пророкот Мухамед го имал на рамо, ова боја ќе стане омилена боја на Бекташите.¹⁰⁵ Според традицијата на Бекташите, Хаџи Бекташ Вели бил потомок на пророкот Мухамед, од линијата на седмиот имам Муса Казим.¹⁰⁶

Бројот дванаесет кој ги симболизира дванаесетте израелски племиња е исто така симбол на последниот Имам Мехди кој исчезнал на мистериозен начин во петнаесетте дена на месецот Шабан, и дека тој ќе се врати како привремен владетел.¹⁰⁷ Значи постои една сличност со христијанството која го чека повторното доаѓањето на Христос. Сите овие елементи ги направиле сите редови на суфистите да бидат прифатени и од христијанските верници на Балканот.

Работата за бекташките верници е света обврска и уште повеќе за бекташките водачи кои биле должни да работат како и секој друг човек за да ги обезбедат и задоволуваат животните потреби.¹⁰⁸ Како личен пример на бекташките татковци била моралната основа нивните следбеници, нивната егзистенција да ја обезбедат со напорна и

¹⁰³ John Brown, *The Dervishes or Oriental Spiritualism*, London 1868, 149, 152-153.

¹⁰⁴ *In Commemoration of the 800th anniversary of Hacı Bektash Veli*, Ankara 2009, 32.

¹⁰⁵ Ali Tyrabiu, *Historia e Bektashinjve*, Tiranë 1929, 22-23.

¹⁰⁶ *In Commemoration of the 800th anniversary of Hacı Bektash Veli*, Ankara 2009, 24.

¹⁰⁷ John Brown, *The Dervishes*....., 156.

¹⁰⁸ AQSH, *Fondi 483, viti 1932, Dosja 1, 3.*

чесна работа. Тоа беше ист случај со протестантските места во текот на XVIII-XIX век каде чесната работа била подигната до фанатизам.

Во човечката историја е позната моќта на возбудата или фанатизмот на религиозните верници или на оние идеолози кои и покрај направената штета го доведуваат човечкото општество во севкупен напредок. Ова исто така било и во исламскиот свет, кој во времето кога бил владеан од верскиот ентузијазам достигнал не само географско проширување туку го достигнал и врвот на културниот и интелектуалниот развој. Но кога оваа восхит, инспирација и движечка сила се потрошила и ја загубила креативната моќ, тогаш овие духовни вредности станале официјални оставајќи им простор на задоволувањето на страсните човекови потреби.¹⁰⁹ Овој премин на целите ја олеснувал манипулативната природа на човекот која поаѓајќи од принципот на наградата во рајот несвесно го заменила религиозниот ентузијазам со физичките задоволства на овој свет.

Значи и Исламот како и христијанството ја изгубил силата и желбата за да го инспирира човекот да се обнови и да се усовршува себеси за да стане преседан на општествените промени во поглед на временските барања. Но, додека во христијанскиот свет се родил едно протестантско движење кое станало предвесник на промените и развојот на европското општество во текот на XVIII-XIX век, а од друга страна исламскиот свет веќе почнал да се урива во заостанатост неинспирирана за ефективна акција. Во оваа средина, освен Бекташизмот кој имајќи многу начела слични со протестантизмот ги опфаќал европските цивилизирани вредности сместени во првите редови на Албанската Преродба. Во текот на нивните верски ритуали, мажите и жените се молеле заедно¹¹⁰, ова била една традиција идентична со таканаречените “Протестантски Шејкери” или “Верниците кои се треселе молејќи се”. Бекташкото танцување е танцување во двојка со движење како штркот во кој се трансформирал Хаџи Бекташ, но кој ја симболизирал и родовата еднаквост и начинот на кој треба да се соочиме со тешкотиите

¹⁰⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filozofija Povijesti*, Zagreb 1966, 378.

¹¹⁰ John Baldock, *The Essence of Sufism*, Toronto 2004, 156.

што ги носи секојдневниот живот. Овој танц вклучува дванаесет танчари симболизирајќи ги дванаесетте Имами и се нарекува “Танц на штркот”.¹¹¹

Уште една вештина која му се припишува на Хаџи Бекташ е неговата моќ за да ги движи планините и тој да се претвори во лав. Навистина, кога сакал да се моли тој со неговите следбеници значи со дервишите одел на планина во близина на градот. Дервишите го палеле огнот со дрво од смрека и се вртеле околу огнот четириесет пати. Во еден момент на делириум Хаџи Бекташ го фрлил во оган неговото палто. Во знак на сеќавање дервишите го ширеле насекаде пепелот на огнот како симбол на својата светост и од тој ден планината се нарекува: Планина на палтото.¹¹² Овие свечености биле забранети од страна на официјалниот ислам и како последица тие беа скриени од очите на светот.

Бекташите пак проповедале дека без еманципација на жените не може да има напредок и цивилизирани народи. Нивниот однос кон жената го направил овој ред уникатен во смисла на тоа дека тој е единствениот во исламскиот свет кој ја смета родовата еднаквост како неопходна. Оваа нивна филозофска референција била многу значајна за секојдневните албански кругови бидејќи во голема мера ја олеснила интеграцијата на жените во Албанското Национално Движење.

Други сличности со христијанството имало и бекташкото верување во тројството Господ, Мухамед и Али. За Бекташизмот ова тројство ги имало овие значења: отецот симболизирал живот, Синот – го симболизираше телото и Светиот Дух – совршениот човек. За разлика од христијанството овој ред на суфзмот го наоѓа ова тројство како низа во сите совршени човекови суштества пред и после Исус Христос. Основата на бекташките верувања е дека “Господ е насекаде, но светлината на Господ е само во совршениот човек”. За бекташките верници душата е само реалност преку која е можно спојување со Создателот. Овие начела биле основните елементи кои го направиле потолерантно кон христијанството и што е најважно, доволно да се шири меѓу Албанците. Исто така, Бекташизмот бил многу популарен при употребата на локалните јазици, со кои

¹¹¹ In Commemoration of the 800th anniversary of Hacı Bektash Veli, Ankara 2009, 31.

¹¹² Ибидем, 31.

тие пишуваале догми, песни, молитви и друга литература што не била случај со официјалниот ислам и другите секти. Новата турска историја ги имала само бекташките текстови како единствен извор на старите турски текстови.

Во Бекташката филозофија, Адам го симболизира почетокот на создавањето, Ноа – почетокот на еден нов живот, Абрахам – познатиот на Господ, христијанството претставува време на правото и Иламот – единство на сите религии. Исто така и белите алишта ја симболизирале духовната чистота и самиот Исус Христос.¹¹³ Најдоброто искажување на овие верски врски е молитвата “Нема друг Господ освен Бога”. Мухамед е неговиот пророк а Али е пријател на Господ, Мојсеј е Слово Божјо, Христос е Светиот Дух на Господ и Ное е мечот на Господ.¹¹⁴ Користејќи ги локалните јазици во нивните ритуали тие успеале да го зачувуваат и одгледуваат турскиот јазик, во време кога арапската и персиската култура преовладувале во духовната, интелектуалната култура и во управата на Османлиската Империја. Бекташката идеологија во Анадол била изразена во Алеви форми кои всушност го претставувале "Руралното Бекташтво" следејќи го племенскиот и номадскиот карактер на жителите на тие области.¹¹⁵

Во пресрет на сличноста со Европската Преродба е фактот дека Бекташиството го гледа Мухамед како последен пророк кој го продолжил делото на другите пророци, правејќи само надворешни промени без менување на внатрешната смисла на светите учења. Мухамед според бекташите е пророк кој ја симболизира совршеноста, а Али е човек кој дејствува, и бил тој кој организирал едно скриено друштво со цел зачувувањето на светите вистини. Како резултат на тоа, нивното водечко начело била Верба-Братство-Правда. Овие морални начела биле во судир со начелата на династијата на Мохавија и Абасидите, кои со воспоставување на тоталитарните влади ги уништиле моралните норми на Мухамед и Али. Условно може да се каже дека бекташката филозофија се засновала на истите морални норми на кои нашла поддршка и европската преродба во текот на XVIII-

¹¹³ AQSH, Fondi 483, Dosja 4,3.

¹¹⁴ John Brown, The Dervishes or Oriental Spiritualism, London 1868, 146.

¹¹⁵ In Commemoration of the 800th anniversary of Haci Bektash Veli, Ankara 2009, 25.

XIX век, бидејќи бекташкиот верник имал должност да им помогне на луѓето во неволја и истите помалку да земаат отколку што даваат.¹¹⁶

Во исламските мистични редови како и кај протестантските и христијанските движења значително влијание имал и јудистичкиот мистицизам. Влијанието на оваа прагматична филозофија врз концептот на работа, општествената организација и формата на државната доминација бил многу силен кај бекташизмот и ахизмот. И двете секти на дервишите, биле засновани на овие начела како што се уметноста, занаетот, братството и вербата. Овие биле заеднички елементи со евангелистички движења. Бекташизмот како и неговата најблиска секта ахизмот, сметале дека нивните членови не треба да ја обезбедат нивната егзистенција од добротворното, туку од нивната чесна работа. На тој начин, поттикнувајќи ја работата над нивните приврзаници тие го поттикнале почитувањето на секоја конструктивна и чесна активност, кои ги оддалечуваа од менталитетот на неработењето, одгледувана подолго во ориенталната традиционална култура.

Членовите на двете секти како организирани занаетчии во занаетчиство стануваат носители на економскиот развој на Османлиската Империја, а подоцна носител на капитализмот ќе стане протестантското движење. Вториот значаен елемент во организацијата на овие две секти било и братството или одгледувањето на колективното чувство, како идентични елементи со еврејските “Кибуци”. Во братството на ахиите постоела една силна солидарност која им помагала на нивните членови при отворањето на економските активности. Со собраните средства се правела организација на животот во целата заедница, надминувајќи ги социјалните различности меѓу нивните членови.¹¹⁷ Ахиите како и бекташите верувале во еден Господ и во Али, но и во светиот Сулејман (Соломон), кој се разликувал од бекташите, но се приближувале кон јудаизмот и масонизмот.

Како важна симболика на бекташизмот е заедничката презентација на лав и елен како симболи на силата, моќта, добрината и нежноста. Ова суеверие било поврзано со ликот на основачот на овој мистички ред, Хаџи Бекташ Вели, кој имал способност да се

¹¹⁶ AQSH, Fondi 483, Dosja 4,5.

¹¹⁷ Arkivi i Institutit të Historisë-Tiranë (понатаму AIH), Fondi A-III-225,6.

претвори во штрк, елен или на лав. Оваа поврзаност на Бекташиството со светот на животните секако имало големо значење за одгледувањето на љубовта кон сите суштества, и исто така симболизирало дека дури и противниците можат да живеат во хармонија и мир, но само ако меѓу нив се шири светлото на мудроста и чистата вера.

Со почетокот на освојувањето на Балканот од страна на Османлиската Империја почнува и процесот на исламизација, кога бекташизмот бил поприфатлив за европското христијанско население, особено за Албанците. Причините за таквиот успех, на суфи поредокот биле условите под кои живеел овој народ. Арбрите, како што се нарекувале средновековните Албанци живееле на границата меѓу две христијански религии, значи на католицизмот и православието. Од 1054 година се продлабочиле разликите меѓу нив, со што значително се проширил јазот на спорот и меѓусебната омраза.

Животот под такви услови ги направил Арбрите да се прилагодат со честите преминувања од католички верници во православни и обратно. Во такви услови на Балканот почнува да се протега едно еретичко движење познато како Богомилство. Оваа христијанска секта била реформаторско движење дојдено од исток, и во многу елементи идентично со бекташизмот. Така, и двете иако спротивни насоки, во фокусот на нивната филозофија имале допир со Господ без потреба на посредници и присуството на Свештеници и Оци.

Богомилството како и бекташизмот, не ги сметале за неопходни религиозни организирања, затоа и двете останувале силни во спротивните позиции, соочувајќи се со монополот на сопствениците на земјиштето кои го користеле простиот човек.¹¹⁸ Оваа христијанска еретичка насока освен во Македонија, Бугарија и Албанија имало масовно проширување и во Босна, каде била основана Босанската Црква, многу идентична со подоцнежните протестантски цркви. Верниците на овој ерес се молеле пет пати на ден како и муслиманите и Христос биле прифатен од нив како “Свети Дух”. Сепак патот до

¹¹⁸ Ferdinand Schevill, The history of the Balkan peninsula, New York 1922, 164.

Господ бил индивидуално мистичен пристап на верникот, значи еден ист поглед со исламскиот мистицизам.¹¹⁹

Во центарот на вниманието за двата ереси бил човекот, меѓутоа љубовта бил патот кон индивидуалната среќа и тајната на духовниот мир. За поттикнување на оваа божествена љубов бекташите пееле песни со мистични мотиви. Една од тие песни била инспирацијата на Хаџи Бекташи Вели со рефренот:

“Топлината е внатре во огнот, а не во тенџерето

Правењето чуда е во главата а, не во круната

Што и да бараш барај го во себеси

Не во Мека, ни во Ерусалим или на аџилак”.¹²⁰

Како резултат на овие околности на Балканот, многу лесно било за Османлиската Империја да го освои овој дел на Европа и да го прошири Бекташиството.

Одгледувањето на верската толеранција и прифаќањето на другите Свети Книги освен Куранот ги направило бекташките верници да бидат граѓани на светот со љубовно чувство кон сите суштества, посебно за човекот како главно дело на Творецот на Универзумот. На следбениците на овој поредок не им било забрането да ги посетат и да учествуваат на мистичните ритуали на другите тарикати. Уште повеќе, тие се поттикнувале да ги пробаат искуствата на другите патишта, така што и претворањето на верските објекти од бекташката секта во христијански цркви не била толку насилна и со последици, затоа што границата што ги раздвојувала беше многу формална. Еден таков пример бил и случајот на турбето на Хајдар Баба во градот Македонски Брод, која во денешно време е трансформирана во Црквата "Свети Никола". Но тоа не е некоја пречка која ги спречува православните и бекташки верници да доаѓаат во истиот објект и да вршат верски обреди.

¹¹⁹ Smail Balič , Povjesni značaj Islama za Jugoistočnu Evropu,2010,1,(<http://www.camo.ch//znacislamizacije.htm>)

¹²⁰ In Commemoration of the 800th anniversary of Hacı Bektash Veli, Ankara 2009,45.

Според османлиските архивски документи, иако овој сакрален објект првично било обележено како теке на Хајдар Баба, во еден од изворите од ова провиниенција од 1544 година се вели дека: ”Текеето било основано од страна на познатиот дервиш Хизир Баба во близина на селото Брод...”.¹²¹ Сепак секој спор за прашањето, околу тоа чиј бил првично овој верски објект, ја губи својата вистинска суштина, што е всушност во служба на човештвото и хуманоста, без разлика под чадорот на која филозофска доктрина е. Не смееме да забораваме дека бекташката доктрина ги прифаќала како еднакви Стариот Завет, Новиот Завет и Куранот, но исто така и верски покриената и мистична дејност кога околностите го барале тоа. Значи нема разлика дали објектот е црква, џамија или теке додека од таму излегуваат осветлени суштества готови за работа и дејност во согласност со филозофските учења на нивните религии. Главниот празник за православните верници во оваа куќа е Свети Ѓорѓи или бекташкиот празник на Хајдар Елези, што се одржува на 6 Мај секоја година. Исто така, долго време Ѓурѓовден се слави и од сунитските муслимани Албанци, што ги потврдува нивните христијански корени.

Бекташките поголеми празници се: Ашури, Султан Невруз и Хајдарелез. Ашурето кое всушност нејзините вистински корени ги има во симболиката на Ное или Нухи, кој на денот кога ја допрел земјата, од семињата што ги собрал подготвил еден коктел. Оваа традиција се следи дури и кај муслиманските верници кои и дале едно големо религиозно значење, а бекташите покрај таа смисла овој ден му го посветуваат на сеќавањето на смртта во Кербела на Имам Хусеин, синот на Али и внукот на светиот пророк Мухамед. За поголема иронија, организаторите на атентатот на семејството на пророкот Мухамед биле оние кои повикувале во животот на пророкот. Во знак на сеќавање за седумдесетте убиени на Кербела, бекташите одржуваат десет дена жалост во првиот месец на муслиманката година, односно првите десет дена на месецот Мухарем, додека ашурето и мешаните житарки се јадат последниот ден во спомен на светителот Имам Хусеин и другите маченици. Првиот сад со ашуре им се дава на птиците во спомен на Хади Бекташ и неговото претоварање во штрк, а потоа на сите други што следат.

¹²¹ Фуат Шериф, Дервишките редови во Македонија во Османлискиот период, (Магистарска теза), Скопје 2010, 64.

Преминот од христијанството во бекташизам најдобро се покажува со церемонијата на постот во кој се гледаат многу елементи на христијанската култура. За бекташките верници постот ги вклучува воздржувањето од вода, алкохолните пијалаци, месото и млечните производи, личната хигиена и задоволството на телото, како и обидот да не се дојде во контакт со крвта. Истовремено за време на жалоста бекташките водачи се облечени во црно, традиција која е паганска и христијанска. За време на тие денови се читало од Хадикам, како збирка на изреки и поговорки. Сите овие елементи на бекташкиот пост се поблиски до христијанството отколку до исламската традиција, која повторно во многу случаи ја објаснува лидерската улога на Суфи за успешното ширење на Исламот, првенствено меѓу високиот слој на христијани, кој како пример бил следен од пониските социјални слоеви. Подоцна тие преминале во една поприфатена и поедноставна доктрина која се занимавала со традиционалниот или руралниот ислам.

Прославата на Султан Невруз кој се прославува од страна на бекташите на 21 и 22 Март, била симболична и која се поврзува со роденденот на светиот Али, неговиот брак со Фатиме и првиот ден од пролетта. На овој ден се рецитирале песни нарекувани “неврузије”. На овој ден била дозволена конзумирањето на месо и на млечни производи како и пиењето ракија. Оваа прослава била случај за приемот на новите членови кога се служело млеко кое го симболизирило течењето на млечната река во рајот.¹²²

Хетерогениот карактер на суфизмот и во овој случај на бекташизмот очигледно и го дава на оваа секта празникот на Хајдарелез кој се карактеризирал со посетата во другите небекташки свети места. Во тој свет ден верниците се собирале и ги уредувале внатрешните средини со различни растенија и како што ни покажува случајот со Црквата на Св. Никола во Македонски Брод, постоела една врска со празникот на Ѓурѓовден на 6 Мај. Во тој случај во близина на турбињата и другите свети предмети, бекташките верници ставале различни видови на храна. Очигледно тоа не била традиција на исламот, ни на католицизмот, туку еден пагански обичај прифатен од православните христијани. Ова е доказ за блискост на бекташизмот со православието, што е и природно бидејќи нивната заедничка точка била развиената цивилизација на Византија. Од друга страна

¹²² Ибидем, 73.

прославата на Ѓурѓовден од албанските муслимани покажува и за раните корени на православно христијанство и не можело да биде различна затоа што тие живееле заедно во Османската Империја и делумно во Средновековното Српско Царство, кое како официјална религија го имала православието.

1.6 Првите контакти на бекташите со Албанците

Со проширувањето на Османлиската Империја на европскиот континент почнало да се шири православниот суни муслиманизам но исто така и бекташката секта како мистичен ред поприфатлива за христијанската европска популација особено за Албанците и за Босанците. Причините за успешното ширење на суфизмот треба да се барат во условите во кои што живееле горенаведените народи. Арбрите како што се нарекувале Албанците во средниот век живееле на политичко-верската граница на двете христијански струи, значи меѓу католицизмот и православието. Почнувајќи од 1054 година разликите меѓу овие две религии не само што се продлабочиле туку станале и непријателски предизвикувајќи и конечна поделба на две христијански цркви.

Животот во такви услови довеле до таму да Арбрите се прилагодат со честите преминување од католицизмот во грчкиот – византински обред и обратно и сето тоа се правело во зависност од политичката волја на државите каде што тие живееле. Во текот на XIII век местата населени со Албанци биле окупирани од Српското Царство што секако почнало да ја наметнува својата словенско-православна доктрина кај месното население додека во истиот временски период на Балканот започнува ширењето на еретичкото движење познато како богомилство.

Оваа христијанска религиозна ерес било реформаторско движење дојдено од исток на Балканот и во многу нешта слична со бекташизмот. Додека овие две ереси се усогласувале, и додека во центарот на нивните погледи ги имале личните односи меѓу човекот и Господ без употреба на мешање од страна на поповите и хоците. Богомилизмот и бекташизмот не ја сметале како многу важна верската организација, како и од социјален аспект биле против феудалната владејачка класа. Како резултат на тоа и на овие неповолни социјални, политички и верски околности кои преовладувале на Балканот во текот на XIV-XV век, за секој окупатор било лесно окупацијата на регионалните простори, уште повеќе за добро организираната империја како на воен така и на политички аспект како што била Османлиската Империја.

Основачот на бекташката секта е Хаџи Бекташ, кој од почетокот на својата мисионерска дејност го испратил Сари Салтек на Балканот. Овој свет човек, познат како Свети Спиридон во текот на XIII век во Крф создал една институција која работела под православната црква со канцеларии во Скопје, Кроја, Охрид, Сараево и Будимпешта. Нормално дека во такви услови првите мисионери бекташи работеле под маската на христијански мисионери.¹²³ Како место за постојан престој на светителот станала планината над Кроја, која се вика Планината на Сари Салтук. Една лабска песна од овој дел на историјата нагласува:

”...во Крф оживеа,
христијаните кога го видоа,
рекоа дека дојде Спиридон”.

Пораката на оваа народна песна е очигледна. Иако идеите се презентирани под маската на христијанството, важна била пораката а не обликот како таа се пренесува.¹²⁴

Сепак, оваа покриеност или прикривање извирало од бекташката доктрина која им овозможувала маскирање во случаи кога било потребно да се спасат од обвинителството и прогонувањето. Дејноста под такви услови била позната како Такије и била идентична со истите феномени на евреите наречени Донмех, што значело надворешен изглед спротивно на вистинската вера. Еден од таквите случаи бил тој на Сабатаи Зеви познат како лажен месија, кој после посетата што ја направил во Истанбул останал во бекташкото теќе.¹²⁵

¹²³ Ali Tyrabiu, *Historia e Bektashinjve*, Tiranë 1929, 49.

¹²⁴ Shyqy Hysi, *Mision Bektashian*, Tiranë 2004, 18.

¹²⁵ Во текот на XV век, Шпанското Кралство, соединето после поразот на последната исламска држава во Европското тло, почнува со протерување на муслиманските и еврејските жители кои во голем број заминуваат во Османската Империја. Во текот на XVII век, во еврејските духовни центри како што бил Солун, евреите го очекуваат доаѓањето на Месија, кој што ќе го врати израелскиот народ во Ветената Земја и во градот Јерусалем. Значи, апокалипса според нив било прифаќањето на евреите од страна на протестанските држави, нивното протерување од источна Европа и успешните воени капмањи на Османската Империја. Во 1666, еден еврејски мистичар Сабатаи Зеви заминува за Цариград со мисија за рушење на власта на Султан Мехмет IV. Овој мистичар кој самиот се прогласил за Месија се појавува во јавноста како Крал облечен во свилено одело. Неговото влијание бил толку голем што еден дел од евреите продале се спремајќи се за заминување во ветената земја. Се разбира дека во тие околности, тој е затворен од страна на Цариградските власти и за да ја избегне смртната казна, тој се конвертира во муслиман и го менува името на Азиз Мехмет Ефенди. Еврејскиот мистичар рекол дека тоа било неопходен чекор за да собере околу себе, сите тие што

Конвертираните Евреи ќе бидат повикани Донмех, што значи отпадник, бегалец или некој на кого не може да му се верува.¹²⁶ Тој живеел и умрел во Улцињ каде што се наоѓа неговото турбе, додека на водачот на групата Донмех, Баручја Русо или Осман Баба гробот му е во близина на бекташкото теќе во Солун.¹²⁷

Врз основа на историската документација се вели дека Сари Салтик имал интензивна дејност во регионот на Чамерија каде не наишол на голема поддршка кај христијанското албанско население, како што и покажуваат народните песни:

“О луѓе, да ве најде беља,

Како не го познавте Салтик Баба,

Кој побарал вода, а вода не му дадоа,

На море го постави харкот”.¹²⁸

Сепак за овој бекташки светец се вели дека е погребан како што е погребан и Хаџи Бекташ и други закопани се седум тела, од кој еден е погребан во текето на Кроја, како

веруваат во Бога, без разлика на која вера припаѓаат. Од многу аспекти, неговото верување било блиску со бектешизмот и поради тоа преминувањето од еврејското верување на ислам би било формално. После неговите патувања по еврејските центри, во Солун ќе дојде до внатрешни конфронтации помеѓу верниците на Сабатаи Зеви и традиционалните Евреи. Тие внатрешни судири во поголемите градови на Османската Империја ќе го натераат Цариград да после 6 години го избркаат лажниот Месија во еден албанско пристаниште, каде и ќе умре после 4 години. Конвертираните Евреи ќе се викаат Донмех што значело ренегат или раселено лице кому не може да му се верува. Погледни: Mark Mazower, *Selaniku qyteti i fantazmave-Të krishterët, myslimanët dhe hebrenjtë* (1430-1950), Tiranë 2011, 105, 106, 108-109-110.

¹²⁶ Донмех е муслиманска-еврејска секта, основана од страна на Сабатаи Зеви и тие постеле ги почитувале внуците на Мухамед, Хасан и Хусеин, читале Куран но и еврејски Тора. Во многу нешта биле блиски со бекташизмот но и со мевлевити. Мамини (османски збор за верник) како што Донмехи се викале себеси им помогнале на муслиманите да тие полесно ги прифаќаат културните, политичките и технолошките новости од Европа. Така да, тие биле први во муслиманскиот свет кои што ги школувале своите ќерки во новите европски училишта. Нивниот придонес, истотака во револуционерните случувања во 1908 бил голем а тоа се гледа и од фактот дека имале три министри во новата османлиска влада. Погледни: Mark Mazower, *Selaniku qyteti i fantazmave-Të krishterët, myslimanët dhe hebrenjtë* (1430-1950), Tiranë 2011, 111, 114; Walter Lagueur, *The last days of Europe*, New York 2007, 63.

¹²⁷ *The Messianic Idea in Judaism*, Schocken 1995, 150-151.

¹²⁸ Sh. Hysi, цит. Дело, 58.

потсетник на неговиот престој во пештерата на планината над градот на Ѓерѓ Кастриоти.¹²⁹

Се знае добро дека албанскиот национален херој, Ѓерѓ Кастриот Скендербег живеел во Османлиската Империја како заложник за вазалството на неговиот татко Кралот Ѓон Кастриоти. Како резултат на ова целата елита која живеела под Османлиската власт била подготвена и образована за да му служи на Султанот. Обично, сите од нив преминувале во бекташи, познато како филозофијата на јаничари и можеби тоа била една од причините со која се објаснува толеранцијата на Скендербег кон религијата, љубовта, слободата и татковината.

Преминувањето на елитите на Балканот во исламска религија освен други причини била поттикната и од желбата да се стане дел од “Натио Милитантс”, односно владетелите кои во тој историски момент ги претставуваат муслиманите. Познатиот Бекташ Балам Султан одлучил за системот на девица во бекташкиот поредок, идентичен систем со христијанскиот живот во манастири.¹³⁰

Меѓу бекташите, најстари теќиња на просторите каде живееле Албанци биле теќето на Касам Баба во Костур¹³¹ и во Девол, како и она во Коница на Ѓирокастро.¹³² Во источниот дел од планината на Пинд работеле две други теќиња, она на Лапаистос и Одри, чие основање се поврзува со името на Баба Емин, затворено во 1598 година од османлиската окупација, по поплаките на Патријаршијата од Истанбул против дејноста за преминување на бекташката секта.¹³³ Сето ова докажува дека османлиската империја освен што имала етнички и религиозен хетероген карактер таа сепак се обидела за одржување на рамнотежата и верската хармонија на своите граѓани.

Во XVI век за прв пат водач на бекташите станува еден албански везир. Тој бил Сервер Али Паша роден во Тетово, кој го изградил и познатото Теќе, најстарото познато

¹²⁹ АИИ-Тиранџ, А-III-125, 23-24.

¹³⁰ Baba Rexhepi, цит. Дело, 127.

¹³¹ Во Костур живееле Грци и Македонци, а во околината имало македонско мнозинство, но и Грци, Турци, Власи и Албанци. Денес наслението е мнозинско грчко.

¹³² Varfë Ali Prishta, Bektashinjt e Shqipërisë, Korçë 1921, 14.

¹³³ Sh.Nysi, цит. Дело, 71.

на просторите каде имало Албанци “Серсем Али Баба Деџах”¹³⁴, или на друг начин познато како Теќето на Харабати (свет, храм). Во тоа теќе тој останал од 1538-1551 година, потоа се именува како Поглавар, првиот Албанец на таква позиција, и се сместил во теќето на Хаџи Бектеши во Анадол. Едно друго старо Теќе било и Теќето на Канина во населбата во Валона, изградена од Синан Паша (1451-1512) кој бил син на Герѓ Арианит и предок на Исмаил Кемали.¹³⁵

Во однос со теќето на Арабати Баба во Тетово постојат две легенди. Првата распространета надвор и примена од бекташките татковци вели дека Серсем Али Баба бил везир на законодавецот Султан Сулејман (1520-1566). Подоцна, овој висок службеник на султанот одлучил да се пензионира од услугата и да му се посвети на религиозниот живот. И покрај напорите на султанот за да го премисли Серсем Али Баба, но тој сепак одбил, што го натерал султанот да изјави: “Будала си (персиски *серсем*-будала, неразбирлив) оди си!”. После тоа светиот Бекташ патувал во пустината во Негев, каде потоа формирал едно религиозно братство. Еден од неговите ученици, Арабат Мехмед баба заедно со уште четворица други дервиши дошле во европскиот дел на Османлиската Империја проповедувајќи ја бекташката доктрина. По едно време се преместуваат во Тетово и на местото каде што на дервишот му се појавил духот на Серсем Али Баба тој го изградил гробот на неговиот учител и турбето околу кое подоцна се воспоставило теќето со име Арабати Мехмед Баба.

Втората легенда, широко распространета кажува дека Серсем Али Баба бил брат на сопругата на Семоќниот Султан Сулејман (1520-1566). Кога паднал под влијание на убавата Русинка Роксела, од целата та горчлива историја од овој настан, патела не само жена му Хурем Султан Махидервани туку и нејзиниот брат Серсем Али Баба кој во 1538 година бил преместен во Тетово. Истиот во 1548 година почна да го изгради теќето, а во 1551 година таму се сместиле 15 дервиши бекташи. По помилувањето од страна на султан, Серсем Али Баба отишол во Истанбул каде што починал во 1577 година, додека неговиот

¹³⁴ Ali Tyrabiu, *Historia e Bektashinjve*, Tiranë 1929, 60-61.

¹³⁵ Shyqry Hysi, *Mision Bektashian*, Tiranë 2004, 63.

наследник Харабати Баба верувајќи дека го видел неговиот дух, го изгради гробот и турбето на Серсем Али Баба.¹³⁶

Во натписот на влезната врата на Ибадет Хани (место на молитва) на Теќето Арабати Баба во Тетово пишува:

"О, човеку! ако се стремиш кон запознавањето на Светиот
немој да се оддалечиш, биди блиску до вистината.

Отвори ја твојата душа и слушни што совршените луѓе зборуваат

Нека биде препознаена како насока од Султанот на земјата.

Дознај колку е среќен овој момент, ох, ти кој се стремиш кон почестите

Времето поминува, среќата се враќа, немој да живееш денеска за утре

(Тој), кој ги има својствата да биде култ,

оди по долг пат за Господ да се грижи за него

Добротворецот Реџеп Паша кажува молитва

Нема зло што не може да го најде неговиот живот и време

Ох, ти што го посетуваш овој центар, забележи го натписот

Валканата солза на срцето, скриј ја во центарот на Светиот (1200/1750 година)".¹³⁷

Теќето на Дикмен баба во село Канатларци во околината на Прилеп според бекташката легенда било основано во средината на XVI век од дервишите на Хајдар Баба од Македонски Брод. Повеќето жители на селото биле исламизирано население или од турско потекло. Подеднакво значајно било Теќето на град Брод како и Теќето на Хајдар Баба во Кичево каде по нејзиното уништување од страна на српските сили, голем број на сакрални предмети биле однесени во ова Теќе.

¹³⁶ Фуат Шериф, цит. Дело ,55-56.

¹³⁷ Ибидем,59.

Во текот на XVII век феноменот на преоѓањето на Албанците во ислам станувал се помасовен. Според документите на Пропагандата Фиде градот Призрен во 1622-1624 години имал 12.000 исламизирани жители и ”сите Албанци”, 200 христијани на католичка вера и 600 православни. Конвертираните Албанци од Призрен се разбира дека им припаѓале на двата верски обреди.¹³⁸ Постојат три причини за премин на Албанците во ислам. Првата причина била тежината на данокот, втората била финансиската корист и третата недостигот на христијанскиот верски кадар, особено во руралните средини. Нормално дека најголем притисок од страна на Портата имале католичките христијански верници затоа што тие се приклучиле на католичките сили кои се бореле против Османлиската Империја во текот на XVII и XVIII век.

Во текот на XVI век Албанците почнале да стануваат дел не само на воената структура туку и од административната, културната и верската структура на Османлиската Империја. Така познатиот поет Ташлицали Јахја (починат во 1582 година) бил од албанска националност, иако клучна улога во спречувањето на протерувањето на христијаните од Балканските простории на Османлиската Империја имал Шех Ул Ислам, Зембили Али Ефендија (починат во 1525 година) исто така од албанска националност. Во знак на одмазда за протерувањето на муслиманското население (Маврите) од Шпанското Царство, на Султан Селим I (1512-1520) му било предложено протерувањето на христијаните, а султанот побарал објаснувања од духовниот водач на муслиманите, Албанецот Зембили Али Ефендија, дали тоа било во согласност со Светата Книга. И тој во форма на верски налог одговорил: ”Недозволено”, одлука која ја аргументирал од Коранот (35:18): ”И ниту еден човек, нема да ги носи гревовите на другите”.¹³⁹ На тој начин Албанец помогнал во спасувањето од неред, масакри и можните протерувања на христијаните од Османлиската Империја.

Хасим Баба го подигнал текето на Зали во 1778 година и ја предводел бекташката секта во Ѓирокастро. Во текот на XVII век во јужните делови каде што живееле Албанците, големо влијание врз ширењето на бекташката филозофија имал и познатиот

¹³⁸ Stavro Skendi, Religion in Albania during the Ottoman Rule, Süd Ost Forschungen, Band XV, München 1956, 316.

¹³⁹ Smail Balić, Povjesni značaj Islama za Jugoistočnu Evropu, 2010, 2, (<http://www.camo.ch//znacislamizacije.htm>)

мистик Демир Хани кој бил од татарско потекло.¹⁴⁰ Овој бекташки мисионер кој дејствувал во околината на Скрапар, Берат и Тепелена исто така ги посетил и мекамот на Абаз Али кој бил на светата планина Томор што е свето место за албанските бекташи. Мекамот на Демир Хани подигнат по неговата смрт во 1630 година, бил подигнат пак во времето на Али Паша Јанина за да функционира до 1914 година кога грчката армија го изгорела.¹⁴¹ Во XVII век бекташиството било признато широко и сеопфатно во Османлиската Империја, појава која што била импресивна и за европските странски патници. За ова аргументираат и белешките на англискиот патописец и историчар Рукаут кој ќе напише дека: “Бекташиството почнало да се шири во голема мера и било речиси невозможно да се искорне”.¹⁴²

Според Баба Реџеми авторот на делото Исламски Мистицизам, баба Хасим бил првиот бекташ со титула кој дошол во Ѓирокастро. На почетокот како што имале навика бекташките мистици, тој се сместил надвор од градот во еден шатор каде што останал цели три години, а подоцна го изградил теќето во селото Зал што го предводел шеснаесет години.¹⁴³

Како докази на рано присуството на бекташката секта се гробовите на светите бекташи или макамети. Такви гробишта на бекташки мисионери има во соседството: Цфаке на Ѓирокастро, во замокот на Ѓирокастро, замокот на Тепелена, во Воштина, Коница и во други албански населби.¹⁴⁴

Во следните години на XVII – XVIII век клучната улога во ширењето на бекташиството во области населени со Албанци го имало Теќето Турбали на Тесалија. Аргументите за таков заклучок ги наоѓаме во народните албански песни од кои една вели:

“Да не те најде лошото Турбали

од дервишите што ти ги однесуваш

¹⁴⁰ Ali Turabiu, цит. Дело, 61.

¹⁴¹ Sh.Hysi, цит. Дело, 62-63.

¹⁴² John Kingsley Birge, The Bektashi Order of Dervishes, London 1937, 2.

¹⁴³ Baba Rexhepi, цит. Дело, 306.

¹⁴⁴ Sh.Hysi, цит. Дело, 60.

кои ги праќаш во Албанија

и ги правиш Албанците бекташи”¹⁴⁵

Во документите зачувани во архивата на Институтот за историја во Тирана се вели дека во текето на Турбали Султан во Солун до “1888 година живееја и работеа 54 дервиши, кои изгледа биле Албанци”.¹⁴⁶

Албанскиот етнички карактер на бекташката секта барем во европскиот дел на Османлиската Империја се потврдува со постоењето на бекташкото теќе во Катерини на Грција, кое било функционално до годините по Втората Светска Војна, бело дел на Светското Бекташко Седиште во Тирана.¹⁴⁷

Исто така и османлиските архивски документи покажуваат видливо присуство на бекташизмот во албанските населени места. Во еден од овие документи се зборувало за назначувањето на Дервиш Хусеин Калиф на местото на Дервиш Јусуф Калиф починат на 19 Април 1762 година кој бил Шеик на текето на Султан Ахмет Караџа во Скопје.¹⁴⁸

Инспирирани од нивната вера, албанските бекташки поети познати како бејтеџии пишувале поезија на албански јазик со арапска азбука. Таков бил поетот Незим Берати, сокриен бекташ за да се заштити од насилството на Хуршит Паша.¹⁴⁹ На овој начин бекташите станале пионери на албанската култура во првите децении на XIX век. Бекташката литература, иако имала верски карактер, со употребата на албанскиот јазик и епот како еден од родовите на литературата, помогнало во развојот на литературата во периодот на Националната Преродба.

Познатиот османски патник Евлија Челебија од забелешките за местата во кои живееле Албанците во Канина наишол во едно бекташко теќе. Освен ова теќе тој се сретнал со бекташките дервиши во турбето на Баба Султан во близина на градот Валона. За текето на Канина овој космополитски патник од XVII век пишува дека тоа го изградил

¹⁴⁵ Ali Tyrabiu, *Historia e Bektashinjve*, Tiranë 1929, 65.

¹⁴⁶ AIN-Tiranë, A-III-125, 6.

¹⁴⁷ Ибидем, 2.

¹⁴⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkaf, 22600.

¹⁴⁹ Varfë Ali Prishtë, *Bektashinjt e Shqipërisë*, Korçë 1921, 15.

архитект Синан Паша кој бил погребан во едно турбе во теќето.¹⁵⁰ Со оглед дека овој голем проектант живеел на втората половина на XV век тоа укажува дека теќето на Канина му припаѓало на овој период. Меѓутоа, за време на посетата што ја направил во Ѓирокастро се сретнал со многу суфисти но не и со бекташи.¹⁵¹ Евлија Челебија ја посетил и Митровица каде што наишол на бекташкото теќе на Мустафа баба. Го посетил Вучитрн, град во кој се зборувал албанскиот и османлискиот јазик.¹⁵² Овој патник и во Качаник наишол на бекташко теќе,¹⁵³ но мора да се каже дека масовното размножување на оваа мошне толерантна секта меѓу Албанците почнало во почетокот на XIX век.

¹⁵⁰ Evliya Celebi, *Shqipëria 350 vjet më parë*, Tiranë 2003, 66.

¹⁵¹ Osman Muderrizi, *Letërsia Fetare e Bektashive*, "Buletin për Shkenca Shoqërore", III, Tiranë 1955, 131.

¹⁵² Evliya Celebi, цит. Дело, 116-117.

¹⁵³ Ибидем, 119.

Глава II

Дејноста на Бекташкото и Англиското Библиско Здружение од 1816-1827 година

2. 1 Британското Библиско Здружение и нејзината издавачка дејност на албански јазик во периодот од 1819-1827 година

По плодната средба со Јернеј Копинар во Виена, претставникот на Библиското Здружение, Роберт Пинкертон, на 28 август 1816 година му испратил едно писмо на Комитетот во Лондон каде меѓу другото предлагал преведување на Новиот Завет на албански јазик. Неговите објаснувања се сеопфатни и се движат од географската распределба на Албанците до јазичната разлика со соседните народи. Покрај тоа, овој научник објаснува дека Албанците заземале голем дел од античката Илирија на Епир и дека нивниот јазик е различен од словенскиот, османлискиот, грчкиот или латинскиот. По голем дел на Албанците се прогласени како христијани кои му припаѓаат на грчко-византискиот обред, а другите се толку задлабочени во непознавањето на основните на христијанството што тие ја прифатиле мухамеданската вера. Религиските активности се спроведувале на грчки јазик, како неразбирлив јазик не само за масите но, исто така и за нивните свештеници.

Како резултат на тоа Албанците ја немале Библијата на свој јазик, иако тие биле околу 800.000-900.000 души, кои за тоа време претставувал и не толку мал број на население. После разговорот со некои Албанци во Виена, Роберт Пинекртон бил сигурен дека на Јонските острови ќе се најдат вистинските луѓе за преводот на Библијата на албански јазик, но евентуалното прилагодување и подобрување би се направило од било кој од албански почитувани епископи. Сите трошоци и објавувањето ќе бидат платени од Британското Библиско Здружение или од нејзината гранка во Јонските острови.

Таквата мисионерска дејност била многу важна за духовниот и културниот живот на секој народ, особено за албанската националност и нејзините духовни службеници. И тогаш им било познато дека мал број од нив биле писмени, дека преводот на Библијата ќе

ја поттикне желбата за учењето на новата азбука, со што ќе заживееше и нивниот културен живот. Сето ова ќе им овозможеше на албанските свештеници подобро разбирање на Библијата која дотогаш ја читале на грчки јазик кој повеќето не го разбираа. Сето ова требаше да се прави бидејќи повеќето од нив припаѓале на христијанско-православниот обред, а азбуката што требало да се користи била грчка со некои дополнителни знаци за звуците на албански јазик.¹⁵⁴

За да се дознае вистинската состојба на христијаните во Османлиската Империја, Роберт Пинкертон заминува на патување за да добие информации. Во февруари 1819 година тој го посетил Парис каде што Британското Библиско Здружение имало силна база за акција. Неговото патување го продолжува подоцна во Италија, Малта и на Крф, каде што на 20 Јули 1819 година било основано Јонското Библиско Здружение. На 20 Август 1819 година овој мисионер ја посетил Атина, која станало престојувалиште на Британското Библиско Здружение, и во меѓувреме Пинкертон бил присутен во Цариград за време на уредувањето на Библијата на османлиско-турскиот јазик кое требало да им служи на Ерменците.¹⁵⁵

Обидувајќи се да најде преведувач, Роберт Пинкертон се состанал во Истанбул со лекарот Вангел Мекси од Лабова на Ѓирокастро.¹⁵⁶ По неколку состаноци и разговори со него ќе следи потпишување на договор на 19 октомври 1819 година, а за многу краток временски период од 15 месеци преведувањето на Новиот Завет бил готов за објавување.¹⁵⁷ Што се однесува до Мекси, мал број на документи известува дека тој напишал и објавил граматика на албански јазик но, за жал досега таа не е најдена. Исто

¹⁵⁴ CUL,BSC,BSA/E3/8/1/5,1.

¹⁵⁵ C.S.Dudley, An analysis of the system of the BFBS throughout its various parts, London 1821, 26-27.

¹⁵⁶ Вангел Мекси или Евангелос Мексикос како што го викаа британските мисионерски извори, е роден во другата половина на XVIII век во пределот Лабова блиску Ѓирокастре. Али Паша Тепелена во 1803 го праќа во Наполи каде што младиот Мекси студира медицина. После завршувањето на студиите, тој се враќа во Јанина каде служи на Лавот на Јанина. Вангел Мекси патувал низ Европа, бил и во Цариград, Солун и во другите градови на Османската империја. Роберт Пинкертон, преставник на Британската библиска организација, во своите извештаи пишува дека Вангел Мекси ја напишал албанската граматика, и дека ја превел црквената историја на Абе Клод Флери. После договорот со Роберт Пинкертон во 1819 година, Вангел Мекси веќе во 1819 година го преведува Новиот Завет на албански јазик (тоскански диалект), адаптирајќи грчки букви. Умира во 1823 година во грчкиот град Триполис. Погледни: Robert Elsie, *Historia e Letërsisë Shqiptare*, Tiranë 1997, 97; Sabri Hamiti, *Historia e Letërsisë Shqiptare*, Prishtinë 1989, 57.

¹⁵⁷ Xhevat Lloshi, *Kristoforidhi përmes dokumentimit*, Tiranë 2005, 90-91.

така тој ја превел црковната историја на Абе Клод Флери објавена во Венеција. Се знае само фактот дека употребуваниот дијалект за овие преводи бил дијалектот од Јанина¹⁵⁸, а Вангел Мекси сепак неговата дејност како преведувач, ја спроведувал во училиштето во Серез, во Грција во функција на помошните книги во дидактичкиот процес на грчкиот јазик.¹⁵⁹

Со оглед на ефикасните движења на претходниците на Преродбата, Роберт Пинкертон, во писмото испратено од Цариград до Библиското Здружение на 25 Октомври 1819 година, наведува меѓу другото дека самиот тој Вангел Мекси бил познат за Патријархот на Патријаршијата во Истанбул, кој му ветил дека ќе му помогне на работливиот преведувач, и да побарал да му испрати двајца свештеници кои го знаеле албанскиот јазик како нивен мајчин јазик. Истовремено Пинкертон тврдел дека видел граматика на Вангел Мекси и заради тоа тој предложил Библијата на албански јазик да се објави паралелно со грчкиот преведен текст на Иларион, бидејќи имало голем број Албанци кои имале основни познавања на грчкиот јазик, како што имало и Грци кои го познавале албанскиот јазик.¹⁶⁰ Двостраното познавање на јазик било поради тоа што во црквените литургии и во образовните установи се користело грчкиот јазик, а во мешовитите средини каде што заедно живееле не само православни Албанци и Грци, туку и исламизирани Албанци, мешовитите бракови помеѓу православните верници од различни етнички групи била многу нормална појава, но и поради тоа што големите земјопоседници, војниците и службениците на Османлиската Империја во овие и во другите области биле Албанци и како што многу од нив не го знаеле грчкиот јазик тогаш со нив се комуницирало на османлиски или албански. Но треба да се истакне дека во овој стадум уште не била развиена национална идеја но повеќето припаѓале на истата религија па затоа користењето на јазикот никогаш не бил политизиран но било како одраз на неопходноста и реалноста на терен. Пример за ваквите чувства на православните верници е и познатиот бугарскиот активист Априлов, кој ќе ги воспостави темелите на образовниот систем на

¹⁵⁸ Jup Kastrati, *Historia e Albanologjisë*, I, Tiranë 2000, 520.

¹⁵⁹ АИИ-Тиранë, Fond Ilo Mitko Qafëzezi, D. 14, fl. 26, fashikuj cope 50, 2.

¹⁶⁰ CUL, BSC, BSA/E3/8/1/5, 1.

Бугарија но кој што до 1831 година ќе се смета себеси за грк и после запознавањето со бугарската историја кај него ќе се разбуди националната идеја.¹⁶¹

Имајќи го во предвид тоа, сосема нормално е да се постави прашањето: Зошто оваа подготвеност на православните свештеници за да им помогне на објавување светите книги на албански јазик? Можеби главната причина за оваа соработка е фактот дека сите етнички групи на Балканот си живееле под власта на Османлиите и дека како последица на тоа уште нема покажување на националистички тенденции, како појави кои подоцна ќе ги отрујат меѓубалканските односи. Во поглед на овој потчинет живот било потребно ставањето во акција на духот на соработка меѓу балканците, кој би им помогнале да ја прифатат секоја помош од надвор. Доказ за таквиот дух на соработка бил и разговорот на Пинкертон со православниот патријарх во Цариград, на кој му го покажал потпишаниот договор со Вангел Мекси и само во тој случај на Пинкертон му била ветена секаква потребна помош од страна на православната црква за верските преводи на албански јазик.¹⁶²

Втората причина лежи во фактот дека од тогаш во отсуство на силно национално чувство, верската припадност била таа што ги одвоила граѓаните на Османлиската Империја. Значи имало поделеност на муслимани и христијани, освен тоа постоел феноменот на претопување на голем број христијани во муслимани, особено Албанците од православната христијанска вероисповед, проследено од Македонците, Бугарите, Србите и Грците. Причините за ваквата промена на религијата освен организираниот притисок на Османлиите биле и поради недостатокот на голем број свештеници, како и недостатокот на религиските текстови на мајчин јазик со чија помош полесно ќе се организира преживувањето на христијанството. Значи овие биле причините на првичната соработка на Патријаршијата и Библиското Здружение.

Во почетокот на 1821 година претставник од Британското Библиско Здружение за Османската Империја станал Х. Д. Ливз кој ќе објави дека Библијата на албански јазик била подготвена за објава. Но, Вангел Мекси отишол до Солун, а Иларион му напишал да

¹⁶¹ Iber Ortajllë, Shekulli më i gjatë i Perandorisë, Shkup 2010, 123.

¹⁶² CUL, BSC, BSA/E3/8/1/5, 2.

се врати. Исто така, Британското Библиско Здружение нашло еден способен албански уредник кој живеел во манастирот на Патријаршијата во Ерусалим, така во 1822 ракописот на Вангел Мекси бил испратен во Малта, згрижен кај В. Цвет, од кој се барало да се направи еден примерок на Евангелието според Св. Матеј.¹⁶³ Во Мај 1823 година Х. Д. Ливз како претставник ка Британското Библиско Здружение во Истанбул, на Крф испратил една копија од Евангелието според Матеј за да се отпечати од Јонското Библиско Здружение.

Во меѓувреме секретарот на Јонското Библиско Здружение, Исак Лоундес во писмото од 16 март 1824 година пишува дека ангажирал еден уредник на горенаведениот превод со име Григор Ѓирокастрито, како епископ на Еубеа од албанска национална припадност. По завршувањето на потребните подобрувања, Јонското Библиско Здружение на предлог на Григор Ѓирокастрити одлучило објавувањето да се направи во две паралелни колони, на албански јазик и модерен грчки јазик, јазик кој полесно бил сфатен од албанското население. Со оглед на недостатокот на образовна култура било одлучено изданието да се печати со големи букви и на квалитетна хартија, како по соодветен начин и прилагодена на условите и потребите на Албанците.¹⁶⁴ Епископот на Еубеа исто така бил и уредник на преводот на Новиот Завет, а не и негов преведувач, за кој сведочат и документите на Британското Библиско Здружение.

Во однос на оваа прашање силни докази на доверба обезбедува и писмото на Исак, кој го информирал Британското Библиско Здружение дека Вангел Мекси за целосниот превод на Новиот Завет бил платен 6000 пијастери или околу 100 шпански долари. Истовремено Комитетот на Јонското Библиско Здружение бил договорен, дека за износ од 60 долари повторно да го ангажира епископ Григор Ѓирокастрити како коректор на преводот на Новиот Завет на албански јазик. Додека претставникот на евангелското здружение за Османлиската Империја, Х. Д. Ливз, планираше целосен превод на Стариот Завет покажувајќи ја во овој случај надежта дека потребните корекции и дополнувања ќе ги заврши епископот Григори. Неговата работа како што покажуваат извештаите била преферирана од неговите албански сонародници.

¹⁶³ CUL,BSC,BSA/E3/8/1/5,2.

¹⁶⁴ Ибидем,3.

Во прилог на неговите извештаи, секретарот на Јонското Библиско Здружение ги објаснил проблемите со кои се сретнал во прилагодувањето на грчката азбука на некои посебни звуци на албанскиот јазик, бидејќи вакви тешкотии порано имале и католичките мисионери кои за да пишуваат на албански јазик ја усвоија латиница, како што бил случајот со граматиката на Марија Да Лече објавена во Рим во 1716 година, како и со Речникот на Бланш (Франк Барди) објавен во Рим во 1635 година.¹⁶⁵

Исак Лоундерс во меѓувреме имал интензивна преписка со претставникот на Британското Библиско Здружение, И. П. Плат, за грчките букви кои најдобро би можеле да ги изразат специфичните букви на албанскиот јазик, како и за подетални објаснувања за грчката азбука на Вангел Мекси. Како резултат на тоа и објавената книга на Матеј од Јонското Библиско Здружение на Крф во 1824 година, имало некои азбучни промени во споредба со оригиналот од Лондон.¹⁶⁶ Според Матеј насловот на Евангелието бил ”Превод на евангелието свети Матеј на албански јазик од Вангел Мекси”. Во истото писмо Лоундес ќе напише дека на Крф пристигнале останатите преводи од Вангел Мекси кои некое време стоеле на островот Занте, а во исто време и Хиларион го завршил преводот на Новиот Завет на современиот грчки јазик и кој исто така бил испратен за објавување на Крф.¹⁶⁷

Тука јавно се гледа значењето на објавувањето за културата на една земја, без оглед на карактерот на објавените дела. Тие го зачувуваат споменот од минатото на еден народ, го обновуваат духот на поединецот, како прв чекор кон создавањето на една хармонично и визионерско здружение. Затоа, значењето на овие верски преведувања направени од страна на Библиското Здружение, има големо значење за духовната и националната преродба на Албанците. Но, работата не престанало со тоа, затоа што таа продолжила со објавувањето на Новиот Завет, кој исто така бил преведен од страна на Вангел Мекси, вклучен во ракописот на Евангелието на Свети Матеј со 880 страници, и испратено од

¹⁶⁵ CUL,BSC, BSA/E3/8/1/5,4.

¹⁶⁶ Ибидем,7-8.

¹⁶⁷ CUL,BSC, BSA/E3/8/1/5,9.

Малта до Крф. Насловот на овој превод бил: ”Новиот Завет на нашиот Бог кој го спаси Исус Христот, на грчки и албански јазик.”¹⁶⁸

Во текот на првата половина на 1824 година епископ Григор ќе ги направи потребните подобрувања на Новиот Завет, иако не бил успешен во уредувањето на Песните-Молитви, бидејќи тие биле една новина за него. Во писмото на 27 Август 1824 година од Крф, Исак Лоундерс ќе го информира Британското Библиско Здружение во Лондон, дека од Цариград конечно пристигнале буквите за печатење на Новиот Завет на албански јазик, и дека тој му го испратил на Х. Д. Ливз првиот печатен дел од овој Завет.¹⁶⁹

Несомнено една од најголемите пречки за библиските преводи на албански јазик била неможноста со грчки букви да се изразат сите звуци од албанскиот јазик. Како прототип на приспособената азбука за албанскиот јазик на Исак Лоундерс и Х. Д. Ливз им служел Новиот Завет на турски јазик со грчки букви. Некои од буквите како d (δ со една точка горе), b(ή) и за знакот sh(σ со две точки горе) биле прилагодени и за албанскиот јазик кој го користеше и Григор Ѓирокастрит за подобрувањето на Новиот Завет, сепак Песните-Молитви останаа недовршени. Инаку ракописот со подобрувањето на Новиот Завет на албански јазик, епископот Григор Ѓирокастрити го завршил во декември 1824 година, а во 1825 година биле направени сите подготовки за објавување на Новиот Завет паралелно со текстот на современ грчки јазик.¹⁷⁰

Во документите на Библиското Здружение се зборува јасно за поправките на преводите од страна на албанскиот бискуп и таму се забележува авторството на Вангел Мекси. Во исто време на 6 мај 1825 година Исак Лоундерс пишува за неговата посета на албанските населени места кои биле спроти островот Крф, каде на жителите на тие страни им ги објаснил целите на Библиското Здружение. Исто така биле направени и некои

¹⁶⁸ Engjëll Sedaj, *Bibla dhe përkthimet e saj në gjuhën shqipe*, Prishtinë 1999, 175-176.

¹⁶⁹ Engjëll Sedaj, цит. Дело, 175-176.

¹⁷⁰ CUL,BSC,BSA/E3/8/1/5,11.

промени во азбуката на албанскиот јазик кои се однесувале на измените на оригиналните букви користени од Вангел Мекси.¹⁷¹

Од неговите посети и истражувања Исак Лоундерс му изјавувал на Комитетот на Библиското Здружение дека од писмата напишани за некои албански мисионери слушнал за големото задоволство и уживање на овие жители за можноста да ги имаат светите списи на нивен јазик. Во меѓувреме во Крф пристигнал еден Евреин по име Кастро како издавач со искуство и кој бил препорачан од страна на претставникот на Британското Библиско Здружение во Истанбул Х. Д. Ливз, презентирајќи ја понудата за печатењето на Новиот Завет на албански јазик. Во краток временски период од Цариград до Крф пристигнале буквите наменети за изданијата на албански јазик. Само Песните-Молитви останале недовршени, па Лоундес предлагал повторно двајца коректори, еден за грчки јазик и Григор Ѓирокастрити за албански јазик.¹⁷²

Конечно во 1826 година се постигнал договор меѓу Јонското Библиско Здружение и епископот Грегор за вредност од 20 шпански долари¹⁷³ месечно да се направат потребните подобрувања на Песните, не само на албански јазик туку и на грчки јазик. Исак Лоундерс исто така направил дополнителен договор со грчкиот студент Густин од Јонскиот Универзитет, за можна помош при исправката на Новиот Завет на грчки јазик и тоа за сума од 5 долари месечно. На состанокот на Комитетот на Британското Библиско Здружение одржан на 13 јули 1827 година во Лондон било одлучено Јонското Библиско Здружение да објави 500 копии од Новиот Завет во два тома, како што предложил албанскиот епископ од Еубеа, Григори.¹⁷⁴

Во меѓувреме по разговорите со албанскиот епископ во врска со обликот и големината во кои требало да бидат отпечатени овие Свети Книги, Исак Лоундерс во писмото од 5 јуни 1826 година испратено од Крф, му предложил на Британското Библиско

¹⁷¹ Ибидем, 12.

¹⁷² Ибидем, 12-13.

¹⁷³ Реал беше сребрена монета во Шпанија, додека Песото беше шпански еквивалент на еден долар во износ од 20 реалес. Значи 20 шпански долари беа еднакви со 40 шпански реалес. Види; <http://www.ehow.com/about-old-currency-used-spain>

¹⁷⁴ CUL, BSC, BSA/E3/8/1/5, 14-15.

Здружение да сите четири Евангелија да се објават во два тома. Земајќи ги во предвид советите на епископ Григори, тој му посочил на Комитетот на Лондон во првиот том да се вклучат четирите Евангелија, а во вториот останатиот дел на Новиот Завет. Причините за ова барање треба да се бараат во навиките на Албанците за да ги носат книгите со себе. Значи верските знаења на епископ Григор и социјалните вештини на Албанците, олесниле и овозможиле успешно завршување на работата со примарен интерес за албанскиот народ, а потоа и за Британското Библиско Здружение.¹⁷⁵

Во врска со ова претставникот на Јонското Библиско Здружение, Лоундерс, во писмото до Комитетот во Лондон на 11 јуни 1827 година му се заблагодарил на Бог за помошта на албанскиот епископ, без кој овој важен потфат не би бил завршен. Во неговиот извештај тој изјавил дека во Март 1827 година епископ Григори заминал од Крф по завршувањето на исправката на книгата на Матеј, но оставил зад себе еден Албанец, кој самиот го воведол за утврдување на можните грешки.¹⁷⁶ Од овие документи може да ни биде јасно дека како толкувач на овие свети списи бил Вангел Мекси бидејќи во ниту едно од овие писма и извештаи на Јонското Библиско Здружение и на претставниците на Британското Библиско Здружение од Измир не се спомнува некој друг преведувач, туку само се зборува за коректор на овие текстови. Еден нов податок е дека покрај епископ Григори уште еден Албанец бил ангажиран како коректор, но за жал неговото име не е откриено.

Новиот Завет почнал да се воведува во јужниот дел на Албанија од втората половина на 1827 година. Претставникот на Јонското Библиско Здружение Исак Лоундерс, во извештајот од 12 ноември 1827 година, информираше дека печатењето на 500 копии од двата тома на Новиот Завет е завршен на 10 август 1827 година, и дека првите 150 копии сега се во рацете на книжарниците. За жал грчката војна за независност ја спречила втората посета на Лоундерс во области каде имало албанско население, кои ја попречиле работата во време на распределувањето на овие дела.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Ибидем,16.

¹⁷⁶ Ибидем,17.

¹⁷⁷ CUL,BSC,BSA/E3/8/1/5,17.

Но, дури и во такви несоодветни услови Комитетот во Лондон бил добро информиран за ситуацијата во местата каде живееле албанците. Како резултат на тоа, врз основа на извештајот на еден Грк кој за потребите на Библиското Здружение ги имал посетено областите со албанско население во 1826 година, Исак Лоундерс го информирал Комитетот во Лондон за социјалната и верската состојба во тие краишта. Грчкиот патник Левро, вработен во Британското Библиско Здружение при посетата на Скадар ќе се сретне со свештеникот на православна црква во Каваја и Драч, Андреа Икономос. Во таа прилика истиот му дал на православниот свештеник четири копии на Новиот Завет на современ грчки јазик, како и десет копии на Новиот Завет на Свети Матеј на албански и на грчки. Тој како бил упатен двете преостанати копии на Новиот Завет на современ грчки јазик и десет копии на Новиот завет на Свети Матеј на албански и грчки јазик да им ги предаде на православните жители на Скадар.¹⁷⁸ Но, како сведок на Грчката Револуција и како член на модерниот Хеленизам стравувајќи од можните последици, овие свети списи тој им ги дал на некои планинци со кои случајно се сретнал во периферијата на Скадар. Следствено на тоа, впечатоците што ги оставиле овие книги кај свештеникот и планинците биле многу впечатливи. Од разговорите со неколку луѓе, тој разбрал дека употребуваниот дијалект во преводот на Новиот Завет бил тешко разбирлив во тие северни области на албанските алпи. Очигледно, ваквите јазични разлики постоеле кај сите народи без исклучок кои потоа со помош на образовниот систем имале постигнато обединување на нивните јазици.¹⁷⁹ Во текот на неговиот извештај Исак Лоундерс секогаш врз основа на доказите

¹⁷⁸ Ибидем, 18.

¹⁷⁹ Поделбата на албанскиот јазик на две дијалекти не бил во суштина толку јазична, колку што бил поделба на две менталитети. Додека во северните делови на албанските населби, општествениот живот бил горе доле организиран во форма на племенство (слично со црногорците), додека во јужните албански населени места, оваа форма на организирање било надминато. Историски гледано, јужните краеве на Албанија, секогаш биле поразвиени и тоа не само поради контактите со старите грци, Римската Империја и после и со Византија, затоа што таков однос имале и Албанците од север, но и поради поинтензивните и континуираните односи со тие странски елементи. Додека Али Паша Тепелена владееше во јужните делови на Албанија и така овозможил културни, религиозни и земјоделски развој. Бушатлиите кои владееле со северниот дел со центар во Скадар, не ги приклучиле сите албанци во тие области под нивна власт, и така не биле во позиција да допринесат во развојот на културата и земјоделството, и со самото тоа не ја загрозиле племенската организација кај нив. Така и новите реформи воведени во Османската Империја во првата половина на XIX век се многу подобро прифатени во југ, отколку на север каде што промените се прифаќале многу тешко и споро. Исто така, во XVIII и XIX век, културните центри како Москополе или Зосимеа во Јанина биле поблиски за Албанците од јужните делови што им овозможило образование и запознавање на новите идеолошки и културни постигнувања на западот, и затоа тие ќе бидат пионерите на Албанската

на грчките патници наведувал дека во тој дел во албанските области живееле 80.000 жители, кои му припаѓале на христијанскиот католички обред со пет или шест бискупи и со еден претставник на Пропагандата Де Фиде од Рим, со престој во еден манастир на Карпата на Родон. Важно е да се каже дека повеќето од црквите на Западното христијанство биле сконцентрирани во селата, многу малку во градови и ниедна во Скадар. Но, пример на верски соживот била црквата во Драч која служела и за христијанските католички членови и за православните. За католичките христијани била црквата на Свети Лукијан, а за православните верници била црквата на Свети Ѓорѓи. Католичките свештеници била од албанска припадност, кои во текот на богослужбите го користеле латинскиот јазик, но и албанскиот јазик, додека православните верниците го користеле грчкиот јазик.¹⁸⁰

Од овој извештај е важно да се истакнат и податоците за етничката припадност на православните верници во северните делови во области населени со Албанци. Можам да забележам дека православните жители на северните области зборувале само на албански, со исклучок на трговците од Скадар и другите градови на Север кои зборувале и на италијански јазик како резултат на нивните трговски односи пред се со Венеција и со

национална преродба како што се Данил Хаџифилипи, Костантин Кристофориди, Јани Врето, Наим Фрашери, Абдул Фрашери и други. Во тие центри не се школувале само Албанците од православна вероисповест но имало и Албанци од исламската вера како што се Исмаил Кемали, Сами и Наим Фрашери и други. Во исто време, во северните области немало такви културни центри и нивното образование било во помал број,затоа образовните центри биле поврзани со центрите надвор од Балкан. Така во јужните делови во XIX век се раѓала албанската културна елита, повеќе прилагодена кон новите предизвици додека во северниот дел населени со Албанци, тие елити биле преставени од османлиските чиновници со албанско потекло кои завршиле исламски училишта и со самото тоа биле отсечени од новите изуми на западот, затоа што не учеле западни јазици, и со тоа не ја знаеле латинската азбука. Самата поделбата на јужно развиено друштво, и на северно заостанато и затворено општество треба да се погледне и преку религиозната поделба на албанскиот народ. Додека на северните делови населени со Албанци доминирала католичката и исламската Суни догма која била приврзана со Рим и Цариград, и според тоа не толку толерантна спрема другите религии и новите филозофски и културни новости на граѓанската Европа, во јужните населени делови со Албанци доминирала православна вера и посебно бекташијска секта помеѓу муслиманските верници и биле отворени кон сите новости на цивилизацијските вредности. И така додека во север само албанците од католичката вера се служеле со латинската азбука но не и кај нивните сонародници од исламската вера што пишувањето на албанскиот јазик со арапска азбука не било толку масовно. Но во јужните делови со грчката азбука Албанците пишувале не само од православната вера но и тие со исламската вера и така го збогатиле јазикот додека на север јазик опстојуваше во аркаистична ситуација. Погледни: Robert Elsie, *Historia e Letërsisë Shqiptare*, Tiranë 1997, 37, 91; Sabri Hamiti, *Historia e Letërsisë Shqiptare*, Prishtinë 1989, 32, 50.

¹⁸⁰ CUL, BSC, BSA/E3/8/1/5, 19.

другите пристаништа на Италија. Овие трговци а исто така и католичките монаси ги користеле буквите на латинскиот јазик за да комуницираат меѓу себе на албански јазик. Овој начин на пишување бил искористен за верски намени од страна на Пропагандата на Ватикан за да се зајакне католичката вера, но сега во почетокот на XIX век нивната пропагандна дејност меѓу Албанците се намалила.

Серво како претставник на Јонското Библиско Здружение во областите каде имаше албанско население, зборувало за улогата на Британското Библиско Здружение и за важноста на верските преводи на албански јазик за многу католички свештеници и влијателните луѓе кои припаѓале на ова вера. Од овие контакти тој заклучил дека Евангелистичкото Здружение во неговите активности ќе се соочува со многу тешкотии, пред се од страна на слојот на католичките свештеници и нејзината граѓанска елита од католичка вера, која била потоната во суеверие и верско незнаење. Постоел и разумниот страв дека главната пречка ќе дојде директно од Ватикан, а на сиот тој скептицизам му се додал и факторот на кочење на евангелската работа меѓу Албанците, која се одразувала и од неповолната политичка состојба не само во областите каде живееле Албанци, туку и на целиот европски дел на Османлиската Империја.¹⁸¹

Меѓутоа, на 24 септември 1828 година Пинкертон од Париз му напишал на Библиското Здружение, барајќи дозвола од Лоундерс и Комитетот на Јонското Библиско Здружение да ја преведат Библијата на албански јазик.¹⁸² Печатењето на Новиот Завет според истиот преведувач ќе биде токму по иницијативата на Исак Лоундерс во 1858 година.¹⁸³ Работата на преведувачот на Новиот Завет била од големо значење, затоа што читањето на мајчин јазик на делата од верско-пропагандистички карактер ја разбудила албанската национална свест. Истовремено, тоа им овозможила на истражувачите споредба на албанскиот јазик со старогрчкиот и латинскиот јазик овозможувајќи значително продлабочување на знаењето за древноста на Албанците и нивните илирски корени. Понатамошниот пат во служба на Библиското Здружение и на неговиот народ ја

¹⁸¹ Ибидем, 20.

¹⁸² Edwin Jacques ë David Young, Ungjilli ndër Shqiptarët, Tenda, Prishtinë 2000, 29.

¹⁸³ Xh. Lloshi, цит. Дело, 92.

проследил исто така и Константин Кристофориди, преведувајќи го со страст Новиот Завет на дијалектот на тоските и ја објавил во 1879 година.

2.2 Бекташите и Јанинскиот Пашалак во периодот 1817-1827 година

Според извештаите на дипломатите од Руската Империја, востанието на Али Паша Јанински во 1820 година слободно може да се смета како основа на грчката слобода, бидејќи во неговиот Пашалак се школувале и едуцирале лидерите на грчкото востание како Марко Бочари, Колокотронис, и др., но и поради неговото верување дека заедно со грчките востаници и со помош на руското царство ќе успее да се отцепи од Османлиската Империја што само им помогнал и олеснувал на грчките востаници. Неговото владеење ги поставило основите на независниот дух меѓу албанското население и за прв пат успеал да ги обедини Албанците и Грците заедно владеејќи независно од Истанбул.¹⁸⁴ Во овие извештаи исто така се истакнува дека Албанците не ја мразат христијанската вера како османлиите, дури и самите тие имаат некакви знаци на верување во христијанските обреди и ги заштитуваат светите вредности на христијаните. Во овие извештаи како пример за верска толеранција кај Албанците се обичаите на почитување на христијанските верски објекти од албанските муслимани, како што бил случајот со манастирот на Свети Наум во близина на Охрид каде биле испратени луѓе со психички проблеми за лечење. Додека исламизираните Грци во околината на Гревена и Метеора, иако не го познавале османлискиот јазик биле поголеми фанатици.¹⁸⁵

Постојат и докази за врските на Ригас Фереос (1757-1798) со бекташките дервиши како и со Али Паша Јанински. Овој грчки револуционер кој бил инспириран од идеалите на француската буржоаска револуција, на балканските простори на Османлиската

¹⁸⁴ АИИ-Тиране, Fondi A-IV-112, nr. 164, 6.

¹⁸⁵ Ибидем, 8-9.

Империја дејствувал прикриен како бекташки дервиш. Ова му овозможило помош од бекташкото братство во случај на опасност.¹⁸⁶

Османлиските архивски документи сведочат за силна институционална поврзаност помеѓу османлиската администрација и бекташкиот ред и овој однос ќе стане посилен особено во текот на XVIII век и почетокот на XIX век кога османлиската власт била должна да им даде финансиска помош на бекташките теќиња. Се разбира дека овие податоци исто така покажуваат за една длабока морална, социјална и економска криза низ која минувала Османлиската Империја, принудена да интервенира и помогне во опстанокот на теќињата. Можеби како резултат на осиромашувањето на населението ним им било тешко да преживеат и дека тие функционираат благодарение на работата на дервишите и доброволните дарители. Така со одлуката на Султанот на 25 јуни 1752 година се доделила финансиска помош за шеикот Фејзулаф Ефенди.¹⁸⁷ Во меѓувреме, во претставката на истиот шеик од 10 февруари 1757 година до Кадијата на градот Хаџи Бектеши, станувало збор за протестирање против напорите на државните службеници за собирање на даноци од селата во околината на градот, и во тој случај Хаџи Бекташ, го потсетил судијата за одобраниот закон на 26 август 1731 година.¹⁸⁸

Крајот на XVIII век и почетокот на XIX век за Османлиската Империја одбележува продлабочување на моралната, социјалната и финансиската криза и од друга страна ширењето на исламот кај балканските народи, како резултат на тоа додека северното планинско подрачје го прифатило исламот, јужните области каде живееле албанците прифатиле понапредна и потолерантна форма на исламот, онаа на бекташизмот. Причините за ваквата појава не била само социјалната, економската природа како и слабата структура на христијанскиот кадар, туку и географските услови. Познат е фактот дека планинските области во суштина се повеќе изолирани, што ги прави помалку погодени од влијанието на цивилизациите како културни феномени кои се поповрзани со урбаните средини и низините. Значи, цивилизациите биле поврзани со хоризонталното проширување на политичката, културната и економската власт но, не и со вертикалното

¹⁸⁶ АИИ-Тиранë, F.A/III/125, Dosja: Frederick William Hasluck, Islami dhe krishterizmi nën Sulltanët, 31.

¹⁸⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkaf, 6449.

¹⁸⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkaf, 6580.

проширување на нивното влијание. Истите тешкотии биле присутни дури и во периодот на христијанството меѓу планинските области, овој процес само површно ги објаснува вистинските причини на исламот во планински области од Албанија, Херцеговина и Крит.¹⁸⁹

Сепак, делови од јужна и централна Албанија историски се карактеризирале со поголемо присуство како на политичката моќ, така и на грчко-византинскиот обред. Последицата од тоа присуство се гледала во силната верска и културна традиција во градовите во руралните средини. Следствено, исламизацијата на таквите места се карактеризирала со напредно ниво на муслиманство, значи на Бекташтвото. Така, Тахир Насиб Скендерас како бекташ во Персија после враќањето во 1815 година отворил Бекташко Теке во Фрашер. Овој бекташки баба пишувал на албански јазик со арапски букви, а Далип Фрашери кој бил бекташ баба во Коница во 1842 година го прилагодил на албански јазик “Хадика”.¹⁹⁰

Повеќе белешки за верската структура на Пашалакотт во Јанина дал францускиот војник Ибрахим Манзур Ефенди, кој долго време беил во служба на “Лавот на Јанина”. Овој европски авантурист пишувал дека муслиманското население на Јужна Албанија, најмногу и припаѓало на сектата на Али, зет на пророкот Мухамед и дека повеќето од нив имале посебна почит за дервишите кои имале многу либерални принципи.¹⁹¹ За подобро разбирање на верските догми, авторот на овие спомени, се вклучил во сектата на руфаи, како мистична цел многу активна во градот на Јанина. Активната дејност на дервишите во Пашалакот на Јанина не можело а да не влијае и на Али Паша Јанински, кој уште од рана возраст подлегнал на нивното влијание.¹⁹²

Службеното потикнување на Бекташите од државните институции на Османлиската Империја, на некој начин ја поставил сектата суфи блиску до луѓето, поддршка која станала неопходност за нивното постоење и популаризација. Продлабочувањето на социјалната, економската и душевната криза на овој огромен

¹⁸⁹ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II*, New York 1972, 34-35.

¹⁹⁰ Dhimitër S. Shuteriqi, *Naim Frashëri*, Tiranë 1982, 48-49.

¹⁹¹ Ibrahim Manzur Efendiu, цит. Дело, 56.

¹⁹² Ибидем.

простор на империјата во опаѓање, создавал простор за ширење на догми кои како предмет го имале едноставниот човек оставен на милост на корумпираната Османлиска администрација, но исто така на милоста и на произволноста на слојот Улема и на православните свештеници, институционално поврзани со ликот на Султанот.

Деветнаесеттиот век бил златен период на мисионерската дејност на евангелистичките цркви и догмата блиску до нив, бекташизмот. Во недостаток на институционална и следна поддршка, бекташката цел немала друга можност за преживување освен вистинското враќање до филозофскиот концепт, кој случајно или не се согласувал со новите цивилизирани норми на Западна Европа. Ова била среќа за Албанците, кои исламизирани во голема мера, со помош на мисионерските дејности на сектата, која произлегла од пазувите на Исламот, можеле да им се посветат на еднаквите вредности со Европскиот Илуминизам, кои за официјалниот ислам биле формалност.

Вртејќи се кон нивниот извор на филозофијата, со начинот на живот и чувствувајќи сочувство за страдањата на човекот, дервишите станале носители на борбата за културна и политичка еманципација на албанскиот народ. Секако оваа нивна дејност немала да добие симпатии и поддршка кај албанската маса, бидејќи бекташкиот верник не живеел во спротивност со принципите на кои беше научен, за разлика од другите верници муслимани но и христијани кои имале двоен живот. Така што во црковните објекти и во џамиите се проповедало речиси кон толкување на Божјите работи како тие да биле магични и невозможни за да се инкорпорираат во секојдневниот живот. И верникот доаѓал до заклучок дека овој свет е “лажен” и дека залудно е да се обидеш да го подобриш. На некој начин овој вид на проповед не го снабдил со оружје човекот од обидот за чесна дејност во корист не само на негова личност, туку и на неговиот круг.

За разлика од овој концепт, бекташот ја сметал како дарежлива секоја ситуација која доаѓала од Создателот на вселената, но не и од страна на човекот. Според него “неправдата” требало да се војува но, како прво мора да ги исчистиме своите срца опкружувајќи ги со добри и фер дела. Ова потопување во длабочините на себеси кое се правело танцувајќи и повторувајќи ги зборовите “Нема друг Бог освен Бога” правело човекот да ги крши оковите на внатрешното ропство поминувајќи така на повисоко ниво поблиску до Создателот и кој го правел “подносителот” да го види светот и неговиот

социјален круг со друг поглед. На овој начин тој станувал божјо суштество и нема како да не му служи за добро и на неговата заедница бидејќи “Бог ги гледа твоите дела и ќе ги оцени истите”.¹⁹³

Конфликтите на почетокот на XIX век познати како војни на Наполеон Бонапарта како базичен мотив ја имале еманципацијата на човекот и народот. Се разбира дека оваа граѓанска филозофија на неговото јадро се поклопува со верскиот концепт на европскиот протестантизам и на ориенталниот бекташизам. Верникот од редовите на овие суфисти, како и протестантите и француската граѓанска елита, од неговите следбеници барало праведни дејства на збор и дејства, секогаш потсетувајќи се на Светиот Али кој рекол: ”Потчинувај му се на Бог и покажи љубов кон неговите созданија”. Продлабочувајќи се до традицијата на оваа протестантска секта се гледало едно друго усогласување на британските и американските евангелистички движења. Ова усогласување не може да не се види во ова изјава: ”Службениците на кои Јас (Бог) најмногу се лутам се оние кои ми се молат од страв од пеколот и желбата за рај”.¹⁹⁴

Значи како за француската граѓанска филозофија и основата на евангелието, така и за бекташтвото, пеколот не бил апстрактен концепт но, тој постоел во секојдневниот живот благодарение на невработеноста и недостатокот на свеста на човекот. Овие три филозофии не барале од човекот поднесување на судбината молејќи се и надевајќи се за живот во рајот како што бил во традиционалниот ислам и католицизмот. Наместо тоа, тие барале волја и напор од граѓаните и нивните верници кои осветлувајќи се дали од светлината на илуминизмот или од верската инспирација да придонесуваат за градење на општеството, правната држава и општата благосостојба. Оваа прва средба се одржала во автономната држава на Али Паша Јанински.

Подржувачот на бекташкиот ред, Али Паша Јанински, поттикнувајќи го развојот на трговијата, го поттикнал и одгледувањето на културата и промоцијата на верската толеранција како основни елементи на бекташката вера. Како доказ на оваа толеранција бил градот Јанина кој имал шест илјади куќи со триесет илјади албански жители и во кој

¹⁹³ Makālāt-i Gaybiyye ve Kelimāt-i Ayniyye, Ankara 2009, 7.

¹⁹⁴ Ибидем, 17.

имало деветнаесет џамии, пет теќиња, шест православни цркви и две синагоги.¹⁹⁵ Исто така, Ибрахим Манзур Ефенди повторно ја сведочил посветеноста на Али Паша Јанински за мистичниот ред потенцирајќи ја изјавата на пашата кој пред многу негови дворјани кажал дека ќе стане дервиш за да живее во теќе.¹⁹⁶

Влијанието на бекташите кон Али Паша Јанински се документирало најдобро со случајот на шеикот Јусуф Диздар кој бил командант во замокот на Јанина и кој го уживал епитетот на светиот човек и целосна почит од страна на Али Паша Јанински. Овој проповедник на Бекташтвото кој бил познат како пророкот Ели дошол за прв и последен пат во посета на дворецот на Али Паша, кој со длабока почит ја слушнал критиката на мистикот за злосторствата, заблудите и неправдата спроведени до тогаш. Тој го обвинил за убиството на Емине, сопругата на Али Паша, со што Пашата се чувствувал ужасно. Барајќи поддршка од пророкот, тој не само што не му простил туку му фрлил еден поглед кој бил поужасен од самата клетва.

Значи, за да докаже дека дворот на Али Паша е проколнат, мистикот Јусуф кога пристигнал на прагот на вратата да ја истресе правта од чевлите, симболично делувало што предупредил ужасен крај на Пашата. Иако Али Паша бил тежок човек тој немал храброст да му се спротивстави на мистикот, но се обидел со дарови и пари да ја омекне неговата лутина. Меѓутоа, таков човек како Јусуф Диздари не оставил простор за корумпирање.¹⁹⁷

Иако Ибрахим Манзур Ефенди кој пишува за дервишите не ги нагласи нивните мистични редови, како што бил случајот со Јусуф Диздани, командантот на замокот, така што познавајќи некои особини на бекташите му требало да донесе некои соодветни и фер аклучоци. Една од примените заклучоци, било сомнението духовната поврзаност на бекташкиот ред со војската на јаничари и второ трендот на вој ред да се бори со социјалните неправди дури и во случај на конфронтирање и со Султанот.

¹⁹⁵ I.Manzur Efendiu, цит. Дело,67.

¹⁹⁶ Ибидем,82.

¹⁹⁷ Ибидем,98-99.

Продлабочувањето на оваа приказна на конфликт стои во почетокот на XIX век кога јаничарите станале акутен проблем за Османлиската Империја, на начин што ја спречила воената реформа или вработувањето и креирањето на нова сила, формирана и вежбана според моделот на европските армии. Покрај тоа, тие во знак на незадоволство со новите владини политики отишле толку далеку што го организирале атентатот врз султан Селим, чин кој евентуално ќе одбележи врвна точка од која што тешко можело да се врати. Овој судир со османлиската власт ги принудиле многуте јаничари да го обезбедат нивното постоење, да најдат посветеност и поддршка од самиот Али Паша Јанински.

Добро е познато дека јужните области населени со Албанци биле дел каде што се протегнало моќното влијание на ориенталните мистични редови и меѓу најраспространетите во овој верски и политички предел биле бекташите. Значи јаничарите како и бекташите кои биле во албанските региони, нашле утеха на безбедна и поттикнувачка средина и од друга страна нивната воена подготовка ќе им послужи на албанските паши освен на Али Паша Тепелена. Тоа барало време кога познатиот албански паша имал амбиции за создавање на силна држава и најверојатно независна од Османлиската Империја. Затоа, за да ја постигне оваа цел, тој имал потреба од поддршка од професионална и лојална армија како и обезбедена поддршка на религиозен план.

Во почетокот на XIX век јаничарите се сметале како дел од попрофесионална и помилитантна војска иако нивната моќ почнала да овенува по конфликтот со модерните европски армии. Али Паша Тепелена продолжи да манифестира една верба кон јаничарите, кои не само што ги прифатил во воена служба туку им помогнал за ширење на нивната мистична бекташка догма. На овој начин албанскиот владетел на Пашалакот во Јанина создал една лојална армија бидејќи јаничарите и бекташите додека беа во непријателство со Султанот, не можеле а да не се посветат на нивните поддржувачи.

За реализирање на таа цел, како што бил државниот проект на Али Паша Јанински, била употребена не само воената сила и меѓународната политичка поддршка, туку и народната поддршка која во околностите на XIX век значела поддршка на религиозните групи. Оваа поддршка “Лавот на Епир” ја нашол кај софистите, а особено кај бекташите, чии текиња тој продолжил да ги гради.

Али Паша Јанински бил убеден дека на своите раце носи света мисија во овој свет, дел од тоа биле градбите кои тој ги правел, затоа според него насилството што го користел било нужно зло. Па затоа не не изненадува неговата изјава дадена за Ибрахим Манзур Ефендија во која тој вели: “Ако јас правам злосторства, ако јас сум тиран, ова го правам за доброто на религијата и на империјата”.¹⁹⁸ Прифаќањето на неговите злосторства го направило Али Паша Јанински водач од страна на дервишите, кои отворено ја критикувале неговата тиранска моќ, но тој никогаш не презел казни мерки кон нив.

Покрај ориенталниот брутален менталитет “страшниот Албанец” како што се нарекувал често во анализите на времето, како резултат на интензивните контакти со европските сили почнал да му обраќа внимание на образованието, под заштита на кого во Јанина се отвориле две современи грчки училишта гимназија Зосимеа, предводена од Валано. Во дворот на Пашата на Јанина живееле интелектуалци од европски степен на образование како Јорго Секелариос, инаку дипломиран студент во Виена, потоа Метаксас на Кефалонија, студент во Париз, Ѓон Вајас, лекар и поет, Лукас Виа, личен лекар на Али Паша Јанински, и др.¹⁹⁹

Со военото инсталирање на Британците во Републиката на Седумте Јонски Острови почнале нивните блиски и пријателски извештаи со Патријаршијата на Јанина. Важноста на овие извештаи што се одгледуваа со посебно внимание од Али Паша Јанина, се знае дека дополнително се продлабочил по испраќањето на неговиот најблизок соработник во Лондон, дервишот Сеид Ахмед-Ефенди. Оваа посета спроведена во 1816 година како главна цел го имало спроведувањето на евентуалниот договор со крајбрежниот град на Парга,²⁰⁰ кој бил посакан од стариот паша за зајакнување на неговите позиции на брегот на Јонското Море. Но, тоа е показател дека овој период се совпаѓа со почетокот на интересирањето на Британското Библиско Здружение за Албанците. Покрај тоа, духовната дејност на Али Паша Јанински не можело а да не побуди симпатија кај Британците, затоа што тој кај исламскиот свет дејствувало така како што дејствувал еден протестант во христијанскиот свет.

¹⁹⁸ Ибидем, 120.

¹⁹⁹ А.Ворре, цит. Дело, 81.

²⁰⁰ Ibrahim Manzur Efendi, цит. Дело, 106.

Значи Али Паша Јанински ги поддржувал мистичните редови на дервишите и ако тој имал подлабока посветеност можел дури и да воспостави држава која би имала поддршка од протестантската моќ, како што била Велика Британија, бидејќи во човековата историја е докажано многу пати дека најмоќните и долгорочни сојузи се оние кои имаат идеолошка или верска основа на одразување. Протестантското движење во неговото јадро имало многу сличности со ориенталниот суфизам, кој пак, во европскиот дел на Османлиската Империја имал поддршка од Али Паша Јанински.

Таквиот просуфистички дух, стариот паша го покажал со случајот на давање на Парга во која според средновековниот модел се материјализира промената на намената на верските објекти. Но, во овој случај албанското владеење со седиште во Јанина поттикнало преминување на црквата на градот Парга во теќе на Накшибенд редот и каде како проповедник се именува неговниот омилен Сеид Ахмеди.²⁰¹ Во овој поглед, добро се знае дека накшибендскиот и бекташкиот ред имаат многу заеднички елементи, уште повеќе после 1816 година кога сите бекташки теќиња во Османлиската Империја преминале во позицијата на тарикатот Накшибенд. Додека Али Паша Јанински продолжил за едно време формално да ги почитува наредбите на Султанот, тој не можел да се појави отворено во дејства кои ги кршат владините одлуки. Затоа, по преземањето на градот Парга и отворањето на теќињата, наместо бекташкиот објект тој ја направил промоцијата на теќето од редот накшибенд. Во корист на овој заклучок стои фактот дека сите бекташи кои ја поминувале Тесалија почнаале да се појавуваат како дервиши од редот накшибенд.

Големото влијание на дервишите врз животот и одлуките на "Лавот на Јанина" се гледаат од неговото верување во пророштвото според кое тој еден ден ќе стане владетел на островот Крф. Албанскиот Паша во 1817 година на овој персиски јасновидец, познат како шех Али, ќе му изгради еден Мавзолеј или поинаку кажано Турбе.²⁰² Од друга страна е познат фактот дека Крф за бекташките верници било толку свето место колку и самиот град на Аџи Бекташ. Ова се случило откако на островот, дејствувал и умрел бекташкиот мисионер, Сари Салтек. Значи, обидите на Али Паша Јанински за воведување под негово владеење и Крф ја докажува не само неговата посветена припадност за бекташкиот ред, но

²⁰¹ Ибидем, 148.

²⁰² Ибидем, 156.

во исто време тој потврдил дека неговите политички цели не се лични амбиции за владеење, но тие се инспирирале, исто така, со елементи од религиозен карактер.

Но, така на слепо, Али Паша Јанински верувал во еден прстен кој му бил поклон од еден дервиш. Историјата на овој настан почнала од детството, кога во неговиот дом влегол болен скитник дервиш. Али Паша Јанински и неговото семејство, според албанската традиција, се грижеа за него до целосното опоравување трошејќи по тој повод било какво материјално добро што тој го имаше. Во знак на благодарност, непознатиот дервиш му дал на Али Паша прстен, со пораката никогаш да не го отстрани од рака, бидејќи тоа ќе му донесе богатство и слава. И, како што војникот Ибрахим Манзури напишал, албанскиот паша во 1817 година ќе продолжи да го носи овој свет подарок, за кој тој верувал дека ја крие неговата моќ.²⁰³

Јужниот дел, за разлика од другите делови на Албанија, бил под големо влијание на мистичните секти, кои поседувале доминантно влијание врз секојдневниот живот на овие жители. Овие дервиши, кои главно дошле од места каде се зборувало арапскиот јазик, се разликувале по храброста за отворено зборување и дејствување покрај социјалната неправда на османлиската владејачка класа. Градот Јанина, но исто така и во другите области под владеење на Али Паша, биле полни со дервиши кои уживале многу права, но многу пати го нарушувале јавниот ред. После 1816 година, бекташите биле следени и прогонувани од страна на централната власт на Истанбул и единствената сигурна утеха што тие би можеле да ја најдат, без сомневање, биле областите под власт на Али Паша Јанински и неговиот син Мифтар.

Дервишите во Патријаршијата на Јанина имале целосна поддршка и заштита, па некои од нив дури и ја злоупотребиле оваа слобода, правејќи лоши дела. Во овие случаи, најголемата казна на семоќниот албански владетел од Тепелена биле нивно протерување од областите под негова власт. Големото почитување што тој го имал за дервишите го покажувало грижејќи се за нивната материјална благосостојба. Така, на шехот на текето на Превез, со потекло од Мала Азија, му биле наменети вкупно 20 000 франци приход. Саид Ефенди, како шех на текето Парга бил награден со 8500 франци годишно и многу

²⁰³ Ибидем, 171.

други својства, а на шехот Ахмед кој по потекло бил од Сирија и кој служел за теќето на влезот на Јанина, му била доделена сума од 15 000 франци годишен приход.²⁰⁴

Друг пример за длабоката вера на "Лавот од Јанина" во религискиот концепт алевит е уште еден доказ од Манзур Ефенди за настанот на 1816 година. Навистина, кога Али Паша излегол од неговиот дворец, тој секогаш носел пари распределени за дервишите скитници. Но, додека стражата на Пашата му отворила пат со стап, на владетелот на Јанина му пришол дервиш, кој рекол дека сака да разговара со него. Иако Али Паша му рекол на дервишот дека тој нема време и дека ќе разговараше со него на вечер, овој верник го принудил Пашата на самото место да го послуша него и критиките на дервишот за Али Паша кои биле многубројни. Тие биле поврзани со насилството и неправедно збогатување на Пашата. Затоа, милостините што тој ги давал беа насликани со крвта на невините, па оттука сите тие што ги прифаќале правеле грев исто како и оној што ги ограбил.

За оваа јавна критика, владетелот на Јанина не реагирал и не му вратил ниту еден збор на дервишот, но Ибрахим Манзур Ефенди признал дека тој бил свесен за неговата тиранија, затоа што тоа било дури и неопходно, бидејќи над народите со кои тој владееше, значи Албанците и Грците, не биле поробени на друг начин.²⁰⁵ И овие дервиши, кои никогаш не го викале него Везир, но само со името Али, го навредувале и закачале секој ден, но Али Паша никогаш не презел мерки за да ги казни. Ова беше резултат на неговата непоколеблива вера во филозофската догма на источниот мистицизам.

Сево ова сведочеше не само за посветеност и длабока почит за дервишите во Патријаршијата на Јанина, туку и фактот дека првично најголем број на шехови беа од неалбанско потекло. Исто така, големиот број на дервиши во пашалукот, не може а да не се поврзани со бекташтвото и јаничарите, кои беа како секта но, исто така и средновековна професионална армија, прогонувана во Османлиската Империја. Следствено, Али Паша Јанина, имајќи потреба од добро подготвена воена сила, ги поздравил проследените јаничари и нивната бекташка филозофија.

²⁰⁴ Ибидем,173.

²⁰⁵ Ибидем,176-177.

Благодарејќи им на комбинираните околности, почетокот на XIX век, ќе го одбележи една ера на длабока политичка и религиозна врска на тарикат со Албанската Национална Преродба. Историскиот процес низ кој минуваше албанскиот народ на една страна и Османлиската Империја на друга, ќе ги доведе не само во билатерална конфронтација, туку и конечно ќе го определи патот по кој ќе се подели нивната судбина во две спротивни насоки. И тоа е среќа дека во овој хаос преку кој поминувале Албанците, во неговите пазуви ќе дејствува исламски либерален тренд кој во својата суштина бил многу близок со протестантскиот религиозен концепт и западните граѓански вредности.

Политичката дејност на Али Паша Тепелена, иако уште во ориентален стар дух, покажало знаци на поголема толеранција на критиките против кражбите и полициските насилства кон населението, критики, кои обично и јавно доаѓале од дервишите. Оваа негова содржина кон употребата на државниот апарат, против дејноста на мистици, покажа знаци на длабока религиозна почит на Али Паша Јанина и неговата свест, фактички неговата моќ, која беше не само брутална но, исто така и неправедна. Потоа тука се откри разликата во начинот како Истокот ја разбираше моќта, во овој случај Али Паша Јанина и новиот политички и религиозен концепт на европската преродба.²⁰⁶

Иако овој вид на неограничена авторитарна моќ имаше многу недостатоци, сепак овој систем на владеење беше повеќе користен иако преовладуваше анархијата во Османската Империја, особено во областите населени со Албанци. Воспоставувањето на јавниот ред и јавната безбедност е основен елемент за економскиот и културниот развој на земјата. Такво ниво на безбедност постоеше во Патријаршијата на Јанина, како што докажале многу странски патници, меѓу кои беше познатиот дански археолог, Петер Броншед, кој меѓу другото наведе: "...беше посигурно да се патува на териториите на Али отколку во многу земји на Јужна Европа."²⁰⁷

Така, додека за западната цивилизација од сега па натаму власта нема да биде во служба на привилегираното малцинство, но, за доброто на сите граѓани на исток, тоа значи дека во Пашалакот на Јанина продолжи да владее средновековниот концепт, според

²⁰⁶ Ibrahim Manzur Efendi, цит. Дело, 120.

²⁰⁷ Peter O. Bronsted, Intervista me Ali Pashë Tepelenën, Tiranë 2003, 12.

кој народот беше таму за да им служи на суверениот. Од овој поглед произлегува изјавата на Али Паша Јанина за Ибрахим Манзур Ефенди, според кој населението над кое тој владееше, Албанците и Грците, не заслужија ништо друго освен железна рака што ќе ги владее.

Владеењето на правото и јавниот ред во Пашалакот на Јанина, освен економски развој исто така донесе две други многу важни стоки. Првиот и можеби најважен факт беше тоа што Али Паша Јанина ја прекрши неограничената моќ, а локалната елита го отвори патот за послушност и покорност, кој е првиот потребен елемент за функционирање на државните органи. На овој начин, деспотизмот на Али Паша Тепелена, подоцна ќе се покаже многу корисен, како за Османската Империја така и за албанското население. Како и зошто?

На прво место со покорноста кон пашите и другите локални владетели и учејќи ги неговите граѓани за почитување на моќта на државниот апарат, Али Паша во поранешните јужни региони управувани од него го олеснил спроведувањето и оживувањето на реформите на Истанбул, познати како Танзимат. Додека во северните делови на Албанија таквите реформи ќе бидат проследени со бројни востанија и како недостаток на владеечкиот авторитет во многу негови области. За разлика од јужните региони владееани од Али Паша, во северните делови имало недостаток на обединувачки владетел и како резултат на тоа феудалните локални елити станаа многу моќни. Затоа, Високата Порта за да го наметне својот авторитет мораше да се бори со локалните владетели и населението кои биле научени да живеат во услови на слобода која се приближувала кон анархијата, па им било тешко да му бидат потчинети на владеечкиот авторитет.

Друга голема заслуга на албанскиот владетел на Јанина беше ширењето на тарикатите, особено на оние кои припаѓаа на бекташкиот ред. Повторно, како и многупати пред тоа во историјата, се докажа дека за успехот и успешното ширење на религиозните идеологии потребна е поддршката од државните механизми. Од ова, се наметнува прашањето: Каде ќе беше Протестантското Движење во Европа ако немаше поддршка од моќните царства како Англија, Шведска и Данска.

Па, многу јасно дека намерите или политичките амбиции на деспотот или група на владетели можеа полесно да се постигнат ако тие уживаа уште поширока поддршка кај народните маси, со други зборови кажано, верска поддршка. Затоа, додека целите и политичките амбиции на Али Паша не се совпаѓаа со оние на султанот, тие не се согласуваа, исто така било и во областа на религијата.

Познато беше дека во почетокот на XIX век Високата Порта ја уништи милитантната елита како што беше јаничарската армија и нејзината бекташка духовна основа, почнувајќи да се потпираат што повеќе на сунитскиот ислам додека Али Паша, во неговиот Пашалак ги поздравил јаничарите и нивната бекташка филозофија. Така, ова спротиставување го зеде ликот и карактерот на еден идеолошки дуел во кој едната страна беше поддржана од Султанот, додека другата страна во овој бекташки случај имаше поддршка од албанското локално население. Со текот на времето, верскиот антагонизам меѓу мистичниот поредок и службениот ислам ќе генерира уште една политичка и културна борба на албанскиот народ против османлиската царска власт, но исто така и против хеленската политика на грчката Патријаршија во Истанбул. Секако дека во овој сегмент на дејствување, главната заслуга му припаѓаше на Али Паша и на образованите бекташи.

Оваа наместена зависност помеѓу политиката и религијата во овој случај во областа на Патријаршијата на Јанина се забележуваше во големото сомневање на владетелот на Тепелена, како за Царска Русија, така и за султанот.²⁰⁸ Се разбира дека во XIX век наклонетоста на локалното население од Османската Империја се сврте многу повеќе кон нивните блиски православни христијани, значи кон Царска Русија или кон сунитските исламисти, претставувани од ликот на Султанот. Затоа, политичката поддршка на Али Паша Јанина беше несигурна во овие две религии и мораше да го сврти кон мистичните тарикати, особено кон соработката со бекташкиот ред.

Дополнителните докази за алевит карактерот на земјите владеени од страна на Али Паша Јанина и од неговите синови, се сведочат од францускиот конзул во главниот град на Епир, Пуквил, кој во своето патување низ Тесалија наиде на дервиш, забележувајќи

²⁰⁸ F.Pukëvill, Në Oborin e Vezirit të Janinës, Tiranë 1999, 13.

еден француски војник.²⁰⁹ Значи, ова не само што докажува големо ширење на исламскиот тарикат, но ја потврди и филозофската блискост што тие ја имаа со европските верски концепти, која го направи полесно претворање на христијаните во мистичната толерантна секта.

Во првата половина на XIX век, најпознатиот бекташ во албанските земји беше Шемими Баба, сиромашен дервиш од Кроја. Кроја беше позната не само како главен град во кој живееше Ѓерѓ Кастриоти Скендербег туку и како главен град на албанските бекташи поинаку наречен "Мал Кхоразан" со 360 свети турбиња.²¹⁰ Тоа ќе се прекрши во годините, кога Османлиската Империја со Реформите на Танзимат и запирањето на јаничерската војска во 1826 година го започнува периодот на непријателството со албанската аристократија, со планинците и со бекташите.²¹¹ Шемими Баба како 10 годишно дете отиде во текето на Аци Бекташи во "Портата на Пири". По неговото враќање во области населени со Албанци, тој остана со неговите 40 дервиши кај Али Паша Тепелена, за кои велеа дека преминал во бекташ.²¹²

Во овој период, како и секаде на друго место во Османлиската Империја, исто така и во Албанија, како во Круја, Скадар, Тирана беа уништени бекташките теќиња.²¹³ Многу Бекташи избегаа во Европа и воспоставија контакти со слободните масони.²¹⁴ Во меѓувреме, со помош на Али Паша Јанина се изгради текето во Мелчани, во областа на Корча, каде што служеше Абдула Баба со потекло од Гегрија. Во тоа време, се отвори и бекташкото теќе во Елбасан со Џефаји Баба и во XVIII век во селото Ѓорм служеше Хатеми Хајдар Баба.²¹⁵ Бекташките теќиња беа присутни во околината на Елбасан. Така, во еден од Османските архивски документи кој датира од 7 септември 1811 година двајца Бекташки дервиши по име Фукура Мустафа Деде и Џефаи Ибрахим Дедесе дејствуваа во периферијата на Елбасан, нарекувана, Фонтаната Хаџилар.²¹⁶

²⁰⁹ Ибидем, 174.

²¹⁰ Ali Tyrabiu, Historia e Bektashinjve, Tiranë 1929, 73.

²¹¹ Ибидем, 71.

²¹² АИН–Tiranë, Fondi A-III-125, 8.

²¹³ Ali Tyrabiu, Historia e Bektashinjve, Tiranë 1929, 74-75.

²¹⁴ Varfë Ali Prishta, Bektashinjt e Shqipëries, Korçë 1921, 13.

²¹⁵ Baba Rexhepi, Mistiçizma Islame dhe Bektashizmi, Tiranë 2006, 304, 306.

²¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkaf, 8760.

Помошта за изградба на бекташкото теќе од страна на Пашата од Јанина како одраз на заедничкиот интерес имаше стратешки карактер, бидејќи тие се поставија исто така во граничните области на Патријаршијата, кој се чини дека симболизираа не само политичка граница толку драга и неопходна за Али Паша Тепелена, но тие јасно укажуваа верска симболична поделба, каде на Исток каде се протегала Османската Империја која службено го претставуваше исламот сунити и на Запад каде што функционираше независна држава која го подржуваше Бекташтвото, блиска секта со христијанството и како опозиција на империјалистичката моќ. Така, отсуството на поддршка од одлучувачките фактори како што беа Велика Британија, Франција и Австрија, овозможи покорување на Пашата и создавање на една држава со бекташки доминантни елементи.

Конфликтот на Османската Империја со Албанците и бекташите создаде духовна и опозициска силна врска против централната власт на Истанбул. Триесетите години на XIX беа полни со контрадикции во Османлиската Империја. Така, додека секаде се уништуваа бекташките теќиња и се следеа бекташите, во местата каде живееле албанци се изградија нови теќиња, иако тие во северните делови на Албанија беа протерани од Бушатлите, под сомнение дека тие беа сојузници на Али Паша Тепелена.²¹⁷

Иако теќето во Јанина го срушија во 1826 година, тоа повторно се отвори и функционираше до доаѓањето на грчката војска во градот 1913 година.²¹⁸ Како Баба на ова теќе, во времето на Али Паша Тепелена, беше Хасан Шеремет, кој за да побегне од прогонот на османските авторитети беше маскиран како овчар кој се грижеше за добитокот. Богатството на народните песни, го слави споменот за него:

“Баба Хасан Шеремет

Теќето ти го запали девлетот (државата)

Во бачила и во Плаја

Над грмушки и над врвови

²¹⁷ Sh.Hysi, цит. Дело, 118.

²¹⁸ АИИ-Тиране, А-III-125, 17.

Со лаја, со лаја”²¹⁹

Друго силно огниште на бекташките активности беше покраината на Малакастра, област меѓу реката Вјоса и градот Берат. Народната легенда покажува дека најзаслужни за ширењето на бекташкиот ред во оваа покраина беа Омер Врион од Берат, Махмуд Бег од Валона, кои беа блиски соработници на Али Паша Јанински. Во областа на Ѓирокастро имаше три теќиња. Теќето на Баба Зенел Абидин, на Аци Сулејмани и теќето на Баба Асими. Дервишите на теќето на Баба Асими се одликуваа со употребата на таџи со четири страни кои се движеа над вообичаената бекташка капа со дванаесет страни што го означуваа нивниот период на прогонство од 1826 година, кога само со користење на такво прикривање Бекташите можеа да избегнат прогон. Во меѓувреме, во југоисточно Ѓирокастро, на редот Мелани работеше теќе кое беше гранка на теќето на Баба Асим.²²⁰

Еднакво силно беше присуството на овој ред во Керцура, каде беговите беа Бекташи и каде верниците се колнеа во името на Хасан Деде. На север, бекташкото присуство се намалуваше поради отпорот на сунитските исламски верници, кои по влијание на официјалната пропаганда на Истанбул не дозволија слободно делување на верските секти. Така, во Валона имаше турбе на еден бекташки светец нарекуван Баба Косуми, но локалните власти не дозволија изградба на теќе околу гробот.²²¹

Во области населени со Албанци, благодарение на верската толеранција теќињата беа многу функционални, а во некои региони на Балканот, оваа опозиција беше подложена на прогон и дела против цивилизација на Султанот. Така, во однос на ирационалните дејства Отоманските владетели ја уништија големата Бекташка Библиотека на Текето во Бугарија,²²² со што и направија штета не само на Бекташката секта, туку и на Отоманската култура на јазикот на кој имаше бекташки записи.

За да ги избегнат од владините прогони, албанските Бекташи почнаа да ги градат своите теќиња на планините. Тие имаа слобода на дејствување меѓу Албанците, но со влегувањето во Солун, Бекташите почнаа да се самонарекуваат дервиши на Накшибенд

²¹⁹ Sh.Nysi, цит. Дело ,79.

²²⁰ АИН-Тиранџ, Fondi A/III/125, Dosja: Frederick William Hasluck, Islami dhe krishterizmi nën Sulltanët, 11-12.

²²¹ Ибидем, 13.

²²² Baba Rexhepi, Misticizma Islame dhe Bektashizmi, Tiranë 2006, 196.

редот. Меѓу познатите теќиња на овој период биле: теќето на Костур, во Лерин изградено во 1826 година, на Катарини како и теќето на Турбали Султан на патот меѓу Велестинос и Фарсала (дистрикт на Волос) како теќе со најголема форма на Балканот. Во меѓувреме во земјата нема бекташки светилишта, освен оној во Воштина.²²³

Од 1845-1867 година во теќето на Дурбалија Султан како бекташки баба служеше Мухарем Махзури од Ѓирокастро. Но, во XIX век во бекташкото теќе на Хидер Баба, а во Кичево служеше Босневи Баба.²²⁴ Еден пример на меѓусебното двострано почитување на бекташи и христијани беше теќето на Караја Ахмет кое се наоѓа во областа меѓу Скопје и Куманово, на станицата на Александрово, кое се претвори во црква, но продолжи да ужива заемен почит на православните христијани и бекташите, карактеристична појава за овој толерантен, прифатлив и почитуван ред за православните верници.²²⁵ Уште еден доказ за промена на верските објекти од христијански во бекташки беше случајот на теќето на Дурбалија Султан, објект кој првично беше манастир на Западното христијанство (дистрикт на Волос) посветен на Свети Ѓорѓија или Свети Димитар. Овој верски објект, до XVII век бил населен од дервишите Мевлеви, кој Али Паша Јанина во време на неговото владеење му го посвети на Бекташкиот ред.²²⁶

Изградбата на теќиња, и поддршката на бекташкиот тарикат од страна на Али Паша Јанина, меѓу другото, беше симбол на територијалните граници во кои тој владееше, како што сведочат бекташките објекти во Тесалија. Едно од овие теќиња, кое беше изградено на стратешки точки, беше исто така теќето на Баба Хасан, сместено во влезот на Босфорскиот Теснец, кој несомнено имаше улога на сообраќајна патна контрола. Ова теќе, кое подоцна имаше една слика која го покажуваше теќето со минаре, потврдувајќи ја само промената на неговата дестинација, од бекташкиот објект во оние од Мевлеви, кои беа поддржувани од страна на Султанот.²²⁷

Неспорен придонес во будењето на национално чувство кај Албанците дадоа Бекташките поети како Хасан Зуко Камбери, Незим Бератиу, Далип Фрашери со неговата

²²³ Shyqry Hysi, Mision Bektashian, Tiranë 2004, 73, 79.

²²⁴ Baba Rexhepi, Mistiçizma Islame dhe Bektashizmi, Tiranë 2006, 322, 333.

²²⁵ Shyqry Hysi, Mision Bektashian, Tiranë 2004, 81.

²²⁶ АИИ-Тiranë, F. A/III/125, Dosja: Frederick William Hasluck, Islami dhe krishterizmi nën Sulltanët, 6.

²²⁷ Ибидем.

песна "Хадикаја", напишана околу 1820 година.²²⁸ Последното се смета како главно верско бекташко дело кое се превело на албански јазик од страна на Далип Фрашери. Во предговорот на ова дело авторот вели дека Бекташтвото меѓу Албанците го донесе Баба Шамимиу кој го изгради теќето на Фуш Круја на крајот на XVIII век. Во "Хадикаја", тој вели:

“Потоа и во Гегриа

Го заштити вилаетот

Го испрати султан Шемими

Способен сопственик на вилаетот

Им ги отвори очите на светот

Албанија го направи абад (вечност без крај) и да цвета

Ги запали, ги направи иршад”²²⁹

Еден од водечките албански бекташки фигури, како што кажува Далип Фрашери, беше Баба Шемими од градот Круја, од семејството на Зенел Хоџаи. Тој долго време

²²⁸ По Mitkë-Qafëzezi, Dhaskal Gjoka apo Shkolla Korçare e qemoqme, Korçë 1936, 89. Незим Фракула Берати е роден во крајот на XVII век во Фракула, во околината на Фиер. Своето школување го завршил во Бератското медресе и во Цариград. Во престолнината на Османското царство, почнал да пишува песни на османски јазик и по враќањето во Берат во 1730, почнува да пишува песни на албански јазик користејќи арапска азбука. Албански Диван (турско-персиски збор Диван - вечер, разговор), Диван во османлиската литература се песни подредени по алфаветски или хронолошки редослед. Погледни: Tahir N. Dizdari, Fjalor i Orientalizmit, Tiranë 2003, 218) Незим Берати од 1731-35 пишувал околу 110 песни кои содржат не само религиозни мотиви но и социјални, морални и еротски мотиви. Животот го завршил во Цариградскиот затвор. Хасан Зуко Камбери роден во втората половина на XVIII век во село Старје во околината на Корча. Од неговите долги песни “Васијетнамеја” (Тестамент), дознаваме дека имал тежок и сиромашен живот. Поради тешката материјална ситуација, Хасан Зуко Камбери ќе биде дел од османската експедиција против австриското царство во 1789, и во прилика ќе ја напише песната “Сефер хумајум” (Царска борба). Неговите песни се карактеристични по лаичките теми како песните Парите, Светот ти завидува, песни кои се напишани на албански јазик со арапски букви. Последните денови на својот живот ги живеел како дервиш во редот на бекташиите. Околу животот на Далип Фрашери се знае многу малку. Се знае дека бил од Фрашери, многу побожен бекташија кој служел како Баба (татко) во теќињата во Фрашер и Коница. Во 1842 година го напишал “Хадикаја” (Градина) на албански јазик со арапски букви, која е делумно сочуван. Ова долга песна била инспирација за Наим Фрашери за да ја напише својата верска книга “Кербелаја”. Погледни: Historia e Letërsisë Shqiptare, Prishtinë 1989, 64, 68, 76; Mahmud Hysa, Krestomaci e Letërsisë së vjetër shqiptare, Prishtinë 1987, 223, 238, 284.

²²⁹ Osman Muderrizi, Letërsia Fetare e Bektashive, Buletin për Shkenca Shoqërore, III, Tiranë 1955, 131.

имаше живеено во Истанбул како професор по теологија и право и со преминување во бекташкиот ред се откажа од титулата наставник. Неког време тој престојувал во градот на Аџи Бекташ, каде што стана татко. Во меѓувреме, заедно со Баба Хајсар Хашими одлучи да се врати дома и околу турбето на Баба Ари почна со изградбата на бекташкото теќе. На овој начин овој бекташки баба е органска врска меѓу две историски епохи, таа на старата епоха до крајот на XVIII век и националната дејност на бекташи во време на Албанската Национална Преродба. Значи, Баба Шемими, кој подготви една нова генерација на албански баба, кои подоцна отворија бекташки теќиња во сите територии населени со Албанци. Меѓу неговите ученици беше основачот на теќето на Фрашери, Баба Тахир Несибии, за кој Далип Фрашери рекол:

“Светот без абер (непознат)

Ја направи Албанија

Кои станаа дедовци

Најдоа делови со земан

Особено и Несибии

Од ај шеми стана из-хар

Му олесни на Али

Му фрли еден поглед”²³⁰

Кон крајот на XVIII век, воените конфликти со европските сили и наметната потреба на Османската Империја од технолошка супериорност, ефикасна и современа организација на армијата. Како резултат на тоа, јаничарите како главна воена сила не беа ефикасни и исто така беа недисциплинирани. На почетокот на XIX век, сето ова го принуди Султан Селим да се обиде да ги модернизира и да ги замени вооружените сили со нова армија. Сепак, имаше една лоша страна, духовното оттргнување на оваа армија од

²³⁰ Ибидем, 132.

бекташкото наследство, и како последица на тоа започна анонимна епоха на бекташкиот ред и на самата Османска Империја.

Али Паша Јанински, со оглед на неговите самостојни намери, бекташки баба (татковци) кои побегнал од Султан Селим III и неговиот наследник Султан Махмуд II, тој им беше дадено засолниште и слободата на дејствување во областите контролирани од неа. Еден од пријателите и учители на бекташките мистерии за Али Паша Тепелена беше Баба Шемимиу, кој со неговата помош изгради повеќе бекташки теќиња. Но, соработката со "Лавот на Јанина" го чинеше еден живот. Навистина тоа беше време на анархија кога секој имаше намера да стане цар во неговата област и кога се водеше сурова војна за експанзија на областите на владеење, каде што немаше друг избор освен оној на извршување. Како заколнат непријател на Али Паша Тепелена меѓу многуте беше и Каплан Паша Топтани, кој не ја толерираше слободната дејност на Баба Шемими на неговата територија, познат како соработник на Али Паша. Затоа, ова го потикна Ман Буши да го убие Баба Шемими. За убиството на , Кемалудин Шемими Ибрахим Деде во 1807 година, оставил заблешки неговиот ученик, Хаџи Етхем Тирана со зборовите:

“Канците на Али Абас го запепеле датумот

Првиот и царот херој Ибрахим деде 1222 (1807)”.²³¹

²³¹ Ибидем,133.

2.3 Бекташката верска литература и нејзината улога во Албанската Национална Предодба

Албанските интелектуалци на бекташкиот ред првично пишувале на османско-турски јазик, како што е случајот со поезијата на Баба Шемими додека, Сами Фрашери во неговата енциклопедија напиша дека Баба Тахир Несебиу, како основач на текето на Фрашери пишувал поезија на албански, отомански, и персиски јазик. Бабата беше во Фрашери, каде што и умре во текот на 1250 година на хиџар годината 1835. Најактивните центри на бекташка литература кај Албанците беа текето во Фрашери, во Коница и во Ѓирокастро. Меѓу делата на бекташката албанска верска литература се "Хадикаја" и "Мухтарнамеја" и како автори се јавуваат на првото дело Далип Фрашери, а на второто Шахин Фрашери.

Составувачот на "Хадикаја" се роди во Фрашер каде што стана бекташ, превземајќи се, од Баба Тахир Несебиу, за кого рекол:

“Несеиби, векилот на пири

На многумина им раскажа за начините на молитви

Ми стана судбина и

Упатил молитвата до факирот пета

По наредба на Баба Несебиу, тој ќе го напушти Фрашери, за да се смести во бекташкото теќе во Коница. Ова заминување од неговата татковина ќе остави длабоки траги во неговиот живот, како што споменува:

“А Несеиби со поддршка

Не ме извади од уроците

Од татковината ме исели

И ме доведе тука во Коница “. ²³²

Но, во текето во Коница, Далип Фрашери најде поддршка и утеха од Баба Исмаил, за кого ќе напише:

“ Тука го најдов брат ми

А тоа за мене стана лек

Султан Исамил Баба

А векилот го причека со резерва”

...Повремено, на собирот на молитва на Бекташите

во текето на Бекташите

неговата добрина ме допра

и ми ги излечи раните” ²³³

Можеби преведувањето на бекташките дела на албански јазик во времето на конфликтот меѓу европските сили, чиј носител беше Револуционерна Франција, односно нејзините граѓански вредности што таа ги донесе, кои беа во согласност со христијанската протестантска догма која само што фати корени во евангелистичките просперитетни нации како Англија, Данска, Германија и Скандинавските земји. Истовремено, тие нови вредности на цивилизацијата ги поттикнаа реформските движења во исламскиот свет.

И кој беше во муслиманскиот заспан свет поблиску до оваа нова и динамична филозофија на стариот континент освен мистичните тарикати, и на прво место бекташките тарикати. Бекташизмот не беше религиозна догма како и протестантските христијански движења, таа пропагираше божествена вистинитост во говорените јазици, како прв чекор за овозможување на едукацијата за масите. Разбирливо беше дека бекташот веруваше дека само мудриот човек е блиску до можноста за спознавање, а можеби и до доживување на

²³² Ибидем,134.

²³³ Osman Muderrizi, цит. Дело,135.

спојување со Создателот на вселената. Повторливите и интензивните контакти во почетокот на XIX век меѓу интелектуалните и душевните струи на Република Франција и британските и американските протестантски догми од една страна со верската и политичката елита на Османската Империја од друга страна, како да доживеал поизразена активност во областа на литературата и дејноста на мистичните редови.

Како резултат на тоа, таквите околности произведоа превод на бекташките верски дела од османско-турски на албански јазик. Навистина, Далип Несеби ја преведе "Хадикаја" од Фудулиу, кој ја преведе од персиски на османско-турски јазик во 1544 година, која се совпаѓаше со реформите на Мартин Лутер и година во која беше преведено првото дело на албански јазик, "Мешари" од Ѓон Бузуку. Нема како да не се забележи линијата на настани и заемни влијанија меѓу овие две различни цивилизации, но кои во суштина беа многу слични. Никако не може да се исклучи фактот дека христијанското реформаторско движење не беше под влијание на мистичното движење на "Ориент", многу популаризирано во европските царски кругови. Осумнаесеттиот и деветнаесеттиот век беа векови на интензивни контакти меѓу граѓаните кои припаѓаа на различни култури, а еден од резултатите беше најпознатата опера на композиторот Моцарт кој беше инспириран од делови на танцот и музиката на јаничарите, односно бекташиските ритуали. Ова музичко парче наречено "Грабнувањето во Сарајот" беше дел од познатото дело "Ала Турка".

Во деветнаесеттиот XIX век кога бекташизмот почна повеќе да се шири во балканскиот дел од Османската Империја, оваа секта почнала да поттикне книги, напишани на албански јазик. Ова беше очекувано затоа што човекот кој на свој јазик ги чита делата со голема инспирација не може како да не чувствува љубов за мајчиниот јазик. Со помош на овие преведувања беа исполнети верските потреби, кои одеа рака под рака со благодарните цели на еднаквост, братство, слобода, правда и национална еманципација. Книгата на бекташите "Хадикат-ес Суада", што во превод значи "Овоштарниците на добрините", остави траги кај народот употребувајќи го зборот "хакикат" во смисла на добар и сјаен човек.

Така, Далип Фрашери, инспириран од такви благородни чувства и како резултат на зголемен број на албанските бекташи кои не го познаваа отоманскиот јазик, на кој беше

преведен Хадикаја или "Овоштарниците на добрините", разбуди еден посебен интерес, и како книга се пееше во матем. Но, преведените делови на Хадикаја на албански јазик, кои се пееја во текето на Зали на Ѓирокастро беа постари од преводот на Далип Фрашери, кој го заврши во 1258 (1842).

Во текот на месец мухарем, кога се постеше во првите десет дена, секој ден се пееја делови од Хадикаја кои зборуваа за Кербела и убивањето на Имам Хусеин. Од овие стихови произлегува една многу толерантна и морална сила кон новите верски догми, која во центарот го става семејството на пророкот Мухамед и меѓу другото вели:

“Имам Хусеин има еден нишан на небо и на земја

Пофален во Куранот

Плачете тивко

Имам Хусеин со делил (како лидер)²³⁴

Махуби Худа

Истакнат меѓу Инџил

Плачете вие сиромашни!“²³⁵

Овој органски однос на трите свети книги на муслиманите, христијаните и евреите, ја пренесуваше пораката на универзалната добрина, но во овој случај беа вградени и облагородени чувства на братството меѓу припадниците на различните вери. Ова беше неделив елемент на Уставот на САД и Република Франција, како и дел од религиски и правни обичаи на протестантските места од XVIII-XIX век. Во втората половина на XIX век, особено по Кримската војна во 1856 година, како и во било кој дел од Османската Империја и во местата каде што живееле Албанците се чувствува една поинтензивна образовна, културна или верска дејност на евангелските здруженија.

²³⁴ *Делил* е арапски збор што значи *лидер*, подоцна со зборот Делил се именувало коњаницата на Османлиската војска. Кај албанците со муслиманска вероисповед, Делил се викале арапските семејства во Мека и Медина, кои воделе албански аџии во посета на светата земја. Погледни: Tahir N.Dizdari, Fjalor i orientalizmeve në gjuhën shqipe, Tiranë 2004, 201.

²³⁵ Ибидем, 137.

Бекташите го следеа истиот пат, тие во отсуство на азбуката на албански јазик беа принудени да го донесат арапското писмо, но исто така и грчкото. Таков доказ обезбедува ракописот напишан во 1850-60 година, каде се употребени дела на грчки јазик, кои почнаа да се употребуваат од албанската елита во јужните области, образовани во грчки образовни центри на Османската Империја, како што беше Зосимеа во Јанина. Употребата на оваа азбука од бекташите го потврдуваше нивниот глад за знаење и желба за еманципација, не ставајќи ги како пречка верските разлики. Но ова исто така потврдува дека Албанците од исламските либерални струи се школувале и во елитните образовни центри Зосимеа, се разбира на грчки јазик, но и поради тоа што тоа било високо образовен центар во близината на неговата околина. Таму школото го завршиле историски познати албански личности како: Константин Кристофорида, Исмаил Ќемали, Абдул, Сами и Наим Фрашери. Како дел од овој ракопис на османски, грчки и албански јазик е стихот на Демир Хан кој следува:

“Од љубовта во која навлегла

Останав како гулаб

Овој расказ што го започнав

Ќе го посветам за Демир Хани

Слушнете ме со внимание!

Да го направам Демир Хани еретичен

Бидејќи беше чудо во градот

Во дервиши, и љубовници

Се собравме заедно и се жалевме:

Султане те молиме

Тука излезе еден магионичар

И го растури светот”²³⁶

Од овие стихови на Демир Хан, кој беше бекташ на Тепелена можеме да разбереме колку тежок им беше животот на образованите и мудрите граѓани, секогаш опкружени со клевета и ориентален поглед, сега више деградирани и вратени во минатото, со отпор против струите на напредокот. Во услови на вакви околности беше многу лесно да се обвинат сите оние кои излегуваа од прифатениот концепт на мнозинството. Затоа се организираа собири, каде што некои лица беа обвинети како волшебници и виновници, а потоа или се затвараа или се протеруваа и убиваа.

Од овие стихови на Демир Хани го разбираме и менталитетот на населението во Тоскрија и Гегрија:

“Разговорот во Тоска (Тоска, Тоскерија?)

Сеирбазлукот во Арбериа

и Лузат во храброст

Ја надополни молитвата “

За да се заклучи дека само оној кој е склон на љубовта е човек кој ја сака вистината и правдата:

“Кој не пее како што пееше порано

А ти што пееш вака

Повикај додека да станеш дервиш

За да се сретнеш со љубовникот

Ти благодарам пријателе”²³⁷

²³⁶ Injac Zamputi, Një dorëshkrim Bektashjan i gjysmës së shekullit XIX (1850-1860), "Buletin për Shkencat Shoqërore", IV, Tiranë 1955, 207.

²³⁷ Ибидем, 210.

За еманципирањето на нивните верници, подеднакво важни беа зборовите на татковците кои усмено се пренесуваа од генерација на генерација. Со изреките "Законот е упориште на слободата, а дисциплината е чувар на тврдината" и "Правдата е оружје на законот, љубовта е лекар на правото"²³⁸, се пренесува пораката на почитување на јавниот ред и мир секогаш само ако овие постапки се во хармонија со правдата. Во мешаната албанска верска средина беше важно одгледувањето на толеранција, која беше пропагирана од оваа секта осудувајќи ги сите оние кои пишуваа или зборуваа против божествените книги, велејќи дека "овие книги, со сите други квалитети што ги поседуваат, се куќи на светлина за културата". Овие лекции кај нивните верници поттикнуваа желба за праведен и толерантен социјален ред, отворен кон другите култури, и против затворањето во себеси, како пат кој беше следен од мнозинството на муслиманската заедница во Османска Империја. Врз основа на ваквите морални начела, тие придонесоа за промовирање на образованието во христијанските образовни институции кои беа во поквалитетен период, а можеби и супериорни во однос на архаичниот отомански систем. Резултат на тоа беше раѓањето на една нова генерација на албански интелектуалци, кои станаа предводници на Албанската Национална Преродба.

Во меѓувреме додека владата на Истанбул почна да ги едначи верската припадност и националноста, исто како што правеше и Православната Патријаршија во Истанбул, бекташизмот во духот на идеологијата, го одбрани на време принципот на националност. За овие начела, зачудувачки, во хармонија со западните граѓански вредности, таа ги поддржа учењата на Библијата и Куранот во кои се пишува дека "Муса(Мојсеј) поради големата љубов која ја имаше кон еден народ, стана непријател на фараонот". Исто така и Христос кој беше објавувач на меѓународната религија, во основа не ја елиминираше националноста, но тој беше погрешно сфатен од зборовите: "Дајте му на Цезар тоа што е за Цезар, и на Бога тоа што е за Бога". Како да беше заборавено дека човечките суштества на Бог под се исто така народите, бидејќи во спротивно тие не би биле создадени за да не му служат никому. Со помош на овие изреки, бекташизмот би се борел со отоманската

²³⁸ Baba Ali Tomori, Xhevaher ose "Mendime dhe Aforizma Bektashijsh të Vjetër", Tiranë 1934, 11.

политика која ја изедначуваше религијата со националноста, при што како пример беа зборовите на пророкот Мухамед: "Љубовта кон татковината е лојалност".²³⁹

Одгледувањето на толеранцијата во бекташката секта, потсетуваа на новите вредности на современите држави кои беа родени во XVIII и XIX век, особено уставните начела кои произлегоа од американската и француската револуција. Овие точки ја одделија државата од религијата, но од друга страна со изедначувањето на сите религии пред државните власти. Таков дух беше одгледуван од бекташизмот кој го направи повикот: "Човекот, во која било религија и да припаѓа, кога ќе му верува само на еден Бог, него да го сакаш како брат наследен од Адам".²⁴⁰

Бекташката литература освен придонесот во националната едукација на една нова генерација на албански интелектуалци, не толку мала помош им даваше на присвојувањето на новите економски начела. Таа како и европските евангелистички догми од својот верник бараше да не го троши времето залудно тука да работи, затоа таа вели: "Најди и време на работата, а на зборот најди му го човекот и местото."²⁴¹

Мудрите изреки на бекташките баби ја популаризираа љубовта кон науката и новите откритија, нешта што можеа да помогнат во решавањето на тајните мистерии на природата и божјите тајни кон кои се стремееа бекташките мистици. Ова значеше дека бекташката литература го следеше истиот пат како и евангелистичките општества и ова со неколку зборови значеше, преведувања на јазиците на кои се проповедаа сите свети книги, кои после религиозната функција ќе бидат поставени во услуга на едукација и образование на народните маси во духот на новите граѓански и национални вредности. Со оглед на силата на знаењето, бабите на овој суфи поредок, за знаењето велеа дека: "Чудните откритија на науката може да се сметаат како инспирирани од Бога кога се користат за општа корист, без да се лизнат од линијата на правдата и моралот" или "Почитувај ја верата, а на науката поклони му се".²⁴² Тие со овој начин на проповедање,

²³⁹ Ибидем,12.

²⁴⁰ Ибидем,15.

²⁴¹ Ибидем,16.

²⁴² Ибидем.

помогнаа во ориенталната животна средина, да се воспостави природна врска со цивилизацијата на западот која беше во расцут.

Големо значење во периодот на Националната Преродба имаа светите места на Албанците, кои им овозможија на креаторите во тој период да направат полесно поврзување на новите национални идеи со античкото минато во кое имаше континуирана низа суфисти. Овие земји беа во високите планини, како што беа: гробот Кенотаф на Абаз Алија на планината Томори, Круната на планината над Севастер на планината на Гриба и Селѓике во планината Сопот над бекташкото село на Лазарати на Ѓирокастро.²⁴³ Нивна заедничка карактеристика беше тоа што сите три земји беа свртени кон Исток, од каде што изгреваше сонцето, како симбол на животот и на местото од каде што доаѓаше бекташизмот. На планината Томор од страна на преродбеникот Констандин Кристофориди²⁴⁴ беа испеани песни во “Ловот на планинарот”, во која пишуваше: “Вие немојте да не гледате зошто одиме на планината Томор, ловиме и газиме на таа добра земја бидејќи Бог на Томор не познава дека сме Албанци и синови на Албанците.”²⁴⁵

Се разбира дека симболиката на светата планина Томор служеше на овој начин за да се покаже древноста на албанскиот народ и неговите илирски корени, како најдобар начин за потврдување на неговиот етнички континуитет, толку многу оспорен од страна на соседите, но и за покажување на една континуирана поврзаност на народното верување, во овој случај во планината Томор, како место каде што во старите времиња живееше.²⁴⁶

²⁴³ Sh.Nysi, цит. Дело ,64.

²⁴⁴ Константин Кристофориди е роден во 1825 година во Елбасан. Основното грчко училиште го завршил во својот роден град додека средното образование го стекнал во познатото грчко училиште „Зосимеа“ во градот на Јанина. Преокретна точка во неговиот живот била работата со познатиот албанолог Ј.Хахн со кој соработувал 50 години во XIX век. Од 1857 почнува да соработува прво со американските протестантски мисионери да би подоцна работел за Британската Библијска Мисионерска Организација за кои ги преведувал Светите Книги на тоскиот и геѓрискиот диалект. За нив работел до 1884 кога се враќа во Елбасан каде што работи како учител во грчко училиште. Од 1888 па до својот смрт во 1895 работи во османлискиот суд во својот град. Погледни: Tomor Osmani,Udha e shkronjave shqipe, Shkodër 1999, 188;Aleksander Xhuvani,Trashëgimi Kulturor i Popullit Shqiptar,Tiranë 1990,452-453.

²⁴⁵ Konstandin Kristoforidhi,Gjahu i malësorëve,Tiranë 1998,28.

²⁴⁶ Албански романтичари на XIX век за да ја докажат староста на албанскиот народ, пишуваат не само за илирското и епирското потекло,но одат и малку подлабоко во минатото, значи во времето на митските херои и во времето на пелазгите од који според него потекнуваат грчкиот и латинскиот јазик. И сето тоа се направило со надеж да се поштеди албанскиот народ од асимилаторски политики на османлиското царство но и од балканските држави кои реферирајќи на минатото го негирале

Значи, како што планината Олимп е симболика на старите времиња, престој на боговите и Зевс на престол, така и планината Томор успеа да го сочува овој антички симбол кој се претвори во свето место на бекташите.

Истражувачот Шукри Хуси, во неговото дело "Бекташка Мисија", зборот Селѓике го објаснува поделувајќи го на два збора, Сел и Ѓике. Името Сел има антички корени кои одат до Пелазгите, кои служеа во стариот Оракул на Додона, а името Ѓике беше презиме на племето на село Лазарат, каде што и денеска се вртат зборови за престојот на Сали Салтик со двајца дервиши во Селѓика, од каде комуницирал со Абас Асли на планината Томор. Народната песна вели:

“Сари излезе во Селѓика

Разговарал со Абас Али

Никна едно убаво сонце

И го фрли погледот”

постоењето на албанскиот народ, сметајќи го како дел на грчкиот или турскиот народ, зависно од нивната вера. Така, Костантин Кристофорици во својот есеј во март 1860 во “Remarks on Albania, the Language and Translation of the Scriptures” (Записи за Албанија, јазикот и преводите на Светите Книги), ќе напише за минатото на албанскиот народ, за нивните пелазгијски корени и при тоа се трудел да објасни некои зборови од грчката митологија преку албанскиот јазик, како на пример Зеус од албанскиот збор zë,vzëri, што значи глас или пелазг од албанскиот збор plak, i vjetër, значи стар, старец, и така натаму, пишува Кристофорици и настануваат старите илирски и епирски области. Анастас Кулуриоти (1822-1887), арванит роден во Атина. Помеѓу 1879-1880, тој го основуваше часописот “I Foni Tis Alvanis”(Глас на Албанците), каде што на грчки јазик пропогадираше право на арваните во Грчката држава но и правата и слободите за целиот албански народ. При тоа, Кулуриоту сметаше дека албанскиот јазик потекнува од стариот пелазгијски јазик, од кој настанале латинскиот и грчкиот јазик. Пашко Васа (1825-1892) е роден во Скадар и важи за албански писател, интелектуалец но и за политичар во служба на Османската Империја. За време на источната криза, во Парис во 1879, Пашко Васа ја објавува книгата “La verite sur l’Albanie at les Albanais.Etude historique et critique” (Вистината за Албанија и албанците - историска и критична студија), каде што зборува за минатото почнувајќи од пелазга и илири. Исто за таквите корени ќе пишува и Сами Фрашери во својата позната книга “Shqipëria Ç’ka qënë,ç’është e çdo të bëhetë?” (Албанија, минатото, сегашноста и иднината). Погледни: Xhevat Lloshi,Kristoforidhi përmes dokumentimit,Tiranë2005, 94;CUL,BSC, Bible Society Collections,BSA/E3/1/4,Volume 1,283;Instituti i Historisë,Mendimi Politik e Shoqëror i Rilindjes Kombëtare Shqiptare,Tiranë 1971,227;Robert Elsie,Histori e Letërsisë Shqiptare,Tiranë 1997,184,190,195.

Во Селѓика, на планината Сопот се наоѓаат две свети места, Риста и Велики Мерсими, како места на двајцата дервиши кои го придружуваа Сари Салтик.²⁴⁷

Така, како и Мојсеј кој говорел со Бога на гората Синај, Христос во гората на Ерусалим и пророкот Мухамед во пештерата на планината над Мека, истиот начин на комуникација со Бога го имаа и светите бекташи во светата гора на Томори, симболика кој ја зајакнуваше и го поврзуваше верникот со својата религија и место, кое природно го јакнеше и националното чувство, бидејќи свети земји не беа само градот на Аџи Бекташ, Кербела, Мека и Еерусалим, но исто така, албанските населби во Кроја и на планината Томор.

²⁴⁷ Sh.Nysi, цит. Дело ,66-67.

Глава III

Британско Библиско Здружение, Бекташизмот и Албанците од 1827-1856 години

3.1 Промените во политичкиот, воениот, административниот и економскиот систем на Османската Империја во втората половина на XIX век

Меѓу објавувањето на Новиот Завет во 1827 година, и извештајот во 1833 година во кој се истакнува успехот на Библиското Здружение во распространувањето на светите книги и Словото на Бога, имаме празнина. Причината за толку голем недостаток беше несигурноста која владееше на целата територија на Османската Империја, значи беше време на транзиции, недостаток на законот и редот. Триесеттите години на XIX век беа времиња на големи “кршења” во проблематичната Османска Империја. Првата беше грчката војна за независност која заврши само со интервенција на големите сили во 1829 година, втората беше големата воена и административна реформа на Османската влада и третата, анархијата и “граѓанската” војна што ја зафати Империјата.

Напорите на Али Паша Тепелена за создавање на независна или автономна албанска држава, српските и грчките востанија за независност, го шокираа и го доведоа на работ уморното царство т.н. “болниот на Босфор.” Новиот дух на европска цивилизација ги вклучи балканските народи на оваа империја, кои ги започнаа војните за национално ослободување и истовремено за нивна културна еманципација. Така, освен националниот карактер овие движења добиваат социјален и верски карактер. Во меѓувреме ситуацијата ја прават уште покомплицирана интервенциите на големите европски сили и нивните различни интереси, а поврзани со судбината на народите и уморената империја.

Промените во општествената и духовната структура на Европа во XVIII век и почетокот на XIX век доведоа во еден културен и економски напредок за земјите на стариот континент. Тие постепено се претворија во воена моќ, заменувајќи ја уморната

Османска Империја. Во нејзините неможности за промени со потребите на времето, нејзиниот административен и политички систем беше корумпиран на големо во која вистинските вредности се заменија со противвредност, каде што насилството и интригите станаа алатки на збогатување и политичка моќ. Во такви услови, од сега нејзината судбина ќе зависи од волјата и интересите на Големите Европски Сили. Една од овие сили, Царска Русија, беше заинтересирана за владеење на анархијата во Отоманската Империја, со цел да се прошири на нејзина сметка. Во меѓувреме, Австриската Империја беше за централизирана и функционална Османска Империја, но со деспотска форма на владеење. Франција, која сакаше да се врати на меѓународната сцена, се обидуваеше да ги врати правата од претходните договори со империјата. Така, најголемата европска сила, значи Британската, тргнувајќи од нејзините филантропски интереси беше заинтересирана на територијален интегритет, но и за нејзината административна и економска реформа, со цел да се избегнат бројните злоупотреби.

Англискиот патник Дејвид Уркхарт, кој ја посети Османската Империја за време на конфликтот со Албанците во 1831 година, се изненади со неговата втора посета неколку месеци подоцна, со измените што започнаа со првите чекори за нејзино реформирање. По страшните војни со Персија и со Руската Империја во 1828 година, по завршувањето на грчката војна за независност и потчинувањето на Албанците, Османската Империја ги создаде граѓанските современи институции според моделот на Европа.²⁴⁸

Еден од клучните фактори во сите овие големи настани беа Албанците. Какво значење имаа тие за Империјата, подобро може да се илустрира со случајот на востанието во Египет. Армијата на Ибрахим Паша на патот кон мала Азија можеше да биде спротивставена од султанот, само со Албанците. Иако не беа повеќе од 60 000 војници, тие го сочинуваа јадрото на Османската Армија. Загубата на оваа разбиена битка во 1832 година не беше нивна вина, но на слабото армиско раководство. Како резултат на тоа беше јасно дека судбината на Османската Империја зависеше од Албанците.²⁴⁹ Но за жал, религиозните поделби, недостатокот на национална верска елита, како и поврзаноста на

²⁴⁸ David Urquhart, *Turkey and Its resources*, London 1833, 2.

²⁴⁹ Ибидем, 2.

албанската феудална аристократија со старите вредности кои беа спротивставени не само со времето, но исто така и со интересите на Османската Империја, кои ја правеа позицијата на албанскиот народ потполно несоодветна.

Во меѓувреме, помошта на Царска Русија против Мехмед Али Паша во 1833 година вистина е дека ја спаси Османската Империја, но на друга страна, и дозволи на Русија за да стане фактор на нејзината понатамошна судбина. Со договорот на "Ункиар Скелеси" на 8 јули 1833 година во нејзината тајна статија се велеше дека "Руската Империја од страна на Османската Империја го обезбеди за себе затворањето на Дарданелите за кој било странски воени бродови". Оваа статија ќе направи Велика Британија да се приклучи поактивно, во источната политика. Првиот нејзин резултат беше договорот за теснецот во 1841 година според кој, додека Османската Империја е во мир, нема да се дозволи преминот на странските бродови. Значи во интерес на британската политика беше заштитата на суверенитетот и територијалниот интегритет на Османската Империја.²⁵⁰

Од друга страна беа Албанците кои активно учествуваа во ослободителната борба на другите балкански народи, а исто така, тие беа оние кои им правеа силен отпор на напорите на Портата за централизирањето на власта, елиминирајќи ја нивната автономија. Така, главната бунтовничка сила на Тудор Владимиреску во Влашка во 1821 година ја направија Албанците²⁵¹, истовремено, во Грчкото востание за независност (1821-1829) Албанците со нивното масовно учество и со лидерите како Марко Бочари, кои придонесоа за здобивање на слобода на грчкиот народ.²⁵² За жал, тие беа истите луѓе кои исто така се бореа за заштита на ова царство, зашто сега во борбата за национално ослободување, околностите го наметнаа и верскиот елемент, кој најмалку им одговараше на Албанците. Балканските народи припаѓаа на христијанската вера, а Османската Империја се идентификуваше како муслиманска држава. Нормално, во такви околности, не можеше како да не се меша религијата. Така, на Пелопонез, бунтовниците убија 15 000 муслимани, а на Хиос, Османлиите масакрираа 11 000 христијани.²⁵³ Во исто време, во Истанбул се обеси грчкиот патријарх. Тогаш почна да се манифестира верската нетолеранција, која

²⁵⁰ Rene Albrecht-Carrie, *The Concert of Europe*, New York 1968, 132, 136.

²⁵¹ Ćedomir Popov, *Istočno pitanje i srpska revolucija 1804-1918*, Beograd 2008, 63.

²⁵² Shkelzen Raça, *Marrëdhëniet shqiptaro-greke 1829-1881*, Prishtinë 1990, 37.

²⁵³ Ćedomir Popov, *Istočno pitanje i srpska revolucija 1804-1918*, Beograd 2008, 66.

прикажуваше тешкотии и за непречената дејност на мисионерите и протестантските предавачи.

Моралната база врз која се потпираше Османската Империја беше скапана, од едната страна анархијата на територии на кои живееле Албанците, каде што беше изворот на нејзината воена сила во Европа, и од друга страна, корупцијата на нејзината граѓанска и воена администрација и соодветните активности на Султанот, за борба против овој рак на општеството и на царските институции. Одлуката на султанот за потчинување на Албанците, ја спаси Империјата од распаѓање или барем ја спаси од уривање на своите европски провинции. Високата Porta ќе се потруди по прв пат во својата историја, со ферманот од 1839 година да ја планира својата иднина основајќи се на минатото. Така, Султанот со својата официјална изјава ќе ги подсети граѓаните дека во последните 150 години, нивната земја била секогаш нурната во беда и немоќ, и за да се излезе од оваа ситуација треба да се преземаат мерки кои ќе придонесат за да се промени администрацијата, финансиите, едукацијата и војската.²⁵⁴ Исто така после овие реформи, кои османски преставници ги нарекуваат и како подобрување на системот на управување, се истакнало дека никој нема да казнува без судење и дека на никого нема да им се одземе имотот, што ќе биде признает од страна на државата како приватен посед.²⁵⁵ Се разбира, оваа можност на легализација на земјиштето ја искористува локалната елита која што се повеќе узурпира и државното земјиште и со тоа го зголемуваат своето богатство и влијание.²⁵⁶ Значи, и во Османската империја се случувало процес на злоупотреба на овие промени, исто како и во Франција, каде што новите вредности како рамноправност и еднаквост ќе бидат заменети со тие материјалните која ќе биде на прв ред, и без разлика на начините и средствата со кои тоа богатство ќе биде постигнато. Но овие некомплетни реформи во стварност ги зацврстуваат верските и етничките разлики затоа што доаѓа до зацвстување на православната и католичката заедница во материјалниот и културниот домен и кои полека ќе ја креираат културната и трговската елита на Османското царство. Во друга страна, муслиманската заедница многу тешко се прилагодувала на овие нови услови. Нивните образовни установи не можеле да се споредат со оние од христијанската заедница, а нивната елита уште била преставена од сопствениците на земјата. Но додека

²⁵⁴ Iber Ortajllë, Shekulli më i gjatë i perandorisë, Shkup 2010, 146.

²⁵⁵ Ибидем, 149.

²⁵⁶ Ибидем, 172.

овие промени биле во корист на балканските народи на Османлиското царство, тие од друга страна ја истакнувале верската поделеност на албанскиот народ, со која се делело на три верски заедници. Ова поделба ќе биде на одмет и нема да можат албанците да ја изработат нивната азбука, што ќе ја одложи нивната национална преродба, ќе ги засили асимилациските тенденции на грците над православните албанци а изедначувањето на муслиманските албанци со турците и османската држава ќе има тешки последици по нив.

Новите административни реформи донесоа концентрација на власт во рацете на Велика Порта, но тие во суштина не беа закана за локалната автономија која продолжи да има висок степен на самостојност за одлука. Тоа што се смени беше начинот на назначување и истата. Така, грчките Капетани, албанските Дервен-аги, Војводите, Кнезот, еврејските и ерменските собирачи на данок, беа заменети со редовна полициска сила и државно собирање на даноците. Како замена на старите даноци, се внесе данокот за земјиште, куќа и продавница. Со овие мерки стана потешка состојбата на османскиот граѓанин, но од друга страна тој беше заштитен од лошото користење од страна на пашите, агите и разните работи кој беше принуден да ги направи за нив . Од ова собрано богатство беа плаќани вработените во империјата, елиминирајќи ги на овој начин претходните форми на плаќање, од кои тие самите ги стекнуваа приходите од населението, владееено од нив.²⁵⁷ Се разбира дека овие реформи како прво ги погодија Албанците. Но, се поставува прашањето: Зошто?

Просторот каде што тие живееја беа планински, соодветни за обезбедување на егзистенцијата. Како резултат на овие околности, тие како Швајцарците или Шкотите, единствен извор за егзистенција ја имаа платената воена служба. Со реформите на отоманската војска се воспостави редовна и дисциплинирана војска, со образовани офицери, која беше дијаметрално спротивна со начинот на кој до тогаш и служеше на Портата, но и на себеси. Втората конфронтирачка точка беше обврската војниците да плаќаат даноци како и секој друг граѓанин, во време кога тие беа научени да живеат слободно без обврски кон Портата, освен воените служби кои не траеја многу. Овие промени беа многу значајни и ги погодија сите слоеви на општеството, почнувајќи од планинското население до аристократскиот слој, кој веќе ја губеше власта и финансиските

²⁵⁷ David Urquhart ,Turkey and Its resources,London 1833,6-7.

извори. Потврдено е дека менталитетите се менуваат многу бавно, а особено менталитетот на планинското население, кои по природа се многу поконзервативни и кај нив новостите навлегуваат со доцнење и бавно. Покрај тоа, нивниот полу-независен карактер се изразува со постоењето на Бајраците кои беа институции од воен карактер, кај Словените е карактеристично што оваа институција беше позната како Кнежевина. Како резултат на тоа, иако тие реформи беа легитимни не само за доброто на Империјата, но исто така и за нивните граѓани, кои со нивниот начин на наметнување задолжително кажуваа кој е вистински владетел на овој дел на Балканот.

За да се искоренат корените на отпорот на албанските бегови, големиот Везир Решид Паша, организираше ручек во Битола, во 1830 година, каде што беа поканети 400 бегови од јужните албански територии. Таму им ветил дека им ги исплатил заостанатите плати, но потоа ги убил сите присутни. Во почетокот на 1831 година, Мустафа Паша Бошатли, во договор со чамите организираше едно друго востание против централната власт, но изгуби од новата османска армија предводена од Решид Паша. Во 1839 година, уште едно востание се задушило во Призрен, а во 1843 година се задушиле и востанијата во Скопје и Тетово и во 1845 во Ѓаковица. На југ на местата населени со Албанци, во Курвелеш во 1847 изби востание година предводено од Ѓон Лека.²⁵⁸

Оваа анархија која продолжи да царува во териториите на кои живееле Албанците, освен на политичкиот, верскиот и административниот фактор беше резултат и на една длабока економска криза. Високата порта, во педесеттите години на XIX век потпиша низа неповолни трговски договори со европските индустриски земји. Овие економски договори ги правеа индустриските производи да бидат конкурентни во однос на занаетчиските производи на Османската Империја. Ваквата ситуација донесе затварање на многу гранки од занаетството со што социјалната криза уште повеќе се продлабочуваше.

Во продаблочувањето на духовната и моралната криза на османското друштво придонесо исто така и немалку поволните ставови на културната, религиозната и политичката елита, кои западната цивилизација ја сметале основано само на материјален принцип, а по кој според нив се тежнеело спасување на луѓе без идеали, така што ги

²⁵⁸ АИИ-Тиране, Fondi A-IV-355, D. Toskët Muhamedanë, 357-358-359.

популаризира принципите кои за нивната заедница донесуваат дисциплина и корист.²⁵⁹ Но за разлика од муслиманската популација на Османското царство, Србите, Бугарите и Албанците почнале да оживеат митови и многу заборавени приказни од минатото, додавајќи им големо внимание, затоа што тие биле нивни аргументи за оправдување на своите национални претензии. Согласно со тоа, националистичките струји ги оправдувале сите средства и форми на дејствување кои би овозможиле реализација на националните интереси но и на поединците кои биле носители на тие идеи. За еден од тие случаи ќе пишува и Карл Маркс во својата книга "Осамнести Брумер Луис Бонапарте", каде што ќе објасни како наследникот на Наполеон Бонапарта успеал да повикувајќи се на славното минато под неговото владеење, да манипулира со француската владеачка елита и неговото градење и така да издејствува легална промена на републиканската форма на државата во корист на монархистичкото уредување. Ова легалистична промена се случило на 18 јануари 1851 година со гласањето на француските парламентарци.²⁶⁰

Квалитативните промени до кои се дошло во Европските земји, не можело а да не се одразат и на османлиското општество, кои веќе во другата половина на XIX век почнуваат да го имитираат европскиот стил на живот. Како и обично, првите промени се оние видливите, а тоа значи да тие почнале да се облекуваат по европската мода, да учат француски кој бил јазикот на културата и на науката, ја негуваат културата на читање, а тоа допринело до објавување на поголем број на книги и весници во Османската Империја.²⁶¹ Кримската борба (1853-1856) посебно допринесе до овие интензивни промени до кои дојде османлиското општество затоа што тие во голем број имале можност да ја видат супериорната европска цивилизација. Затоа, Цариград во 1856 година, поттикнат од страна на Франција и Британија ќе го започне новиот бран на промени, по кој протестанската и еврејската заедница ќе се израмнат во правата со останатите заедници. Во исто време, легализацијата и воведувањето на другите јазици во црковните литургии, најмногу ја погоди православната заедница, затоа што ова со новостите воведени повеќе ќе се фрагментира во мали јазични и етнички заедници и во автономни

²⁵⁹ Fatma Miige, *Rise or the Bourgeoisie, Demise or Empire Ottoman Westernization and Social Change*, New York, Oxford 1996, 118.

²⁶⁰ Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, New York 1852, 44, <http://www.marxists.org>

²⁶¹ Fatma Miige, *Rise or the Bourgeoisie...*, 119.

религиозни групи.²⁶² Исто така, со новите административни регулативи за провинциите во 1864 година, доаѓа до поголем влез во административните системи на османлиското царство и на христијанските елементи како обврска која излегла од принципот на еднаквоста, прокламирано од страна на Бисоката Порта.²⁶³ Ова значеше дека, после креирањето на културните и трговинските и етничките христијански елити во Османлиското царство, посебно во балкански дел, доаѓа до креирање на управувачката елита, која ќе има значајна улога во нивните национални движења. Исто така, овие промени настанати со реформите од 1856 година довеле до зголемување на новите изградени или реставрирани цркви и користењето на камбаните кои биле забранети дотогаш. Се разбира дека ова делувало негативно кај конзервативниот дел на муслиманската популација затоа што еднаквоста тие је доживувале како закана за нивната политичка, културна и економска доминација во Османското царство. Во тие услови, овие промени кои би ги опфатиле сите слоеви на муслиманската популација на Османското царство биле залудни и затоа тие со време ќе бидат или формални поради надворешниот притисок или како неопходни за помалиот дел на горниот слој на ова популација. Таа неможност на ова елита да стане локомотива на општествена, културна и економска преродба на Османското царство ќе донесе наместо зацврстување на внатрешната хармонија помеѓу различни етнички и религиозни групи, зацвстување на тие разлики и до успорен процес на дезинтеграција на оваа големо и силно царство. Затоа овие нови национални идеи кои доаѓале од стариот континент довеле до засилување на христијанската нација и за неможноста да се развие национална идеја на време посебно кај турскиот народ. Цариградска елита ќе се потруди со политика на османизам да го зачува различноста и така да ја зачува државата од распаѓање. Но, кога и таквата политика не успеела, посебно Султан Абдулхамид XX почнал да се ослонува во ислам како единствена кохезивна сила која би ја сочувала оваа држава од распаѓање.²⁶⁴

²⁶² Ilber Ortajllë, Shekulli më i gjatë i perandorisë, Shkup 2010, 138.

²⁶³ Ihsanoğlu, Ekmeleddin, Yüce, Nuri, Historia e shtetit, shoqërisë dhe qytetërimit osman, I, Tiranë 2009, 316.

²⁶⁴ Ilber Ortajllë, Shekulli ..., 134.

3.2 Дејноста на Библиското Друштво и Бекташизмот во верската и националната свест на Албанците во периодот 1831-1853 година

Архивските документи на Библиското друштво ги дадоа причините за нејзиното неприсуство речиси 20 години на териториите на Османската Империја населена со Албанци. Значи, со основањето на Јонското Библиско Здружение со седиште во Крф, првично се фокусираше на издавачката дејност. Но, воспоставувањето на Грчкото Кралство и големиот број на Арванити во новата балканска држава имале влијание на ориентираноста на дејноста на оваа Здружение. Таа се фокусираше на распространувањето на верската литература меѓу Арванитите.²⁶⁵

²⁶⁵ Арванити се нарекуваат старите Албанци во денешната Грција. Од илирските племиња, само племето арбанон успеало да го сочува својот илирски, етнички, јазичен и културен континуитет, и тоа благодарение на непроодните планини во кои живееле. Прв пат за нив пишувал грчкиот писател од Александрија, Птолемеј, кој во вториот век после Исус пишувал за илирското племе “Αλβανοί”, а нивната земја ја нарекол “Αλβανον” ili “Αρβανον”. Со Арбанон, тој го означил просторот помеѓу Драч и Охрид. Средновековните Арбри или Арванити не биле спомнати до XI век, затоа што живееле во Византиско царство, тие како и сите други се назвале “ромеји”. Само кога почнува процесот на распаѓање на Византиското царство, почнува во историска сцена да влегуваат и локалните балкански елити, па така и средновековните Албанци. Прв арбријски принц бил Прогон (1190-1199), чиј континуитет ја преставува државата со центар во Круја, каде што било седиштето на православната црква на арбрешите (албанците). Додека е името арванит или арбр зачувано само кај албанците во Грција и Италија, во матичната земја тие од XVII век почнале да се именуваат како Албанци. За арванитите во Грција постојат две теории. Прва од нив, почнувајќи од теоријата за илирско потекло на Албанците, тврди дека тие се староседеци во Грција и особено во Пелопонескиот полуостров, каде што во средниот век живееле во голем број. Друга пак теорија која не ги негира илирските корени на средновековните арбри, истакнува дека тие во голем број се доселиле во Грција, посебно во Пелопонескиот полуостров во текот на XIII-XV век. Ова демографско движење на жителите се случувало на барање на византискиот деспот, а подоцна и на Венеција, на кои им требале нови регрути за нивните армии или и за населување на области каде што дошло до демографски пад како последица на борби, болести како куга, но и како социјални, економски и културни промени. Во овој период дошло до распаѓање на старите патриархални односи, карактеристични за сточарска економија, и потреба за нови пасишта била се поголема. Нивното движење према југ, помеѓу друго било поттикнато и од верски причини затоа што средновековните арбри како православни верници било природно да одат за југ каде што владееле нивните византиски соверници. Првите историски документи кои зборуваат за миграцијата на средновековните арбреи датираат од 1379-1382, кога тие се спомнати во предговорите на Деспот Теодор но нивното масовно присуство во Пелопонез е датирано после 1404-1405. Вториот бран на нивната миграција кон југ дошло после османската инвазија на Албанија во 1417 година. Одлуките на Виенскиот Конгрес (1815) значеле консолидација на старата владеечка елита, донеле зајакнување на централните власти, што во примерот на Османското царство значело елиминација на силните

За жал, формирањето на ова кралство не ја олеснило позицијата на Албанците, наместо тоа, не само што ја отежнало, туку во голема мера ја оштетила нивната позиција. Кои се аргументите што ја поддржуваат оваа констатација? Првиот аргумент е дека Албанците освен другите притисоци на владетелот, со векови беа подложени на исламизација. Додека, со создавањето на националните држави во почетокот на XIX век, кон нив се додаде и притисокот на асимилација, злоупотребувајќи ја православната припадност на еден дел на народот. За да се справат со овој двоен притисок, албанските патриоти освен љубовта кон земјата, требало да се жртвуваат, на патот кон нивната душевна и интелектуална обнова. Затоа, работата со верските преведувања претставува едно оживување на долгото и тешкото патување кон националната преродба.²⁶⁶

После преведувањето на Новиот Завет во 1827 година, извештаите на Библиското Здружение зборуваат за неговото распространување и прават се за користење на секој

локални владатели, а еден од најпознатите бил се разбира Али Паш Јанина. Оваа нова политика на Високата Порта допринела до приближување на владетелот на Јанина со грчките тајни организации „Филиќи Етериа“, со кој тој воспоставува контакт и тоа со намера за заедно организираат антиосмански отпор. Лидерите на грчкиот отпор, користејќи го преведувачот на руската амбасада во Цариград, го убедиле Али Паш Јанина дека тој ќе ја има руската поддршка против Османското царство. Тоа го направиле за да во текот на грчката борба за ослободување не дојде до интервенција од север од страна на владетелот Јанина но и да се натера владата во Цариград да војува со него. Но, грчката револуција 1821-1829 не би била успешна без масовното учество на арванитите како Марко Бочари, командант на Сулиотите, Ласкарина Бубулина, капитенот на бродот „Агамемнон“ Димитар Криезиу, и многу други херои на тоа време. Истовремено, ќе бидат пак Албанците со муслиманска вера, предводени од Мустафа Паш Бушатлиу и Омер Паш Вриони тие што ќе се борат против своите сонародници со православна вера и Грците. Во ова новонастаната грчка држава од тогаш почнува академската дебата околу етничкото потекло на модерните грци. Оваа дебата прв ја започнал Јакоб Филип Фалмерајер (Jacob Philipp Fallmerayer), кој во својата книга „Потеклото на денешните Грци“, и подоцна печател и во неговата историја на Пелопонез. Бо 1836 тој ќе пишува дека грчкиот народ нестанал, и дека во тие области се населиле Словени VI-XI век, а покасно во XIV-XV век се населиле средновековните Арбри. Значи, според Фалмерајер, модерните грци во стварност биле Словени и Арбри, кои примајќи ја православната вера и грчкиот јазик се хеленизирале. Овој историчар, исто така напишал дека и во XIX век, Арбрите доминираат во новата грчка држава, каде како пример тој спомнува дека и во Атина овој јазик се зборува. Оваа теорија околу славенското потекло на новите грци, во почетокот на XIX век ќе го отфрли грчкиот историчар Сатас, кој се потрудил да го докаже етничкиот континуитет на грчката нација од хелените па до најново време. Тој ќе истакне дека пред Словените, Албанците и Аварите емигрирале во грчката земја и така да го минимизираа словенското влијание во процесот на креирање на грчката нација. Арванитите, имајќи ја истата вера со грците со време се асимилирале и станале дел од новата грчка нација. Погледни: Shkelzen Raça, Gjurmime në Historinë Shqiptare, Prishtinë 2009, 429; Ilirët dhe Iliria tek autorët antikë, Tiranë 1965, 268; Shkelzen Raça, Shtegtimet dhe ngulimet e shqiptarëve në Greqi shek. XIII-XVI, Prishtinë 2004, 8-9-10, 12-13, 20, 21, 27, 29; Shkelzen Raça, Marrëdhëniet shqiptaro-greke (1829-1881), Prishtinë 1990, 30, 30-31-32, 38.

²⁶⁶ Nos Xhuvani ë Pavli Haxhilazi, Përpjekjet për futjen e gjuhës shqipe në liturgjinë e Kishës Shqiptare, "Zëri", 10 nëntor 2005, Prishtinë, 21.

можен момент што им се дава за зголемување на бројот на овие свети списи. Во овој здив е писмото на Исак Лоундерс испратено на 9 јуни 1845 година од Крф, до г-дин Б. Баркер, со кое тој ги информираше дека ќе го напушти островот и дека е добро да се работи на редовното распространување на Светите Книги. Поради оваа причина, тој ја користеше можноста за да му испрати на г-дин Баркер еден комплет од шеесет Нови Завети, на грчки и на албански јазик за да ги распространува при својата посета на архипелагот (меѓу грчките острови населени со Арванити). Исто така, г-дин Лоундерс рече дека еден голем број на овие преводи беа во магацините на Крф, и во Малта, каде што беа испратени по смртта на г-дин Ливс.²⁶⁷ Исто барање, тој му испрати и на В. Џејмс на Крф, кого го информираше дека е сместен во Атина на барање на Британското Библиско Здружение и барал од Џејмс да има што повеќе публикации во општеството на албански јазик, кои требаше да се испратат во четири кутии од средна величина во Атина со австриските бродови.²⁶⁸ Тешкотиите со распространувањето не беа само поради отсуството на транспорт, туку и поради различните царински контроли. Во врска со овие тешкотии и задоцнувања говореше писмото на Исак Лоундерс, испратено на 14 август 1845 година до г-динот И. Х. Хилл, од Малта, како претставник на Библиското Здружение во Атина.

Таму, се вели дека на ова здружение од Крф му беа испратени четири кутии со износ од 234 Завети на грчки и албански јазик и кои царината ги имаше запрено во недостиг на докази за содржината. Исто така, тој зборува и за неговиот сомнеж околу малите можности што ги имаат светите списи во тие времиња за трансформирање на човекот, во моментите кога Грција поминуваше низ период на нереди каде повеќе луѓе беа заинтересирани за политиката.²⁶⁹ Од овие писма се добива впечаток дека Библиското Здружение беше заинтересирано за евангелието на Арванитите кои живееле во Новото Грчко Кралство. И сето тоа беше не само разумно но, исто така многу природно дејство затоа што не треба да се заборави дека на континенталниот дел на Османската Империја каде што живееја Албанци продолжуваше да царува анархијата и несигурноста. А еден дел од тој народ живееше во речиси сите делови на Новото Грчко Кралство, доказ за тоа беше оваа голема пратка на Заветите на грчки и на албански јазик. Значи многу е јасно

²⁶⁷ CUL,BSC,BSA/F2/7,letter nm.17.

²⁶⁸ CUL,BSC,BSA/F2/7,letter nm 37.

²⁶⁹ CUL,BSC,BSA/F2/7,letter nm.42.

дека помеѓу 1831-1853 година, ориентацијата на Библиското Здружение беше кон албанскиот елемент во Новото Грчко Царство.

Евангелското Движење во неговата работа, која се стремеше кон разбудувањето на човекот и нациите, се сретна со сомневања. Во писмото од 14 август 1845 година, испратено од Исак Лоундерс (кој беше во Малта) до господин В. Џејмс, одговорниот за Здружението на Крф во врска со неговите недоразбирања со г-дин Хил кој беше одговорен за Здружението во Грција, тој уште еднаш му повтори на г-дин Џејмс дека официјалната политика на Здружението е тие да се продаваат, а не да се подаруваат. Од ова писмо може да се разбере дека, Крф е центар, од каде што тие ги распространуваат светите списи на сите балкански јазици во Османската Империја.²⁷⁰ Покрај тоа, Исак Лоундерс му напиша на г-дин Хил дека ако тој има нови барања, за Заветот на албански јазик, ќе му бидат испратени на Крф од г-дин Џејмс.²⁷¹

Дејноста на Библиското Здружение беше многу добро организирана и имаше поддршка од британската држава. Така, во писмото што г-дин Лоундерс им го испрати на Британските Конзули во Каифсариах и во Требисенд, од Малта на 13 септември 1845 година, бараше од нив да обезбедат магацин, каде би можело да се чуваат светите писма на различни јазици за снабдување на народите и на патниците кои ќе поминеле низ областа. Ако ова не беше можно, евангелистичкото движење ќе ги преземеше над себе расходите за плаќањето на таквиот магацин.²⁷² Распространувањето на светите книги на албански јазик во Грција беше многу успешна и побарувачката за нив беше во пораст. Така што, во писмото од 18 март 1846, испратено од Атина, г-дин Лоундес бараше од Џејмс повторно да испрати од Крф до Атина ист износ на Завети на албански јазик, значи околу 24 верски книги.²⁷³

Исто така, во овој историски период е значајно претставувањето на Наум Веќилхарци на политичката и културната сцена во албанскиот свет.²⁷⁴ Беше тоа само

²⁷⁰ CUL,BSC,BSA/F2/7,letter nm.43.

²⁷¹ CUL,BSC,BSA/F2/7,letter nm.56.

²⁷² CUL,BSC,BSA/F2/7,letter nm 57.

²⁷³ CUL,BSC,BSA/F2/7,letter nm.127.

²⁷⁴ Наум Панајот Бреди (Веќилхарци) роден е во 1806 година во село Виткуќ, околината на Корча и многу рано емигрирал во Влашка. Таму ќе стане член на грчката тајна организација "Филики

случајност или беа првите плодови кои се доживуваа како производ на контактите со првите верски преведувања на албански јазик, е прашање кое бара одговор. Протестантската црква и денеска го смета Наум Веќилхарџи како свој наследник.²⁷⁵ Во прилог на оваа констатација е неговата опрема со британски пасош и напорите за образование на мајчин јазик, како и неговото тврдење насочено кон Патрик Екуменик за потребата на преведувањето на светите книги на албански јазик и нивната употреба во црква, кои исто така беа и едни од причините на евангелистичкото општество.²⁷⁶ Напорите за да се најдат некои докази на негови контакти со Библиското Здружение во Архивата на Библиското Здружение во Универзитетот на Кембриџ, не дадоа резултати.

Од овие писма на претставниците на Библиското Здружение станува јасно дека нивното распространување и нивната евангелистичка дејност кај албанскиот народ беше концентрирана главно во Грчкото Царство, каде што тие претставуваа еден голем процент од народот. Додека ова беше на териториите населени со Албанци во Османската Империја се уште владееше една состојба на анархија и на несигурност која не фаворизираше добротворни дејности.

Во исто време во албанските населени места на Османската Империја, единствената верска организација која работеше за интересите на Албанците беше Бекташизмот. Тие дури и по триесеттите години на XIX век продолжија да градат нови теќиња, каде освен верските активности се развиваше национална еманципација на Албанците. Значи на ова време му припаѓаат и две теќиња во периферијата на Ѓирокастро, и тоа теќето на Мелани и на Баба Хасан во Пицар. Теќето на Мелани е единствено

етериа". Учествува во 1821 година во влашкото востание и многу е близок со Александар Ипсилант, ова го потврдува Илиа Фотинос кој во својата книга "Историја на востанието во 1821 година" објавена во 1846 во Лајпциг, ќе напише за состанокот со Наум Веќилхарџи и со 400 востаници Албанци, Грци и Бугари. Тој почнува веќе од 1824-1825 година да работи за една албанска азбука, се разбира инспириран од другите балкански идеолози, како Георг Лазар кој веќе во 1820 го објавил својот буквар на румунски јазик. Тој во 1844 година ќе го објави својот буквар "Evëtar", и пак во 1845 "Fare i ri Evëtar", кој имал 34 букви позајмени од грчката азбука. Во своето писмо до својот внук, Јани Цалит, тој ќе пишува "...грчките училишта се за образување на грчката младина но не и на албанската". Неговата работа за преродба на албанскиот народ му чинело живот затоа што се мисли дека бил отруен од страна на грчката патриаршија во Цариград во 1846 година. Погледни: Historia e Letësisë Shqiptare, Prishtinë 1989,95,98;Shkelzen Raça Gjurmime në historinë shqiptare,Prishtinë 2009,163,166; Historia e arsimit dhe e mendimit pedagogjik shqiptar,Tiranë 1990,64-65,67.

²⁷⁵Femi Cakolli, Shfaqja e Kishës Protestante,"Letra e gjallë",viti V,nr.13,Dhjetor 2003-Shkurt 2004,Prishtinë,10.

²⁷⁶Dhimitër Beduli,Kishë dhe Kulturë,Tiranë 2006,44.

бекташко теќе кое има џамија која нема внатре минаре, како сеќавање на Аџи Бекташи, кој иако затворен во џамијата успеал да излезе од неа.²⁷⁷ Во околината на Пермет во 1830 година се изгради теќето на Мелчани, каде еден од неговите свештеници, Баба Фетах, во една од зградите во близина на теќето, го врежа двоглавиот орел и еден борец на слободата.²⁷⁸

За важноста и влијанието на бекташизмот за Албанците зборуваат извештаите на дипломатите на Царска Русија, кои беа многу активни во втората половина на XIX век. Таков извештај беше документот насловен како "Односите на Конзулот на Румелија и на Средна Албанија испратени до Директорот на Азискиот Департамент со број 217, во Битола на 6 август 1864 година".²⁷⁹ Во овој извештај пишуваше како религијата влијае на однесувањето на верниците кон владата и кон сограѓаните од друга вероисповед. Оваа толеранција на Албанците не произлегуваше само од сознанието дека тие некогаш биле православни христијани, но исто така од влијанието на бекташката толерантна секта претворени во бекташи беа и жителите од околината на Кичево, кои ги прифатија реформите на танзиматот, плаќаа даноци и извршуваа воена служба, за разлика од другите области во кои преовладуваше православниот ислам на кои се спротивставија новите реформи.

Во не албанското село Брод во околината на Кичево имаше уште едно познато теќе, во кое, Баба Хајдар имаше големо влијание врз населението. Тој беше познат по гостопримството на патниците без разлика на вера или нација. Во продолжение на извештајот се вели дека бекташизмот беше широко распространет во сите области каде има Албанци. Исто така, бекташката секта ги поддржуваше нивните надежи и протестантските мисионери кои почнаа да ја развиваат нивната верска пропаганда и во редовите на албанското население од исламска вера.²⁸⁰

Втората половина на XIX век се карактеризираше со поголемо ширење на бекташката догма, како што сведочат изградените теќиња во овој период. Една од овие

²⁷⁷ Shyqry Hysi, Mision Bektashian, Tiranë 2004, 103-104.

²⁷⁸ Ибидем, 113.

²⁷⁹ АИИ-Тiranë, А-IV-112, Relacione të Konsullit të Rumelisë dhe të Shqipërisë së Mesme dërguar z.Drejtorit të Departamentit Aziatik me numrin 217. Manastir 6 gusht 1864, 34.

²⁸⁰ Ибидем, 35.

бекташки култни објекти изградени во тие години во областа на Берат, беше и теќето во Приштина основано околу 1860 година од Баба Тахир, кој исто така е погребан таму. Но, голем број на бекташки теќиња се изградија во ова време на периферија на Пермет, што сведочи за динамиката и силата на повлекување на ова догма меѓу албанската популација на јужните области.²⁸¹

²⁸¹ АИИ-Тиранë, F.A/III/125, Dosja: Frederick William Hasluck, Islami dhe krishterizmi nën Sulltanët, 14.

3. 3 Кримската војна (1853-1856) и интензивирањето на евангелистичката работа меѓу Албанците

Во очи ни паѓа усогласеноста меѓу Кримската војна, која се одвивала од 1853-1856 година и обврската на Библиското Здружение на териториите каде живееле Албанците на Османската Империја. Формална причина беше тенденцијата на Русија, која, како заштита на православните христијани ги побара нивните права на светите места во Палестина, како најповолен начин за неподредена интервенција во внатрешните работи на Портата. Додека Франција, појавувајќи се како бранител на католиците, која ги имаше овие привилегии и порано, сакаше да најде причина за одмазда на Русија за последиците од одлуките од 1815 година и на тој начин да излезе од изолацијата што ја воведе поредокот на Виена. Но, во овој случај не треба да се заборава навредата на рускиот цар кон Наполеон III по повод неговото крунисување за цар кога тој не го нарекол Наполеон "брат", како што царевите се нарекуваа меѓу себе. Тоа беше навреда која не можеше толку лесно да се заборава и како последица на тоа дојде одмаздата.

На војната и претходи еден интересен разговор меѓу рускиот цар Николај и британскиот амбасадор во Петроград, Лорд Редклиф. Меѓу другото, рускиот цар изјавуваше: "Ние имаме еден многу болен човек во наши раце и ќе биде катастрофа, ако умре пред да се направат соодветните подготовки". Британците не беа заинтересирани за падот на Османската Империја ниту пак за желбата на Русија да се прошири на сметка на разрушената Империја. Исто така, таа не ја сакаше пробивот на Русија кон топлите води, кои беа зони на нејзин интерес. Британците почнувајќи од втората војна (1839) меѓу владетелот на Египет, Мехмед Али Паша и на Османската Империја започнаа да се мешаат во источната криза, што кулминираше во 1841 година со договорот познат како "Договор на теснеци" потпишан од страна на сите европски сили. Со овие договори се обезбедуваше целосен суверенитет на Султанот за теснеците, со условите за мир, не беше дозволен преминот на било кој воен брод од било која странска сила.²⁸² Русија се појави со понудата за поделба на Империјата со Англија, чии интереси беа за одржување и

²⁸²Ferdinand Schevill, The history of the Balkan peninsula, New York 1922, 353.

реформирање на Османската Империја од руските инвазивни тенденции. На друга страна, Франција ја поздравиле можноста за да се одмазди за навредите но и како добар случај за да ја врати својата позиција како европска сила.²⁸³

До првата половина на XIX век, протестантската дејност во Османската Империја на сличен начин се спречи како од страна на централната власт на Истанбул, така и од страна на католичките и православните христијански заедници. Очигледно, се зборуваше за соочување на два филозофски концепта и две цивилизирани култури. Во услови на општата економска заостанатост, на криза на човечки вредности и покрај еден воено посилен непријател, како што беше Царска Русија за Османската Империја, зајакнувањето на позицијата на протестантските земји како Велика Британија беше повеќе од разбирлива. Во такви околности, дејноста на протестантските мисии не само што се олеснува, туку и се заштитува од англиските претставници во Истанбул. Така, лорд Статфорд, после именувањето како амбасадор на Велика Британија во Османската Империја, се ангажира и обезбедува декрет од Султанот кој гарантираше исти верски права за протестантите, еквивалентни со привилегиите што ги имаа старите христијански заедници²⁸⁴, која значеше право за основање на верски објекти, гробишта и непречени пропагандни активности.

Американските мисионери беа тие кои објавија за расположението меѓу христијанското население на Истанбул. Како доказ беше писмото на свештеник Х. Ј. Ван Ленеп со датум 20 јули 1850 година во Истанбул, во кое меѓу другото се вели: "...Движењето меѓу Грците датира од времето на гонење на протестантските Ерменци. Библијата која им беше распространета, како и духот на цивилизација поднесена од страна на нивните сограѓани, поставија бази за борбата против предрасудите, а едно мнозинство од населението се смести на патот на реформите. Моќта на Патријаршијата и на православните христијани претрпе загуба во превенцијата и гонењето на протестантските верници."²⁸⁵ Но, во исто време, во 1846 година во Малта, Британското Библиско

²⁸³ Ибидем,356.

²⁸⁴ H.G.O.Dwight,Christianity in Turkey:A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church,London 1854,308.

²⁸⁵ Journal of a Deputation sent to the East,by the Committee of the Malta Protestant College in 1849,London 1854,824.

Здружение одлучува за основањето на Протестантскиот Колеџ, чија единствена цел беше образувањето на локалните мисионери, како што беа мисионерите, читателите на Библијата, наставниците и преведувачите.²⁸⁶

Значи, јасно е дека распространувањето на Библијата на националните јазици, нужно подразбираше составување на азбука и на унифициран јазик на овие народи, бидејќи не можеше да се прави просветлување на човекот, ако тој претходно не бил во состојба самиот да ја чита и да ја разбира на свој јазик светата книга. Така, ова движење од глобална природа, всушност, се претвори во движење за еманципација на човекот, вклучувајќи ја и еманципацијата на жените и оживувањето на националните чувства, низ целиот свет. Почнувајќи од овој дух на разбирање дека образованието и веронауката се меѓусебно поврзани, на 1861 во Истанбул се отвори "Роберт Колеџ".²⁸⁷ Ова протестантско огниште на образованието одигра голема улога во создавањето на новата генерација на мисионери подготвени и ментално и морално за работа од висок квалитет, во образованието и во просветлувањето на народите во Османската Империја.

И додека дипломатите шпекулираа за мрачната иднина на Османската Империја, протестантските мисионери работеа за духовната преродба на отоманските граѓани, а особено православните христијани кои имаа предрасуди и кои немаа знаења за верата. На почетокот на втората половина на XIX век сеуште не постоеше Библијата, комплетирана на српски, влашки и албански јазик.²⁸⁸

Под овие услови, се разбира Англија беше заинтересирана за сојузник меѓу народите на Османската Империја, а за жал грчкото царство застана на страна на Руската Империја и само интервенцијата на англо-француската флота го спречи нејзиното влегување во војната. За Англија беше јасно значењето на религијата во креирањето на политичките сојузи. И потребата за поддршка направи империјата да се загрижи за Албанците. Всушност Британците и Албанците не беа заинтересирани за уништување на Отоманската Империја, првите не сакаа проширување на Русија на нејзините урнатини, а на Албанците како што беа неподготвени, се приклонуваа повеќе кон автономија и за нив,

²⁸⁶ Ибидем,827.

²⁸⁷ Edwin Munsell Bliss, Turkey and the Armenian atrocities,...,312.

²⁸⁸ The Sixty third Annual report of the British Foreign Bible Society, London 1867,157.

предвременото намалување на империјата значеше губење на територии, за кои претендираа ново ослободените соседи од Османскиот јарем. Значи, постоеше една линија на политичко-верски интереси помеѓу Британците и Албанците оттаму и народната симпатија за "инглизи" произлегува од овој период. Во овој случај немаше ништо лошо, со оглед на заедничките и реципрочни интереси. Но, кога овие односи имаат морална основа, тие врски стануваат посилни и поискрени. Така, за ова се загрижија англичаните и Британското Библиско Здружение, кои решија да основаат филијала во Истанбул, која со своите активности ќе ја опфаќаше целата Османската Империја.

3.4 Воспоставување на огранокот на Библиското Здружение во Цариград

Подеталните информации за чинот на основањето на огранокот на ова Здружение со глобални достигнувања, ни ги нудат многу писма на Александар Томсон. Така, во своето писмо од 4 ноември 1853 година, испратено во Истанбул, помошникот на надворешниот секретар на Британското Библиско Здружение, г-динот Хенри Кнолеке, ги објаснува деталите на првиот јавен состанок на овој огранок. Првиот отворен состанок на Библиското Здружение во Османската Империја се одржа во хотелот д'Англетере Пера, со големо учество на граѓанската елита, особено на дамите. Вкупниот број на гости беше околу 300 луѓе, кои беа информирани за оваа средба од весникот "Журнал де Константинопол". Интересно е да се спомне дека женските учесници беа дами од семејства од главниот град Осман, кои го запознаваа англискиот јазик и протестантската доктрина. Тие дојдоа на средбата како ученички на г-ѓа Уалш и г-ѓа Уитет од "Фри Чрч Мишен".

За жал, претседателот на огранокот, американскиот амбасадор, Г. П. Марч и ниту еден од претседателите немаа можност да учествуваат на оваа средба. На предлог на секретарот на Британското Библиско Здружение, Ј. Х. Браун, беше одлучено да се спроведе состанокот од страна на претставникот на Американската Легата. Потоа се прочитаа целите на овој огранок во Османската Империја. Нејзината активност ќе се фокусира на француската нација и на морнарите и затоа за таа цел тие ќе вработуваат еден дистрибутер. Ова беше првиот извештај на овој огранок со одобрение на г-дин Р. В. Камбербач од Британската Амбасада, од еврејска црковна мисија, Еврејското Здружение во Лондон и Американската Протестантска Мисија. И ова единство на протестантските здруженија треба да счужи како симбол на единство на протестантите пред аспирациите на Католичката Црква.

Но, со барањата на професор Едвард Санг, потоа г-дин Скене, британски подконзул и поддржувано од свештеникот на Британската Амбасада, г-дин Х.М. Блакистон, со резолуцијата му беше дадена одлуката дека другата цел беше масовен промет на Светите

Статии, без додатоци и коментирања. Едно друго јавно изразување на благодарност во врска со големата работа на Британското Библиско Здружение и Американското Библиско Здружение во верските преводи на народни јазици на нацијата Рајата, беше одобрено со предлогот на свештениците на Американското Библиско Здружение, Елиас Ригес, Натан Бенцамин и Уилиам Годел. Истовремено, на крајот од своето долго писмо за известување, Александар Томсон, укажува дека за време на средбата премина воената обединета флота на Англија и Франција.²⁸⁹

Библиското Здружение секоја година одржуваше годишен состанок, каде се соопштуваа резултатите на неговата дејност во Османската Империја, и исто така се одредуваа задачите за наредната година. Така, во декември 1854 година се одржа таква средба, а не во 1855 година, поради отсуството на нејзиниот голем број на важни членови, затоа средбата се одложи за 1856 година. Во однос на оваа средба имаме еден детален извештај од Истанбул, испратена до Секретарот на Британското Библиско Здружение, г-дин С. Б. Бергне, од страна на Претседателот на Библиското Здружение за Османската Империја, г-дин Александар Томсон. Средбата се одржа, како и обично во хотел Д' Англетере Пера на Истанбул, во присуство и на Американските Протестантски Мисии. Во состанокот беа присутни 200 повикани гости, предводен од Претседателот на Здружението на Протестантските Тела во Османската Империја, амбасадор на САД. Г-дин Спенсер, одржал говор за верските и граѓанските придобивки кои ќе ги донесеше објавата на Хати Шерифи. Исто така, од Пасторот на протестантската црква во Скадар, г-дин Месос Макнерир и застапникот на Американското Библиско Здружение, г-дин Ц. Н. Рајтер, се разговараше за ефектите на распространувањето на светите списи особено меѓу муслиманското население.

Сепак, резолуцијата која човечко право ја наведуваше како основно право за читање на Светите Книги на свој мајчин јазик, се усвои со предлозите на свештеникот на Пресвитеријанската Црква на Скутар (во близина на Истанбул), г-дин Р. Б. Ватсон и попот на Лондонското Еврејско Здружение, г-дин Х. А. Стерн. Во оваа резолуција се истакнуваше дека ова право е општествено основно право за благосостојбата и

²⁸⁹ CUL,BSC,BSA/D1/2,letter November 4-th 1853.

индивидуалната слобода на секој човек. И сега кога царството се сврте кон вредностите на граѓанските и верските права, значи кон вистинските европски вредности, стануваше уште појасно дека Библиските Здруженија не би ја имале како намера само распространувањето на Библијата меѓу француското население и морнарите, туку и кај османските граѓани.²⁹⁰

²⁹⁰ Cambridge University Library, Bible Society Collections, BSA/D1/2, letter May 28 1856.

Глава IV

Албанската национална преродба и нејзините односи со Евангелистичките движења и Бекташизмот од 1856-1881 година

4.1 Социјалната и културната состојба на Албанците во втората половина на XIX век.

Во втората половина на XIX век, областите населени со Албанци беа опфатени од сериозна општествена и културна криза. Земјата беше заглавена во сиромаштија, а поради тоа и во незнаење. Тоа беа времиња кога Османската Империја била во длабока економска зависност од западноевропските држави, а последиците од тоа беа големи како за Истанбул така и за целата популација. Нејзината капитулација и привилегиите кои Османската Империја им ги имаше дадено на Европските земји, меѓу другото значеа слободен премин “без царина” на нивните индустриски стоки, кои империјата ја доведоа до економска и политичка зависност и осиромашување на населението.²⁹¹ Со други зборови занаетчиските производи на Османската Империја не можеа да конкурираат на ниските цени на производите произведени во Европа. Во такви услови, беше банкротирани средната класа која е главниот столб за одржување на едно место. Од тогаш па натаму во Османската Империја беа формирани две спротивставени слоеви. Од една страна беа богатите, кои како извор на нивната благосостојба ја имаа власта и можностите за злоупотреба на службената положба и разните манипулации со кои дојдоа до имотите по ниски цени, додека на другата страна во најголем број беше сиромашното и необразованото население.

Незадоволството од тешката економска состојба ќе се манифестира и во доминантниот слој со појавата на феноменот на "поткуп"! Ова значи дека државата повеќе не е во служба на правдата, бидејќи правдата сега се купува! Таму, каде што оваа појава е форма на живот и дејствување, се губи вербата во силата на државата и правото, последиците од која се: анархијата, бунтовништвото и недостатокот на социјалниот

²⁹¹ Aleksandër Thomson, Shtigje Biblike në Shqipërinë e Rilindjes Kombëtare, Tenda, Prishtinë 2001,10.

морал. Сите овие последици ја ослабуваат моќта на државата и мотивацијата на граѓаните за борба против таквата ситуација. Не е случајно тоа што од овој период извираат многу народни приказни за неправдите на кадиите и борбата на качаците.²⁹²

Ова народно незадоволство, кое како духовна поддршка го имаше бекташизмот, предизвикало интерес кај Султанот Абдул Меџид (1839-1861) кој нареди прекинување на нивниот прогон во Османската Империја, но исто така, бараше и информации за движењето на бекташите помеѓу Албанците, кое започна да се покрива со албанска национална обоеност. Треба да се каже дека како и за бекташизмот, така и за националните дејности беа познати членовите на поредокот Сади, како и поредокот на Халевети од кој што излезе гранката Хајати, претставена во јужните области, како Тепелена, Лесковик, Корча и д-р.²⁹³

Значаен извор за културната и духовната историја на албанскиот народ во втората половина на XIX век, очигледно се бројните извештаи од дипломатите на Руското Царство од Битола и Призрен. Во овие извештаи, објективно се опишани условите за работа и живеење на Албанците. Интересен е заклучокот до кој доаѓа составувачот на извештајот, кој го изразил своето мислење дека Турција не само што не можеше да се надева на помошта на Албанците, туку напротив таму можеше да започне и нејзиониот крај. Се ќе зависи од тоа: Дали Албанија навреме ќе се подготви за следните настани! И дали ќе и се даде соодветно внимание?²⁹⁴

Во извештајот се вели дека моќта на Османлиите во Албанија беше само формална и навистина тие ја прифатија само моќта на бегот и племето во кое учествуваат. Иако тие се бореле во редовите на османлиската војска, тоа не го правеле за владата, туку за бегот кој ги води и поради парите што му биле платени. Затоа, поттикнати од неплодноста на албанските алпи, единствениот извор на егзистенција им беше воената служба, што беше случај и со Шкотите, Ирците, Швајцарците и други народи. Во извештајот на руските дипломати се вели дека Албанците не биле дојдени од Азија и дека тие беа многу поврзани со нивната татковина. Независно од исламските верски закони, за Албанците

²⁹² Todi Dhama ë Vilson Kuri, Fjalori shpjegues i termave historike, Tiranë 1989, 93.

²⁹³ AИH-Tiranë, F.A/III/125, Dosja: Frederick William Hasluck, Islami dhe Krishterizmi nën Sulltanët, 9.

²⁹⁴ AИH-Tiranë, Fondi :A-IV-112, nr.164,4.

најважни биле нивните свети навикки како Беса и чесноста. Во албанските села од исламска вероисповест, се наоѓаа и жени со откриени лица, што не беше случај со турските жени, а исто така и полигамијата меѓу нив беше многу ретка. Тоа значи дека законите на исламот немаа зафатено длабоки корени кај Албанците, така што ако еден Албанец се оддалечил од својата вообичаена средина сепак можел да покаже способности за различни работи, а особено за трговија. На саемот што се отвараше секоја година во Прилеп од 15 август до 15 септември доаѓаа многу Албанци. Европските трговци беа многу задоволни од трговијата со овие Албанци и не престануваа со пофалбите за нивната честност, храброст и способност за трговија.²⁹⁵ Овој извештај, кој е многу објективен, завршува со заклучокот дека албанскиот народ и покрај одличните природни склоности повторно е само ембрион кој треба да се развие. Значи од ова се подразбира дека на Албанците им недостасуваа образовни и верски национални институции, кои ќе ги поттикнуваа нивните добри квалитети. Во отсуство на таквата институционална грижа, кај Албанците се манифестираше и нивната темна страна, како уличарството, анархијата и други лоши појави.

Овој недостаток на јавните инвестиции воопшто во Османската Империја, а особено во областите населени со Албанци кои освен лошото владеење, корупцијата, губењето на довербата, најмногу предизвикуваа недостаток од финансиска моќ за реализирање на капитални проекти. Во таквите неповолни економски околности ќе се појават финансиски компании од западните земји кои ќе овозможат и дипломатска заштита од соодветните сили. Една од овие заинтересирани земји за јавни инвестиции во албанскиот дел на Османската Империја била Хабсбуршката Империја. Во овој дух бил и извештајот на нејзиниот конзул, Дубравчиќ, во Скадар испратен на 26 декември 1865 години во Виена.²⁹⁶ Во писмото се објаснувало економското значење на изградениот пат кој ќе ги поврзува Скадар и Тивар, на тој начин ќе се зајакнеле трговските врски со Австриската Империја. Но, додека "портата или пристаништето" беше во финансиска криза беше предложено да се изгради крајречен пат, но со помалку средства. Навистина, низ градот Скадар минува реката Бруна, која се влева во Јадранското Море, со што

²⁹⁵ АИИ-Тиранë, Fondi :A-IV-112, nr.164,11-12.

²⁹⁶ АИИ-Тиранë, Vj.85-27, no.22.

пловидбата и транспортот на средствата стануваат полесни и побрзи во споредба со обичните патишта.

Сличен интерес за капитално инвестирање во северните простор населени со албанци, покажа и Британската Империја која според извештајот на истиот конзул, го испрати воениот брод “Сурпрајз” за мерење во Шенѓин во соседните крајбрежја. Овој интерес се поврзуваше со плановите на Британското Здружение, чии членови беа и некои австриски трговци од Трст, за изградбата на патот кој ќе ги поврзува Скадар и Шенѓин. Во продолжение на извештајот се вели дека пристаништето во Шенѓин беше посигурно и покорисно од пристаништето во Бар, додека патот кој води до Скадар е толку долг колку и до Бар, но неговата изградба беше многу поевтина затоа што тој требаше да поминува низ подножјето.

Проектот на англиското општество беше овој пат да се прошири до Призрен, како голем центар со земјоделски производи како: жито, волна и други производи што се продаваат на локалниот пазар со пониски цени како резултат на недостатокот на патишта и на пазари. Се планираше до Скадар да се користи крајречниот пат, а од таму кон Призрен, пат за автомобили или пак да се изгради железница. За овој англиски проект Хабсбуршката Империја немаше приговор, па дури се обидуваше да влијае врз Отоманската централна власт за спроведувањето на овој план.

Дури и во таквите неповолни услови и услови на антиалбанска пропаганда развиена од балканските шовинистички кругови, имаше моменти на достоинство за и околу Албанците. Во еден од овие ретки моменти на позитивни изрази за албанскиот народ, поранешниот министер за финансии на Српското Царство, М. Мијатович, за време на состанокот со гранките на Британското Библиско Здружение ќе изјави: ”...Без оглед на нашата втора војна со Турција, ние нападнавме еден голем дел од нивната територија (на Албанците) и три работи неизмерно не изненадија. Од таму можевме да разбереме дека најмалку еден турски паша во секоја земја направил добри јавни работи за населението. Откривме дека Албанците, кои ги сметавме како диви имаа развиено високо ниво на земјоделството. И на крај најдовме Библии издадени од Британското Библиско Здружение на српски и бугарски јазик, кои имаа пронајдено простор во многу домови, училишта, па

дури и затвори и кои помогнале на духовното закрепнување, на начин на кој беше трансформирано англиското христијанско здружение.”²⁹⁷

Во отсуство на визија за иднината, која ја немаше водечкиот слој на албанското општество, нормално дека разочараниот народ се сврти кон минатото што во тие услови е секогаш подобро. Затоа не треба да се изненадиме со многуте албански востанија во текот на XIX век, преку кои се барало заштита на привилегиите, како што се: волонтерската услуга за време на војната, но не и за редовната воена услуга, ослободувањето од даноците како во старите времиња, итн.²⁹⁸

Такво востание против Османските реформи беше и она во 1841 година на "Крал Дервишот", кое избило во деловите на османлиска Македонија каде имало Албанци, опишани како племенски области, со помала аристократија од онаа во Тоскерија, но со поголемо богатство и повеќе поттик. Востанието избило по лишувањето од слобода на тројца паши од Истанбул кои беа и браќа, Хусен Паша и Абдурахман Паша кои владејаа во Тетово и Авни Паша во Скопје. Дервиш ага кој беше близок соработник на Авни Паша во Скопје повика на востание, кое за брзо време го опфати цела Гегрија. Во Септември 1842 година, Дервиш ага се прогласил за Крал на Гегрија, но неговата позиција набрзо беше разбиена од страна на редовната османска армија во близина на Велес.²⁹⁹

Во меѓувреме, со влошувањето на состојбите на отоманските територии населени со Албанци, секако не беше мала улогата и на меѓународните околности меѓу другото и како богат извор на информации од трговска природа очигледно беа и извештаите на француските конзули од античкиот град Скадар. Овој град, како главен град на вилаетот, беше економски тесно поврзан со италијанските и австриските трговски градови. Нормално дека во такви околности неможеше да не влијае на неговата стабилност и на секоја политичка промена. Затоа, францускиот конзулат во Скадар, во извештајот испратен на 23 Април 1860 година, ќе го запознае официјалниот Париз за трговската криза на овој вилает која беше предизвикана од италијанската војна за обединување, бидејќи нејзината трговија била поврзана со градот Венеција, Трст и другите градови на

²⁹⁷ CUL,BSC,BSA/G1/3/7-11,Volume X,Bible Society Monthly Reporter,no.67,655.

²⁹⁸ Noel Malcolm, Kosova një histori e shkurtër, Prishtinë 1998,226.

²⁹⁹ AIN -Tiranë,Fond A-IV-112,nr.217,17-18.

Апенинскиот полуостров.³⁰⁰ Подеднакво важен е и извештајот од 10 Јуни 1866 година, во кој со цифри се покажува негативниот трговски биланс на овој вилает, кој за периодот 1864-1865 изгледаше вака: увоз 9.985.227 франци и извоз 4.552.280 франци, значи негативата на трговскиот биланс изнесуваше 5.000.000 франци.³⁰¹

Но, треба да се каже зошто оваа ситуација е неповолна на Албанците? Затоа што XVIII век и почетокот на XIX век беше време на ...на занаетчиство, трговија и култура во албанските градови. Овој напредок е потврден со постоењето на Академијата во Воскопоја која во тоа време имаше печатница, втора во Османската Империја. Потоа следат продуктивните години на Бејтециите, албанските поети кои составија песни на отомански, персиски и мајчин јазик, иако со Арапска азбука, додека другиот доказ беше преведувањето на Библијата од Британското Библиско Здружение и тоа дваесет години пред да се направат преводите на другите балкански јазици (бугарски, румунски, српски и хрватски).³⁰²

Сево ова е доказ за важноста и моќта на албанскиот елемент на Балканот во тоа време. Но, зошто Албанците не постигнаа да изградат една силна основа која ќе ги издржеше бурите, повторно е посебно прашање што се објаснува со отсуството на азбуката. Затоа една поговорка вели дека народот без свој говорен јазик е двојно осуден. Прво, дека неговите културни достигнувања, без писмен доказ, можат да бидат присвоени од другите нации, како што се случило со многу албански културни вредности, но кои денеска се сметаат за вредности на други нации. Второ е недостатокот од напишаната меморија која донесува манипулација како народ без вредности, а потоа и безвредната национална асимилација, која како критериум ја има религијата како најлесно оружје за убедување на народот за предноста на религијата врз народот.

Значи ние слободно може да кажеме дека во втората половина на XIX век, за време на националното движење на "стариот континент", Албанците се сретнаа со три главни пречки кои го спречија или одложија нивното расонување и постројување меѓу

³⁰⁰ Arkivi i Kosovës, Fondi: Arkivi shtetëror i Parisit, përmbajtja; depeshe të konsullit frëng në Shkodër 1855-1866, Regesta no.193, Shkodër 23 prill 1860.

³⁰¹ Arkivi i Kosovës, Fondi: Arkivi shtetëror i Parisit, përmbajtja; depeshe të konsullit frëng në Shkodër 1855-1866, Regesta no.435, Shkodër 10 qershor 1866.

³⁰² Engjëll Sedaj, Bibla dhe përkthimet e saj në gjuhën shqipe, Prishtinë 1999, 173.

цивилизираниите и примените европски нации. Првиот недостаток како што наведовме погоре беше недостатокот од азбуката како прв елемент на културното единство. Вториот сопирачки фактор беше суровото угнетување што им се направи на Албанците од страна на отоманската влада, засадувајќи омраза како кон аристократијата така и кон албанските селани во времето кога отоманската империја за сопствени интереси требало да има поинаков пристап на зближување со Албанците.³⁰³ Третата пречка во овие тешки околности беше верската поделеност. Навистина, Албанците за жал им припаѓаа на три религии: католиците проширувани на север но со духовен центар во Ватикан, православните кои имале голема експанзија на Југ со седиште во Фанар во Истанбул и еден голем дел и припаѓале на муслиманската религија со седиште во Калифат-Истанбул.

Сепак, како сопирачки елементи на економскиот и културниот развој на областите каде живееле Албанците исто така биле и неповолните географски услови, како и недостигот од било каква сериозна инвестиција од страна на отоманската влада за патната и железничката инфраструктура во овие области. Како резултат на тоа, албанската нација на тие територии била принудена да имигрира во потрага по работни места во Истанбул, Романија, Бугарија, Египет или да служи во армиските и полициските власти на Османската Империја. Не смееме да заборавиме дека XIX век бил век со повеќе војни во Османската Империја, посебно во нејзиниот балкански дел. Последиците од тие конфликти беа демографски, но исто така и економски за балканското население, особено за Албанците, кои борејќи се во служба на Османската Империја, но и на страна на бунтовничките грчки и романски војски, како и во бројни антиосмански востанија, оставија многу домови без мажи носејќи беда, сиромаштија и небезбедност. Како резултат на руско-отоманската војна од 1877-1878 година беше и обидот на ограбувачите да го нападнаат и да го ограбат градот Корча.³⁰⁴ Тоа значеше дека во отсуство на опциите за обезбедување на семејната егзистенција, се одржа и многу грдата појава на Хајдути, се појави и ајдутството, која го поцрни образот како нација, според мемоарите на Севастии Киријази.³⁰⁵

³⁰³ AIH-Tiranë, Fondi A-IV-112, nr. 164, 10.

³⁰⁴ Vissar Dodani, Memoriët e Mija, Constantza 1930, 8.

³⁰⁵ AQSH, F. 30, D. 39, 17.

Редот и мирот беа воспоставени само во поголемите/поважните градови каде што имаше воени гарнизони и жандарми. Анархијата била отстранета благодарувјќи им на силните навики на албанскиот народ.³⁰⁶ Уште повеќе стануваше јасно дека реформите на танзиматот (1856) беа повеќе формални, бидејќи Османската Империја која беше изградена на теократските принципи, не можеше да ја прифати западната државна филозофија прилагодена на европските услови, иако треба да се прифати фактот дека раководната структура на Османската Империја се обиде да го оживотвори принципот на законската еднаквост на сите нејзини граѓани, без оглед на нивната социјална, верска и етничка припадност. Овој принцип кој всушност беше дел од културното и државното наследство на ова империја од нејзиното создавање, но секогаш со неполна рамноправност, но според новите околности овие вредности беа толку многу распространети кај цивилизацијата на европскиот континент. На ова изморено “Ориентално” царство му беше тешко поставувањето на баланс меѓу нејзините традиционални вредности и на овие “стари” норми. Но, не може да се негираат нејзините напори за воспоставување на законите и на правдата при судењето на нејзините граѓани.

Еден од овие примери беше и случајот на жалбата на Баба Хаџи Хасани, свештеник во бекташкото теќе, испратена на 31 Март 1879 година до Валијата на Скадар. Во ова жалба, Хасан Баба се жалеше дека сеуште не му беше предадено земјиштето во село Бршт, кое го имаше купено по пат на јавно наддавање за вредност од 1950 грошеви. Потоа, отоманската администрација веднаш реагираше на несреќата на Акче-Хисар (Круја), со барање да се провери документацијата, за да се префрли имотот на законскиот купувач.³⁰⁷ Очигледно, тоа што му требаше на ова царство беше време, кое за жал го немаше, со цел да се справи и да реши многу домашни проблеми, првенствено финансиските тешкотии, проследени со социјалните, етничките и религиозните тешкотии. Но, времето веќе не работеше за такви хетерогени империи и империи кои доцнат во напорите за модернизација на општеството и на формата на окупација. Таа имала повеќе проблеми отколку способности и волја за да ги надмине пречките.

³⁰⁶ AQSH,F.30,D.39,3.

³⁰⁷ AIH-Tiranë,Fondi A-IV-123,79.

Иако оваа верска различност за Албанците е денеска предност, при условите на XIX век, беше огромна пречка. Затоа, тоа беше среќа Библиското Здружение во 1861 година да одлучи Александар Томсон да биде како нивен претставник во Истанбул, кој таму живеел 17 години и кој работел за ширењето на протестантската религиозна догма меѓу Евреите во Османската Империја. За да го види расположението на луѓето тој ги посети Албанија и Босна во 1863 година. Особено, во местата каде живееле Албанци тој го воочил големиот недостаток на мисионерите и една голема потреба за свети списи, особено во северниот дел на нашата земја.³⁰⁸

Како заклучок на ова патување од информативен карактер беше поставувањето на двајца скитници како продавачи. Тие дојдоа во албанските земји во 1865 година, така што, Риедел се сместил во Скадар, а Давидсон во Јанина. Додека на Југ, Давидсон имаше многу успех, на север Риедел се сретна со потешкотии во своето работење, од страна на отоманската власт, но и од католичкиот и православниот клер. И покрај тешкотиите до 1866 година, тие продадоа повеќе од 800 копии од преведената Библија. Риедел наскоро беше заменет од страна на Е. Вон Лаер, со што тешкотиите при работата му беа намалени од страна на Портата, но благодарение на интервенцијата на Британската Амбасада.³⁰⁹ Значи како претставник ка Библиското Здружение за Северна Албанија, фон Лаер го посети и Призрен во 1868 година за кој пишува "...треба да се спомене дека народот во Призрен е албански, но членува во грчката црква. Во нивните цркви и училишта тие го користат српскиот јазик и книгите според кои им се предава се на српски јазик."³¹⁰ Во 1879 година, Е. В. Лаер се замени со Мајкл Треибер, кој беше посветен на изучувањето на турскиот и албанскиот јазик.³¹¹

Значи, една од причините на оваа заостанатост е и употребата на неалбанските јазици во литургијата, што со време доведе до асимилација од соседните држави и нации. Еден од многуте докази каде што пронаоѓа поддршка овој заклучок е извештајот на рускиот конзул во Битола, испратен до Министерството за Надворешни Работи во кој тој вели: "...неединството на Албанците е резултат на големата промена на Гега и Тоска,

³⁰⁸ Edwin Jacques & David Young, Ungjilli ndër Shqiptarët, Tenda, Prishtinë 2000, 30,32.

³⁰⁹ Ибидем, 34.

³¹⁰ Aleksandër Thomson, Shtigje Biblike në Shqipërinë e Rilindjes kombëtare, Tenda, Prishtinë 2001, 57-58.

³¹¹ Edwin Jacques, цит. Дело, 35.

племенското непријателство, различниот степен на културниот развој, недостатокот на заедничката религија и на лични квалитети на Албанците...”³¹²

Оваа тешка ситуација продолжи до крајот на XIX век. Така, Томсон во едно писмо до Комитетот на Лондон, датирано од 1886 година, меѓу другото пишува: "...тешките даночни оптоварувања, нарушувањето на трговијата и производството, недостатокот на верата и моралот се најнеповолните работи за една нација... “. ³¹³ Затоа, се поставува прашањето:”Каде беа џамијата и црквата во најтешките моменти за овој народ, кога му беше потребно сочувството и духовната сила?!” Затоа не беше случаен повикот на Пашко Васа Шкодрани кој вели: ”Немој да гледате цркви и џамии, верата на Албанците е албанизмот“. Кога на ова ќе му се додаде фактот дека Албанците живееле под еден освојувач, кој во тоа време не беше еманципиран, како што беше Австро-Унгарската Империја, тогаш станува јасно колку тешка работа имаа преродбениците.

Ранливата и неповолната состојбана во која се наоѓаа Албанците се опишува и од еден сонародник во писмото испратено до Гаetano Кавалиере Загорски, конзул на Австро-Унгарската Империја, испратено на 18 декември 1885 година од Валона. Во ова писмо тој пишува дека Големите Сили ја оставија источната политика во рацете на Виена, во кое се тврди дека Османските граѓани не беа сигурни и не очекуваа некое долгорочно добро. Но, овој сонародник го продолжува објаснувањето дека од најголемите нишања на отоманската држава најпогодени беа Албанците.

Како прво тука беа територијалните барања на Србија, Црна Гора и на Грција, оние кои најмногу беа загрозени од етничката егзистенција на албанскиот народ. За жал, на времето овие некоректни барања наидоа на поддршка од страна на Европските Сили. Затоа со право тој ќе напише: ”...Ние не сме во средниот век, па христијанските сили да го заштитуваат секогаш само христијанството и постојано да го поразуваат исламот”.³¹⁴ Тој изрази уверување дека сето ова доаѓа од непознавањето на вистинската ситуација, затоа што тоа беше време кога се прокламираше еднаквост и правда за сите нации од сите религии и раси.

³¹² АИH-Tiranë, Raport i Konsullit Rus në Manastir, nr.25, 28 janar 1910.

³¹³ Xhon Kuanrud, Besë Shpresë dhe Dashuri - Jeta e Gjerasim Qiriazit, Tiranë 1998,106.

³¹⁴ АИH -Tiranë,Vj.-36-16 (HHStA,PA,A)

Меѓутоа, за улогата и влијанието на железничката пруга во еманципацијата на Албанците како и нивната важност во случај на било кое можно проширување на Дунавското Царство до Солун, говори извештајот на подконзулот Гроф Гренвил, испратено на 25 август 1881 година, со центар во Виена.³¹⁵ Во извештајот се вели дека со работата на железничката пруга во источниот дел на албанските области, иако отпрвин имало строга спротивставеност од Албанците што живееле во планинските области, но со текот на времето дојде до едно зближување на железничката пруга со Албанците, и тоа затоа што услужниот персонал не се состоеше само од Албанци, туку и од набавувачи на дрво.

Таквиот дарезлив став кон "железниот пат" како што беше нарекуван од народот самата железничка беше реализирана за време на отоманско-албанскиот конфликт во годините на Призренската Лига (1878-1881). Албанците имаа шанса да ги уништат телеграфските линии и железницата и на тој начин да го спречат Османскиот план за превоз на воени трупи. Всушност можеа и да го сторат тоа, дури и кога преку железничката линија Феризај - Скопје се пренесуваше корпусот на Дервиш Паша и кога албанските бунтовници видоа дека „коњот на пареа“ всушност, ги носи нивните угнетувачи.

³¹⁵ AIN-Tiranë, Vj.-3-67 (HHStA, PA, A)

4. 2 Преведувањето на Новиот Завет на албански јазик и неговото влијание врз националната преродба

Работата на Вангел Мекси, Григор Ѓирокастрити, Константин Кристофориди и неговите помошници, Сераќи од Скадар, почна да ги дава своите први резултати подготвувањето на новата генерација на млади Албанци инспирирани од читањето на Библијата преведена на албански јазик. Овој нов дух што почна да владее во териториите населени со Албанци беше поттикнат од претставниците на Библиското Здружение кои работеа во градовите. Во 1853 година, Исак Лоундерс, како претставник за Малта и Медитеранот, беше предложен од центарот на Библиското Здружение да ја посети Албанија. Оваа посета се одржа во 1857 година, кога тој ги посети Превеза, Арта и Јанина, места кои беа населени со Албанци и Грци. Таму тој воочи недостаток од училишта на албански јазик, како и недостаток на проповеди на мајчин јазик, што ниедна од религиите во меѓу Албанците не ги сметаа како неопходни. Православните го користеа грчкиот јазик како јазик за литургија, а своите верници ги сметаа како Грци, муслиманите го користеа турско-османскиот јазик за своите верски ритуали, поради тоа што верниците ги сметаа како Турци. Единствената религија која не можеше да се идентификува со било кој народ беше католицизмот. Но, во тоа време таа користела само латински јазик и во втората половина на XIX век албанскиот јазик ќе биде воведен во црква, но дури и тогаш како резултат на конкуренцијата од протестантската црква.

Значи, Библиското Здружение имаше простор и луѓе на кои можеше да им го обезбеди Божјиот говор на свој јазик, враќајќи им го на овој начин и прегазеното национално достоинство. Затоа, Исак Лоундерс, му предложи на Библиското Здружение препечатување на Новиот Завет. Неговата подготовка беше направена од страна на Арбреш кој живеел во Грција, Анастас Кулуриоти (1822-1887) и се објави во 1858 година во Атина. Се подразбира дека и ова издание се потпираше на преводот на Вангел Мекси.

316

³¹⁶ Edwin Jacques & David Young, Ungjilli ndër Shqiptarët, Prishtinë 2000, 30.

Во меѓувреме, Александар Томсон, претставник на Библиското Здружение на Истанбул, за време на посетата на албанските области во 1867 година, направи еден опис на општествената, економската, социјалната и духовната состојба на албанскиот народ. Тој зборува за пречките за време на продажбата и распространувањето на Новиот Завет на албански јазик, која особено доаѓа од свештениците на двете христијански заедници. Така, еден прогрчки учител ги осуди овие книги како еретички и фалсификувани, додека продавачите како луѓе испратени од Папата. Додека во Берат беше спротивното, таму православниот епископ ги повика граѓаните да го купат Новиот Завет на албанско-грчки јазик, но примероците на Новиот Завет само на албански јазик и со латинско писмо, не се продадоа. Причините беа религиозни и практични затоа што граѓаните во јужниот дел не ја знаеја албанската азбука со латински букви. Состојбата на образованието во Берат беше бедна, посетеноста на јавните училишта (Ружди Мектебие) беше мала, додека религиозните училишта беа полни со ученици, а образованието беше целосно религиозно.

Затоа, не не изненадува успехот на Библиското Здружение во ширењето на неговата религиозна доктрина. За овој успех придонесоа и официјалните очекувања на нивните продавачи во нашите градови. Така во Елбасан, родното место на Кристофориди, гувернерот на градот јавно го призна Новиот Завет преведен на албански јазик и ова природно го зголемуваше авторитетот на Библиското Здружение во очите на христијанските граѓани, но и на оние муслимани, од кои ги купуваа овие книги, се разбира за доброто на албанскиот јазик.³¹⁷

Од тоа време, во Православната Црква во Елбасан свештеникот проповедаше на албански јазик што во тогашните услови беше голем успех. Проповедањето на мајчин јазик, значеше дека овој јазик и овој народ ја имаа истата вредност како и османско-турски, грчкиот и словенскиот јазик. Значи, иако крајната цел на Библиското Здружение беше религиозната пропаганда и претворањето на Албанците во протестанти, но сепак беше важно дека овој напор се правеше преку албанскиот јазик и немаше намера за денационализација. Затоа не не чуди љубезниот пречек на претставниците на Библиското

³¹⁷ Aleksandër Thomsoni, Shtigje Biblike në Shqipërinë e Rilindjes kombëtare, Tenda, Prishtinë 2001, 22-25.

Здружение од страна на албанските муслимани кои беа многу наклонети кон нив, затоа што тие го почитуваа албанскиот јазик во споредба со другите кои го омаловажуваа.³¹⁸

Значи, уште тогаш имало муслимански Албанци кои преминувале во протестанти, и кои работеа за духовно преминување на Албанците и истовремено за независноста на Албанија од Османската Империја. Еден таков пример беше Сади Бег, кој потекнувал од едно богато албанско семејство и кој се школувал во Париз. Тој го посвети животот на оваа двојна цел: преминувањето на нашиот народ во протестанти и неговиот целокупен приоритет. Гледано од денешна перспектива тоа беше еден логичен обид затоа што секој развиен народ во тоа време му припаѓаше на протестантскиот свет. Значи, фактите зборуваат за поголем успех на Библиското Здружение во јужниот дел на местата населени со Албанци.

Во врска со албанското прашање, беа заинтересирани и другите западни сили. Една од овие држави очигледно беше и Франција, која се обидуваше на секој начин да се врати на меѓународната сцена и на оваа форма да го нападне системот на Виена (1815) кој го ограничи нејзиниот политички активитет. Така, Франција на Луј Бонапарта, користејќи ги капитулациите на католичките граѓани на Османската Империја, започна да се интересира и за католички Албанци. Нивна заштитна активност е нагласена и во писмото на д-р Томсон испратено до Х. Кнолек, од 16 декември 1867 година во Цариград. Таму се пишуваше за интересот на принц Л. Бонапарта за Албанците, како и за фактот дека тој го имаше преведениот примерок на Британското Библиско Здружение, значи на Евангелието по Матеј на дијалектот на Скадар (гегски), но тој не беше задоволен од ортографскиот систем на Лепсиус.³¹⁹

Во голем број од извештаите испратени до Комитетот на Лондон, д-р Томсон, редовно ги истакнувал тешките услови под кои тие работеле во Албанија, Тесалија, Босна, Херцеговина, но и надежта дека тие со нивната работа ги поставуваа основите на една длабока реформа на земјите кои долго време беа оставени без никаква грижа од

³¹⁸ Xh.Lloshi, Kristoforidhi përmes dokumentimit, Tiranë 2005, 239.

³¹⁹ CUL,BSC, BSA/D1/7/117, Agent Book, Volum 117,67.

отоманската влада.³²⁰ Но, во писмото што д-р Томсон го испрати на 22 јануари 1868 година во Цариград, С. Б. Бергне, пишува дека албанските псалми на двата дијалекта беа подготвени за објавување и дека Новиот Завет на грчко-албански јазик ќе почне да се објавува по ортографскиот систем на Лепсиус, што беше сосема поинаков ортографски систем од оној што беше во оптек.³²¹

Британското Библиско Здружение ја имаше проширено својата мисионерска и образовна дејност и во албанските колонии на Тесалија, Грција, Цариград, Румелија, Романија и Бугарија. Во врска со овој нов елемент, д-р Томсон пишува во писмото испратено на 5 јануари 1868 година од Цариград до С. Б. Бергне. Во овој извештај се вели дека албански колонии имало и во околината на Зара во Далмација, Кабрија и Сицилија-Италија, чие постоење го забележа г-дин Брус. Потсетувајќи дека Псалмите беа испечатени на тоскски дијалект и фактот дека Албанците во Калабрија кои живееле во околу 25 села со 25. 000 жители беа Тоски и го употребуваа грчкото писмо, тој предложи испраќање на некои копии од нив, така што тие ги користеле во нивните училишта.³²²

Изданијата на Британското Библиско Здружение освен образовна и морална улога имале големо значење и за научниците на албанскиот јазик и историја. Како доказ за таквиот интерес е другото писмо на д-р Томсон испратено до г-дин Кнокел на 8 април 1868 година од Цариград. Во писмото тој наведува дека ги испратил 25 примероци од верските публикации на албански јазик до Друштвото за земјени патишта и токму за оваа цел него го посетил еден продавач на книги од Лондон. И сето тоа ни кажува за едно ново интересирање на филолозите за албанската култура и јазик преку верските изданија на оваа општество.³²³

Така, претставникот на Библиското Здружение, Александар Томсон во 1871 година напиша: "... не е мал бројот на Албанците од Средна Албанија кои не научиле да читаат, а оние пообразованите ја примија националната литература како единствено средство за

³²⁰ Ибидем, 72.

³²¹ Ибидем, 79-80.

³²² Ибидем, 85-86.

³²³ Ибидем, 153.

обезбедување на национално единство и напредок".³²⁴ Причината за овој успех беше тоа што јужниот дел беше економски поразвиен во однос на северниот дел кој беше повеќе вклучен во немири и нормално таму каде што нема мир не се овозможува или во најмала мера се комплицира културниот живот. Другата причина за поголемото присуство на Југот беа и високообразовните институции кои постоеја на југот од Албанија, каде што имаше и образовни институции како Гимназијата Зосимеа во Јанина, потоа и центарот на Библиското Здружение на чело со или предводено од А. Давидсон, од каде што произлегоа многу познати имиња на Националната Преродба. Така, албанските патриоти работејќи во грчките и албанските училишта ја искористија можноста тајно да ја засадат љубовта кон јазикот и народот. Меѓу албанските наставници и патриоти беше и Кото Хоци, кој како наставник тајно во грчкото училиште на Кесторати, село во близина на Ѓирокастро, ги учеше децата на албански јазик. Негови ученици беа Пандели Сотири, Петро Нини Луараси, како идни патриоти.³²⁵

Исто така треба да се истакне фактот дека Библиското Здружение имаше голема активност на Јонските острови и на островите на Крф, места кои беа многу блиску до јужниот брег на Албанија. За овој успех помогна и Патријаршијата на Истанбул, со погрешната верска политика, сметајќи го секој православен верник како грк.³²⁶ Оваа политика секако дека ги охрабри преродбениците за да прифатат секоја друга верска или политичка струја, која дури и малку ќе му помогнеше на албанското прашање. И во тие тешки времиња имаше претставување на Библиското Здружение кое ја имаше поддршката од Британската влада, која без препреки од страна на Османската Империја, овозможи непречено движење на преведените и објавени книги со писмо на албански јазик.

³²⁴ Mahir Domi, Të dhëna mbi lëvizjen kombëtare, arsimore e kulturore në Elbasan në fund të shek. XIX dhe fillim të shek. XX, Buletin shkencor, nr 1, Tiranë 1975, 152.

³²⁵ Zija Shkodra, Qyteti Shqiptar gjatë rilindjes kombëtare, Tiranë 1984, 84.

³²⁶ Tajar Zavalani, Histori e Shqipnis (1878-1965), Londër 1966, 54.

4. 3. Есејот на Константин Кристофорици за Албанија и преведувањата на Светите Писма

Од времето на објавување на Новиот Завет од 1827 година, поминаа 30 години без друго препечатување. Една од можните причини за оваа 30 годишна празнина беше заситеноста на земјата со количеството на распределба на светите книги од Библиското Здружение, секогаш земајќи го во предвид недостатокот на единствената азбука и на условите во кои само мал број на луѓе знаеле да пишуваат и читаат. Другата причина за овој долг одмор во дејноста на Библиското Здружение би можела да биде од политичка природа. Навистина периодот од 1827-1854 година беше време кога во Европа ситуацијата во однос на внатрешните граници и внатрешното општествено уредување беше статус кво. Како резултат на тоа, дејноста на Руското Царство против Османската Империја во овој случај беше ограничена. Затоа и Велика Британија немаше никаков непосреден интерес со исклучок на Грција, која требаше да стане поактивна на Балканот. Но француско-рускиот почетен конфликт за прашањето, кој е заштитник на христијанските верски објекти во Ерусалим и на руското барање до султанот, да се легитимира како заштитник на православните христијани, доведе до една криза од меѓународен карактер. Во овој голем конфликт против една сила која сакаше сама да се прошири на сметка на Османската Империја, беа вклучени Англија и Франција, чии интереси директно се повредуваа. Во оваа војна која траеше од 1854-1856 година, како победници се појавија европските сојузници и Османската Империја, но се истакна и симпатијата на православните народи на Балканот за Русија од една страна како и ориентацијата на Албанците покрај сојузниците.

Оттука и поголемиот интерес за овој случај на Британците за албанскиот народ како еден нивен потенцијален сојузник на Балканот, се зголеми. Затоа не зачудува фактот на продолжувањето на издавачката дејност на Библиското Здружение помеѓу Албанците. Како пресвртна година беше 1857 година кога претставникот на Библиското Здружение, Исак Лоундерс, презеде иницијатива за препечатување на Новиот Завет според

преведувањето на Вангел Мекси од 1827 година.³²⁷ Но, во истото време и Американското Протестантско Здружение наречено како "американски одбор на комесарите за странски мисии", почнува да се интересира за наоѓање на една способна личност за правење на преводи на албански јазик. Од овој момент се појавува името на Констандин Нелко Кристофори, роден во Елбасан во 1825 година каде што и умрел во 1895 година.³²⁸

Неговиот живот ја најде вистинската насока за време на средбата со Хахнин, познатиот истражувач во областа на албанологијата. Во периодот 1850-1854 година, Кристофори беше наставник на албански јазик во едно училиште во Тирана.³²⁹ Неговата образовна дејност ја продолжи во Тунис, каде што работел како учител, а не е познато дали неговото пристигнување во Измир (Смирна) било случајно или пак на повик на гореспоменатото здружение. Сепак, факт е дека од овој момент започнува неговата соработката со Библиското Здружение. Во март 1857 година, тој беше примен на Американскиот Колец на Мисионери во Бебек, во близина на Истанбул, со намера одблиску да се запознае со протестантската верска доктрина.³³⁰

Меѓутоа, неговата преведувачка дејност уште од почеток наида на тешкотии, бидејќи дојде во судир со напорите на Библиското Здружение, за препечатување на преведувањето на 1827 година. Претставникот на Американската Протестантска Мисија, Ц. Хамлин, барал објаснување зошто има потреба од нов превод. Како одговор беше трудот "Меморандум за Албанскиот Јазик", во кој тој ги изразува причините зошто треба еден нов превод. Овој документ се смета како прв во областа на албанскиот јазик од еден Албанец. Истовремено, тој заврши со преведувањата или потребните јазични подобрувања на постојното објавување на сите четири Евангелија и во јули продолжил со своите студии на протестантскиот колец во Малта.

Од 1858 до 1860 година, Кристофори заврши со преведувањата на Новиот Завет на двата дијалекти на албанскиот јазик. Ракописот од овој превод се наоѓа во архивот на Библиското Здружение во Лондон. Тој вклучува пет тетратки напишани на грчко писмо.

³²⁷ Xh. Lloshi, Kristoforidhi përmes dokumentimit, Tiranë 2005, 92.

³²⁸ T. Osmani, Udha e shkronjave shqipe, Shkodër 1999, 188.

³²⁹ Koli Xoxi, Shkolla Ortodokse në Shqipëri, Rilindësit tanë, Tiranë 2002, 94.

³³⁰ Engjëll Sedaj, Bibla dhe përkthimet e saj në gjuhën shqipe, Prishtinë 1999, 189.

Првото писмо ја вклучува албанската азбука и насловот на делото: “Новиот Завет на Бог и Спасителот Исус Христот преведено од старогрчки на тоскски јазик во 1860 година”, потоа доаѓа насловот на писмото “Светото Евангелие според Матеј”, со 74 страници. Второто писмо има 35 страници со наслов “Светото Евангелие според Јован”, а третото писмо е “Евангелието според Лука”. Четвртото писмо од 28 страници е “Светото Евангелие според Марко” и последното писмо од 156 страници е “Повелбата на Апостол Павле за Римјаните”.

Значи од таа година Библијата беше подготвена на два дијалекти и ја чекаше дозволата на објавување од гореспоменатото друштво. За убедување на издавачкиот Комитет, Кристофориди напиша една студија во март 1860 година со наслов: “Забелешки за Албанија, јазикот и преводот на Светото Писмо”, во кое тој зборува за минатото на албанскиот народ, за неговите предци-Пелазгите и се стреми да објасни некои зборови од грчката митологија преку албанскиот јазик, а потоа за прв пат таму дава споредби на зборови на двата дијалекти.³³¹ Во однос на овој напис на Константин Кристофориди пишува и Исак Лоундерс во писмото испратено до г-дин Т. В. Мелер на 15 март 1860 година од Малта. На ова писмо г-дин Лоундерс го информира г-дин Мелер за еден млад Албанец кој имаше преведено делови на светите писма на албански јазик, поточно Новиот Завет според Матеј, на двата свои дијалекти. Заедно со преведувањата Кристофориди испрати и еден есеј со наслов “За Албанија, јазикот и преводот на Светите Книги.” Исак Лоундерс нагласува дека важноста на овој документ не е само религиозна, но може да послужи и како точка на гледање од различни агли.³³²

Во овој есеј напишан во 1860 година, Константин Кристофориди првично ја опишува географската област во која живеат Албанци на Север и Југ. Албанците, продолжува тој, живеат на античките простори на Илирија и Епир, кои денеска се дел од Отоманската Империја, но кои имаат скоро независен живот во однос на прашањето на локалниот карактер. Европското население не вклучувајќи ги областите на испитување (Србија, Црна Гора и Влахија) е поделено на четири класи: Турци, Словени (Бугари и Бошњаци), Албанци и Грци. Владејачката класа во ова царство се Турците а вторите по

³³¹ Xh. Lloshi, Kristoforidhi..., 94.

³³² CUL,BSC,BSA/E3/1/4,Volume 1,282.

сила се муслиманските Албанци. Низ цела Албанија, гувернерите, трибуните, магистратите и полициските службеници се муслимански Албанци назначени од страна на турските авторитети, а тие се на високи позиции и во другите отомански провинции. Османската војска, продолжува тој во неговиот есеј, се состои од овие два народа, додека Бугарите се народ без воени карактеристики, како и Грците кои се сметаат како многу способни трговци, но и како предавници и перфидни од отоманската влада, затоа тие се исклучени од политичките функции и другите владини служби.³³³

Во сите градови каде живееле Албанци, вели Кристофориди не се наоѓа легитимитет со кој се гарантира животот и имотот на секој граѓанин, како што е случајот со секоја друга цивилизирана држава. Во градовите каде живееле Албанци беше просперитетна трговијата со Италија, Грција и Јонските острови, но се разви и внатрешната трговија. Како резултат на оваа економска дејност беше развиена и културата, а особено уметноста. Сепак, османската власт не беше влијателна во планинските предели, таму каде што живееја тешките и борбените планински жители. Жителите на овие простори се спротивставија на власта на Портата, како што сведочат нивните многубројни востанија и тие чувствуваа голема омраза кон османлиската власт.

Албанците, вели тој, се храбри луѓе и на изглед груби, но кога странците ќе се приближат до нив сфаќаат дека тие всушност се многу меки и многу гостопримливи. Иако земјиштето е многу квалитетно и земјоделските производи биле на исто ниво со оние на Италијанците и Грците, сепак голем број од нив биле принудени да мигрираат надвор од својата татковина. Во повеќето случаи тие во местата каде што служеле во воена служба, а во секој град на Османската Империја најголем дел од државната полиција се состоела од Албанци (Арнаут Заптие), а истиот феномен се забележува и кај професијата-чувари на планинските клисури. Во време на војни, тие служат како наемници или како нередовни војници на странските сили.

Вкупниот број на Албанци е околу 2.000.000 жители, од кои 1.500.000 живеат во Албанија и Епир, а останатите живеат во Македонија, Тесалија и Грција. Секој седми жител на Грција е Албанец, особено во нејзините источни и западни делови каде што

³³³ CUL,BSC, BSA/E3/1/4, Volume 1,283.

живеат околу 80.000 Албанци како и на Егејските острови. Така, на Саламис се околу 3000, на Парос 3000, Хидра има 12.400, Спеггија 10.000 од кои сите се Албанци.³³⁴ Овие жители се познати по храброста, претприемачките вештини, како и по вештите морнари кои пловат од најоддалечените области на империјата се до Гибралтарскиот Проток. Освен ова, пола од 25.000 жители на островот Андрос се Албанци. Во Мореа (Пелопонез) нема многу жители Албанци, така што во Енвирано живеат 5000 Албанци, во Аурнон 2300, во Дидимо 900 и во Фурти 150 жители. Сите жители Албанци на Грција припаѓаа на грчко-православната вера и тие беа активни учесници во грчката ослободителна војна одликувана за храброст во поморските војни.

По падот на Константинопол (1453), голем број на Албанци избегаа за Италија, стационирајќи се на Сицилија каде што живееле 150.000 нивни потомци и тие успеја да го сочуваат јазикот, обичаите и нивната религија. Тие, продолжува Кристофориди, иако му припаѓа на грчко-православниот обред со посебни свештеници, владици и цркви, тие повторно го прифатија папата како највисока црковна личност. Како последица на ова, Албанците или Арберешите се сметаа како верници на грчкиот-унитарен обред а не грчко-католичкиот и нивните цркви беа од грчки обред, а не од латински, а исто така тие не стапувале во брак со Италијанци.

Во Албанија постојат две религии: христијанство и муслиманство. Од целокупниот состав на населението 2/3 и припаѓаат на православната вера (со исклучок на одреден број на верници што живеат на север), а 1/3 од Албанците и припаѓаат на муслиманската вера.³³⁵ Многу вештини, навики и облеки на Албанците се слични со оние на Грците, со кои живееле заедно со векови. Значи, според ставовите на Кристофориди, Албанците не само што се блиски со Грците, туку тие се и потомци на Пелазгите, како први жители на Грција кои беа повлечени во внатрешноста на области како Епир и Илирија, чувајќи го на овој начин стариот јазик на пелазгите.

Во продолжение на овој есеј, Кристофориди се обидува да ја објасни и етимологијата на зборовите Албан и Албанци. Според него, зборот Албан потекнува од

³³⁴ Ибидем, 284.

³³⁵ CUL, BSC, BSA/E3/1/4, Volume 1, 285.

латинскиот јазик со кој Римјаните ги именувале жителите на албанските Алпи, и има значење на домородци облечени со бела облека. Додека, Албаните се нарекуваа себеси според зборот орел, односно народ кој верува во орелот, симболот на Јупитер. И зборот пелазги, исто така може да се објасни во албанскиот јазик, во смисла на старец или на стари лица, што потврдува дека оваа популација е од автохтоно потекло на Балканот. Се разбира дека тој продолжува со многу зборови од старогрчки јазик како Зевс (глас), Атина (кажано, итн.), кои не можеа да се разберат на новиот грчки јазик.³³⁶ Значи од овие написи се гледа дека Кристофориди беше свесен за опасните антиалбански проекти, кој аргументирајќи со неговиот делумен исламизам и презентирајќи ги како неавтохтонен албански елемент, тој го подготвуваше теренот за подоцнежна одбрана од окупација на неговата земја.

Неговата сеопфатна анализа продолжува со описот на поделбата на албанскиот јазик на двата дијалекта: гегси и тоскиски, кои добро се разбираат меѓу себе. Гегите живеат во северниот дел на Албанија и нивниот број е околу половина милион. Повеќето од нив и припаѓаат на муслиманската вера, со мало присуство на католички верници. Тоските живеат во јужниот дел на Албанија, Епир, како и во Македонија, Тесалија и Грција, со население кое вклучува речиси милион и петстотини жители. Од нив најголемиот дел се православни верници. Албанскиот јазик не беше кодификуван, па Албанците за разговор, забелешки и трговија го употребуваа грчкиот јазик. За овие причини, во речиси секој нивен град тие отворија грчки училишта кои се финансираа од самите граѓани. Богатите ги праќаа своите деца во грчките училишта како во Јанина, Атина и Крф.³³⁷ Во византиско-православните цркви на Тоските се употребува грчкиот јазик, овој јазик повеќето од Албанците и покрај тоа што го учеа во градските училишта не го разбираа. Според Кристофориди, Албанците никогаш не слушнале за Словото Божјо на нивниот јазик затоа нивното знаење за верата беше многу ограничено. Но, тие иако се православни верници, не можат да се сметаат како Грци или Словени. Меѓу Албанците, според него, не можеле да се најдат такви индивидуи, кои нивната мисионерска дејност би ја искористиле за да создадат политички фаворити или за верска поделба. Значи на некој

³³⁶ CUL,BSC, BSA/E3/1/4, Volume 1,286.

³³⁷ Ибидем,289.

начин, Кристофориди ја поддржувал можната мисионерска дејност, но секогаш со внимание оваа активност да не ги повреди и подели Албанците. Исто така тој го изрази длабокото убедување дека во европска Турција, немаше толку погоден народ за такви благородни работи како албанскиот народ. Со оглед на неповолните духовни околности на албанското население, тој предложи почеток на една мисионерска дејност на Библиското Здружение.

Во прилог на овој труд, Кристофориди, го искажа своето мислење за Новиот Завет преведен од Вангел (Евангелос) Мекси (Мексес) и објавен во Крф во 1827 година. Таму тој нагласи дека тој превод повеќе беше сумирање отколку соодветен превод, со употреба на еден тешко разбирлив дијалект за еден обичен Албанец, како и со многу грчки зборови. Како докази на овие заклучоци, тој истакнува дека иако имаше посетено различни места населени со Албанци, тој не сретнал во никоја албанска куќа, ниту еден пример на било кое религиозно издание (христијанско) на албански јазик, значи ни на Новиот Завет преведен од Вангел Мекси.

Затоа, поради горенаведените причини, тој од протестантските мисионери во Константинопол презеде обврска да го преведе Новиот Завет на албански јазик, кој го зборуваа и разбираа голем дел од Албанците. Поради овие причини, тој ја напушти Смирна (Измир) и на барање на Мисионерското Здружение во Март 1857 година се смести во Константинопол, каде што веднаш почна за го преведува Новиот Завет од старогрчкиот јазик на тоскскиот дијалект. После шест месеци работа, тој бил испратен во Протестантскиот Колеџ на Малта, за да го научи англискиот јазик и протестантската верска догма, но исто така тој продолжил и со преводот на Заветот.³³⁸

Тој го заврши преводот на Новиот Завет, на албански јазик, во 1858 година и веднаш почна да прави исправка и споредба со оригиналот (старогрчки) како и со новите изданија на англиски, италијански и новиот грчки јазик. Овој дел од работата беше многу заморен и траеше повеќе од една година. Не губејќи време и без барањето на Мисионерското Здружение, тој го заврши и Стариот Завет на гегскиот дијалект, што не претставуваше некоја тешкотија за него, затоа што тој беше роден во северниот дел на

³³⁸ CUL,BSC, BSA/E3/1/4,Volume 1,290-291.

Албанија, каде што се зборуваше гегскиот дијалект, а беше школуван во јужниот дел каде што се зборуваше тоскискиот дијалект.

Потоа, Кристофориди, ги објаснува правилата кон кои се придржувал при преведување на Новиот Завет од оригиналот на албански јазик:

- I) Да ги преведе точно зборовите од грчки на албански јазик;
- II) Да ги прилагоди зборовите, кои во оригиналот не се нагласуваат, туку се подразбираат;
- III) Да не користи изрази на грчки јазик, кои не можат да се разберат на албански јазик;
- IV) Изразите кои не можат да се преведат од оригиналот, да се појаснат ставајќи се под наводници;
- V) Да бидат избрани зборови кои се зборуваат во поголемиот дел од албанските градови;
- VI) Користењето на потребните зборови за разјаснување на правилното значење на зборовите кои од оригинал не можеа да се преведат
- VII) Да се исклучи употребата на странските зборови во преводот.³³⁹

Кристофориди, се надеваше дека овој беше најдобриот можен превод и дека ниеден Албанец колку и да беше просветен, немаше да успее да направи таква колосална работа, затоа што албанскиот јазик не беше пишан јазик, па така било кој друг поединец ќе мораше да знае неколку странски јазици, особено стариот и новиот грчки, латински, италијански и турски јазик. За да научи да пишува на мајчиниот јазик, тој истакна дека е заслужна неговата заедничка работа со Георг Хан, австрискиот конзул во Сира, со кого го изучи албанскиот јазик, користејќи ги објавените примероци на Новиот Завет од Британското Библиско Здружение. На крај тој му предложи на Британското Библиско Здружение издавање на Новиот Завет на тоскискиот дијалект, а за гегскиот дијалект тој предложи издание од 2000 копии или во случај овој превод да се чува за објавување во подобри услови.

³³⁹ CUL,BSC,BSA/E3/1/4,Volume 1,292-293.

По завршувањето на овој труд, Кристофориди предложи де се подобри работата од страна на австрискиот конзул Хан. Но ако тој од различни причини немаше да го направи тоа, Кристофориди изрази подготвеност сам да ја посети Албанија, каде што ќе најдеше соодветен човек за една таква работа. Потоа во Малта тој ќе донесе со себе еден сертификат за потврда на работата на подобрувањето на преводот на Новиот Завет.³⁴⁰

Исак Лоундерс во своето писмо даде објаснување за конзулот Хан, кој додека беше подконзул во Јанина го подготви и објави во Виена во 1859 година албанско-германскиот речник како и граматиката на албански јазик. За ова негово дело му помогна и Кристофориди, но тој не беше задоволен затоа што објавувањето беше направено на германски јазик, од кој албанскиот народ ништо не искористил. Оттука можеме да видиме колку длабоко беше заинтересиран Кристофориди, не само за движењето на верските изданија, туку пред се дека тие дела беа на албански јазик и ќе му служеа на албанскиот народ и покрај верските, дијалектичките и регионалните поделби.

Исто така, во оваа писмо на Исак Лоундерс, тој ги објаснува причините кои го поттикнаа Кристофорид за преводот на Новиот Завет. Така, по повод неговата посета на Библиотеката на Британското Библиско Здружение во Лондон 1857 година, Бенџамин Маркер, му раскажа на Кристофорид за еден случај кога тој му прочитал на еден Албанец делови на Новиот Завет, но тој ништо не разбра. Но, Исак Лоундерс се сретна и со конзулот Хан, кој како и Кристофориди ја сфати верзијата на Вангел Мекси. Затоа, тој сметаше дека и верзијата на Кристофориди беше многу слична со изданието на Крф во 1827 година. Истовремено, Кристофориди за неговиот превод користел букви врз основа на латиница и само со интервенцијата на Исак Лоундерс, тој користел букви од грчка азбука.³⁴¹

³⁴⁰ Ибидем, 294-295.

³⁴¹ CUL, BSC, BSA/E3/1/4, Volume 1, 296-297.

4.4 Посетите на претставниците на Британското Библиско Здружение на областите населени со Албанци во 1863/66/67 година и нивните извештаи за Бекташизмот

По есејот на Константин Кристофориди, Британското Библиско Здружение во 1863 година на земјите каде живееле Албанците го испрати Александар Томсон, претставникот во Османската Империја (1860-1896) за да направи едно патување од информативен карактер. Томсон беше полиглот и лингвист кој особено ги студирал дијалектите на албанскиот јазик.³⁴² За време на посетата што тој ја направи во провинцијата на Босна, меѓу другите тој се сретна и со гувернерот на еден град, кого му презентирал изданија на Британското Библиско Здружение. Османскиот претставник ги прими со задоволство овие книги, истакнувајќи дека тој самиот е од Истанбул, каде што и претходно имал можност да се запознае со овие изданија. Неговите религиозни погледи беа многу блиски со тие од бекташите, како религиски поредок многу близок со христијанството. Овој отомански сопственик го извести Александар Томсон, дека тој пред две години имаше донесено од Истанбул изданија на Библиското Здружение, кои, српските власти ги конфискувале. Овие изданија на турски јазик беа дел на изданијата и нивната распределба за време на Кримската војна (1853-1856), особено од колпортерот Данкан Матесон.³⁴³

Ова е се уште еден аргумент за да се разбере дека не беше само конфликтот на бекташизмот со "Портата" тој што ја внесе оваа секта во таквите антивладини дејности, но ова беше и суштината на неговите филозофски погледи кои беа многу слични со протестантскиот морал. Извештаите на Александар Томсон беа еден добар извор на информации за образовната и религиозната состојба на народите на Балканот кои сеуште живеат под ориенталниот јарем. Во неговиот извештај од ова патување, тој меѓу другото ја опишува и образовната состојба во покраината Босна, каде што изјави дека турските училишта постоеле секаде каде што имало муслимански верски објекти, но бидејќи

³⁴² Peter Kuzmič, цит. Дело, 206.

³⁴³ CUL,BSC, BSA/G1/3/7-11, Volume VIII, Bible Society Monthly Reporter, no.21,42.

единствена книга за читање бил Куранот и тоа на арапски јазик, кој, се разбира, не беше доволен за основна едукација на младите.

Воопшто не беше подобра ситуацијата ниту кај православно христијанската заедница, значи Србите, чии единствен текст беше исто така и верска книга на старословенски јазик која се користеше од сите цркви во Бугарија, Србија и Босна, иако користениот јазик не беше разбирлив за масите на спомнатите народи.³⁴⁴

Во прилог на информативното патување, Томсон, заминува од Дубровник за пристаништето Бар. Во текот на овој долг пат, тој се запозна со еден албански аристократ, кој го посетил Крф и имаше познавање за движењето на протестантските мисионери и кој ја преферираше оваа религија за Албанците, за разлика од католицизмот и православието. Овој албански аристократ беше од Ѓирокастро.

Во јуни 1863 година, Томсон пристигна во Скадар, град со 50.000-60.000 жители.³⁴⁵ По посетата на пашата тој продолжи со посетата во едно граѓанско училиште (Ружди Мектеб). Ова училиште имаше три наставници и 140 ученици. Тие го учеа турскиот, персискиот и арапскиот јазик, исто така учеа и граматика, географија и астрономија. За жал, англискиот јазик не беше во училишната програма на овие образовани институции со што Османската Империја ќе имаше голема корист. Во градот Скадар беше многу активен католичкиот свештенички слој, кој беше против дејноста на протестантското движење. За шест дена негов престој во Скадар, Александар Томсон продаде 79 примероци од Светото Писмо, од кои 8 беа на српски јазик, 7 на грчки, 6 на албански јазик, 11 на италијански, 8 на француски, 4 на бугарски, 30 на турски, 2 на еврејски и 3 на германски јазик. Треба да се истакне дека тој се соочи со отворен отпор од страна на градските католици, додека православните беа повеќе друштвено расположени, а верниците муслимани имаа посебна почит кон него и кон верските книги. Секако, за ова придонесе и симпатијата кои тие ја имаа кон Британците.

³⁴⁴ CUL,BSC,BSA/G1/3/7- 11,Volume VIII,Bible Society Monthly Reporter,no.21,42.

³⁴⁵ Ибидем,208.

Меѓу муслиманската граѓанска и верска елита на градот, имаше еден дух на толеранција, што се забележуваше при дискусиите што тие ги имаа со Томсон, поттикнувајќи ги отворено да си ги искажат мислењата за полигамијата, пророкот Мухамед, Исус Христот, итн. Овие граѓани на Скадар имаа познавања за Библиското Здружение од нивните контакти во Истанбул, исто така беа обезбедени и со копии од светите книги по нивното враќање од Кримската војна (1856). Еден од припадниците на муслиманската елита изгледа дека станал протестант. Овој нивен интерес се објаснува со големиот број на продадени примероци на турски-османски јазик.³⁴⁶

Како резултат на ова патување беше отворањето на депото во Јанина и 12 месеци подоцна поставувањето на двајца скитници како продавачи.³⁴⁷ Тие дојдоа на меѓу албанците во 1865 година, и така Риедели се пресели во Скадар, а Давидсон во Јанина.³⁴⁸

Бројни се извештаите за продавачите скитници на Библиското Здружение меѓу Албанците, а особено Давидсон кој оперираше во јужната зона на Албанија. Така, во извештаите објавени во “Месечен новинар” во август 1866 година, Давидсон го опишува патувањето низ јужните територии каде живееле албанците, во неговите напори за продажба на верски копии на ова друштво. Во неговата посета на Делвина, тој рече дека имало две основни училишта, едното беше со осум ученици, а другото со осумнаесет ученици кои земаа верски часови од Новиот Завет на старогрчки јазик. Некои граѓани, продолжува тој во извештајот, дојдоа за да ги прочитаат Светите Книги, но никој од нив не купи ниеден примерок затоа што не се согласија со цената. Треба да се потенцира еден феномен кој не е добар, со кој тој се сретна, кој вели дека целиот ден, гледаше луѓе кои ништо не работеа, туку само залудно седеа, додека жените работеа расчистувајќи го земјиштето од камењата. Во алот на селото Ксеровалто тој продаде една копија од Нов Завет на албански јазик.

Давидсон го посети и Ѓирокастро благодарение на писмото кое го доби од Пашата на Јанина, каде со посредство на мајорот Стјуарт, тој се сретна со кајмакот на градот, кој купи еден примерок од Светата Книга на турски-османски јазик. Вкупната продажба

³⁴⁶ CUL,BSC,BSA/G1/3/7-11,Volume VIII,Bible Society Monthly Reporter,no. 21,217-218.

³⁴⁷ CUL,BSC,BSA/G1/3/7-11,Volume VIII,Bible Society Monthly Reporter,no. 39,413.

³⁴⁸ Edwin Jacques ë David Young,Ungjilli ndër Shqiptarët, Tenda, Prishtinë 2000, 30,32.

беше, како што следува: две Библии на нов и стар грчки јазик, пет верски книги на турски јазик, една на француски и еден примерок од Новиот Завет на албански јазик (кој беше купен од страна на албански заптија). Во анот кај што престојуваше Давидсон, многу жители од муслиманска вероисповест дојдоа да го посетат, меѓу кои имаше и бегови и оци. Тие му поставуваа различни прашања, а едно од нивните тврдења зошто Мухамед беше поважен од Христос бил фактот дека арапскиот јазик има повеќе букви отколку еврејскиот јазик. Ова покажало еден низок степен на нивно верско образование. Исто така, интересно е тоа што него го посети и еден домашен државјанин кој студирал медицина во Цариград и кој ја изразил негова желба за да преминува протестант.³⁴⁹ Од сево ова се создава впечатокот дека да бидеш протестант значи не само дека си цивилизиран туку и модерен, ако се има предвид дека Велика Британија не беше само најголема сила на светот, но, исто така, центарот на супериорна култура и цивилизација во тоа време.

Сепак, мора да се каже дека православните христијански верници во Ѓирокастро не покажаа интерес за верските книги, кои немаа дозвола од Патријаршијата на Цариград. За спречување на каква било можност за контакти на православните верници со Верските Книги на Библиското Здружение, православната црква почна да шири лаги дека целта на нејзината дејност е преминување на православните христијани во протестанти и дека за оваа цел британската влада на секој Турчин кој преминал во протестант му донирала по 80 лири и еден ист износ. Во Ѓирокастро, Дејвидсон, сретна еден доктор Италијанец кој ги имаше Писмата на Апостолите на албански јазик со потписот на Александар Томсон.

Неговата посета како продавач на Библиското Здружение тој ја продолжи во селата на провинцијата на Дропули (Дерополи). Во селото Тереачато тој беше присутен на погребна церемонија и во тој случај тој постигна да продаде Нови Завети на албански јазик, Писмата на Апостолите на албански јазик како и Новиот Завет на современиот грчки јазик. Ова село имаше добро училиште, но им недостигаше учител и во меѓувреме во селото Вростани, свештеникот на селото го купи Новиот Завет на албански јазик. На враќање за Ѓирокастро, Давидсон застапа во селото Доувиани каде што имаше можност

³⁴⁹ CUL,BSC,BSA/G1/3/7-11, Volume VII, Bible Society Monthly Reporter, no.39,414.

да види убави куќи и ново училиште, чиј учител беше снабден со Библија од депото на Здружението во Атина.³⁵⁰

Во Либхова, која беше една населба со мнозинство на муслиманско население се продаде само еден Нов Завет според Матеј, додека во Валона тој успеа да продаде еден примерок на Новиот Завет на албански и грчки јазик, како и на италијански јазик. Давидсон извести дека една од заедниците на православната заедница беше незадоволна со Писмата на Апостолите на албански јазик, затоа што во преводот на латински, неточно беше наведено дека Христос беше од семејството на Давид, кој како и многу други во овие региони мислеа дека е Грк. Исто така, протестантскиот продавач ја посети Химара, во која продаде три копии на Писмата на Апостолите на албански јазик. Неговото патување во албанските области траеше седум недели во текот на кои тој продаде 65 копии на Светите Писма и во кој се сретна со жесток отпор од страна на грчко-православниот свештеник кој ширеше муабети за неморални цели на ова општество.³⁵¹

Британското Библиско Здружение во северниот дел на Албанија го постави Скадар и како продавач и депонент го назначи Риедел. Во неговите извештаи кои ги испрати до Александар Томсон, Риедел истакна дека северните региони на Албанија биле оставени од Османската Империја во состојба на варварство и духовната сиромаштија. Тој ја опишува тешката состојба на жителите христијани и муслимани во селата на запад од Скадарското Езеро како Широка, Креја, Шестан. Додека во Црна Гора тој се сретна со питачи, а овој феномен беше многу распространет во католичките албански населби.

Во периодот од 19 јуни-6 јули 1865 година, Риедели го посети северниот и централниот дел на Албанија. Неговите импресии беа дека патиштата беа во многу лоша состојба, и дека патувањата беа скапи затоа што градовите беа премногу далеку еден од друг. Така, Риедел ја посети Лежа, која имаше манастир и нивото на христијанската вера беше многу ниско, додека квалитетот на муслиманската вера беше повеќе задоволителна. Градот Тирана и неговите жители оставија многу добар впечаток на овој протестантски мисионер, кој мислеше дека таму живееја осум до дванаесет верници кои да имаше некој

³⁵⁰ Ибидем, 415.

³⁵¹ CUL, BSC, BSA/G1/3/7-11, volume VII, Bible Society Monthly Reporter, no. 39, 440-442.

кој би ги водел на турски или албански јазик тие ќе преминуваа во протестанти. Меѓу нив, тој го забележа католикот Нокола Гега, кој ги отфрли обожавањата на иконите и постите, земајќи ја како основа на доверба само Библијата. Исто така, меѓу симпатизерите на протестантизмот беа и двајца муслимански жители на Тирана кои имаа високи политички позиции во Цариград.

Другиот град кој беше посетен од Риедел беше Елбасан каде што наиде на фанатични муслимани и православци. Овие последниве поттикнати од епископот на градот бараа да им се вратат 19 копии купени минатата година, додека Берат беше не само поголем град туку и православните верници беа сјајни. Таму тој продаде многу примероци на светите книги, а особено со нив се снабдија православните свештеници на градот. Но, на Риедел, му остави впечаток заедничкото барање на еден муслимански кадија и свештеникот за Библија за потребите на нивните селани. Тие ја купија без да бараат ниска цена. Овој настан му остави впечаток на Риедел и посочи колку следбеници на вистината имаше меѓу Албанците и колку од нив ќе преминуваа, како да имаше еден друг Свети Павле.³⁵²

Во 1866 година, Риедел го поети Пеќ, Призрен, Берат и Црна Гора. Прв пат беше во овие делови за да за да посети еден протестантски мисионер. Патувањето започна на 23 јануари 1866 година од Скадар и првиот посетен град бил Призрен, каде што тој беше добредојден во заедницата на православни верници. Во верското училиште на градот имаше 192 ученици, но исто така имаше и училиште за девојки. По Евангелието на гегскиот дијалект, на албански јазик сеуште не беше објавено, а Риедел не успеа да им продаде на Албанците од католичка вера, а на православните верници им продаде 84 примероци од светите списи на српски јазик. На неговото патување во областа на Дукагин, како град претежно со муслимани, во кој имаше и училиште со 40 ученици постигна да продаде 26 примероци од верските книги. Во Дечан тој продаде 18 примероци, а во Пеќ продаде 45 примероци на изданијата на Британското Библиско Здружение. Вкупно продадени беа 210 примероци на српски јазик, што беше голема сума

³⁵² CUL,BSC,BSA/G1/3/7-11,Volume VII,Bible Society Monthly Reporter,no.21, 351-352-353.

земајќи ја во предвид сиромаштијата на луѓето на овие простори.³⁵³ За да се избегнат недоразбирањата, појаснил дека овие православни верници не беа Срби туку Албанци, како што изјави пред една година Едуард Фон Лаер за време на посетата што ја направи на Призрен, каде што истакна дека, иако тие беа православци и користеа верска литургија на српски јазик, а српскиот јазик исто така го користеа и во училишта, но по етничка припадност тие беа Албанци.³⁵⁴ И вториот доказ е дека во овие извештаи не се именува црквата како српска, туку православна и тоа во време кога во Британското Библиско Здружение постоеле јасни извештаи за Србите и нивната православна национална црква.

Важно е да се забележи организираната дејност на ова Здружение, правејќи ги познати неговите намери и високите државни личности како што беше случајот со султанот и рускиот цар. Така за време на посетата на султанот во Велика Британија во 1867 година, претседателот на Британското Библиско Здружение, Ерлот од Шафтесбури му го подари на султанот Новиот Завет на турски јазик. Во знак на благодарност, Министерството за надворешни работи на Османската Империја на 22 јули 1867 година му испрати едно писмо на претседателот на ова здружение каде што изразува благодарност од султанот за работата на Библиското Здружение во земјите на Османската Империја и заштитата на нејзината дејност.³⁵⁵

Еден интересен податок е дека во оваа време на борбата помеѓу протестанството и католицизмот, во Католичка Франција, 400-560 свештеници католици примија свети ракописи од Британското Библиско Здружение и понатаму тие ја имаа поддршката на Епископот на Париз, кој имаше просперитетни идеи.³⁵⁶ Можеби ова го објаснува одеднаш економскиот, социјалниот и културниот бум во Франција, како единствено католичко место со ист степен на развој во текот на XIX век.

Друга посета од интерес беше и посетата на Александар Томсон на албанското население во текот на 1867 година, на кој како намера му беше да создаде преглед на тешкотиите со кои ќе се соочува Библиското Здружение во неговата мисија како и

³⁵³ The sixtieths Annual reports of the BFBS, London 1867, 165-166.

³⁵⁴ Aleksandër Thomson, Shtigje Biblike në Shqipërinë e Rilindjes Kombëtare, Prishtinë 2001, 57.

³⁵⁵ CUL, BSC, BSA/G1/3/7-11, volume VIII, Bible Society Monthly Reporter, no 53, 557.

³⁵⁶ Ибидем, 560.

трпението кое мора да го има додека да ги ожнее резултатите од неговата работа. Така, една од целите на посетата беше изнаоѓање на начин на кој, на албанските муслимански верници да им станат атрактивни Светите списи на Здружението, да се преземат чекори во нивното образование, како и да се разјаснат позициите на муслиманското население кон христијанските верници. Томсон, беше особено заинтересиран да ги посети областите меѓу Ѓирокастро и Скадар (има многу сличности со денешните граници на Албанија) и особено за да го провери успехот на Светите Книги на северниот дијалект со ортографски систем на Лепсиус.

Неговото патување тој го започна на 4 мај 1867 година со еден австриски пароброд од Константинопол до Крф. Во Сира, Александар Томсон се сретна со австрискиот конзул д-р Хан, автор на “Albanische Studien” со кој зборуваше за публикациите на Здружението и кој се залагаше и за употребата на ортографскиот систем на Лепсиус. Исто така конзулот Хан му испрати за преглед на Кристофориди примероци на објавување, старо 200 години на албански јазик од еден евреин, за потребите на албанските католици. За таа книга, Костандин Кристофориди изјави дека беше напишана на сличен стил со примероците на Библиското Здружение, но се разбира дека постарата верзија содржеше и нестабилни легенди. Истовремено, конзулот Хан даде една висока оценка за личноста и способноста на Кристофориди.³⁵⁷

По пристигнувањето на крајбрежјето во јужните области каде живееле Албанците, Александар Томсон го продолжил патот кон Јанина. За време на долгото патување тој застапа во едно село во близина на Филати. Се разбира дека селото било населено со муслиманско албанско население. Гостопримството беше топло и пријателско, додека разговорите со селаните во врска со целите на Здружението се одржуваше на грчки јазик, кој тие го разбираа. На 11 мај по пристигнувањето во Јанина, тие заедно со д-р Коеле отидоа да го сретнат Пашата, кому му го покажале ферманот од Портата и по тој повод му дадоа еден примерок на Новиот Завет на турски јазик. Во Јанина тие го посетија граѓанското училиште (Рушди Мектеб) каде што се сретнаа со еден подготвен и многу добро информиран професор за политичката ситуација во Европа. За жал во ова училиште

³⁵⁷ CUL,BSC,BSA/G1/3/7-11,volume VIII,Bible Society Monthly Reporter,no.53,561-562.

не се учеше на некој странски јазик и тоа беше голем недостаток за понатамошната еманципација на овие млади луѓе.³⁵⁸

Неговото мисионерско патување, Томсон го продолжил посетувајќи го Ѓирокастро, како град кој го посети пред четири години и каде успеа да им продаде некои примероци од светите книги на христијанските граѓани како и на муслиманските. Таму тој се сретна и со еден домашен трговец, кој за време на неговата прва посета ги купи Актите и Писмата на Апостолите на грчки и албански јазик. Тогаш тие го посетија муфтијата, кај кого беше собрана муслиманската елита, како кадијата, имамот, мудерис и оцата. Муфтијата беше од северните области (Гег) и затоа тој беше заинтересиран за верските книги на овој дијалект со латински букви. Александар Томсон, на присутните им прочита делови на овие книги на гегски дијалект, што тие изјавија дека многу добро го разбираат. Подоцна тој го посети училиштето на градот (Ружди Мектеб) како и епископското училиште кое имаше околу 200 ученици. Во градот немаше училишта за женски. За стекнување на довербата на христијаните на градот, тие учествуваа на верските молитви во неделата. Потоа, на верниците тој им прочита ист текст, кој што тие неодамна го слушнале од нивниот свештеник, кој го отстрани секое сомневање од нас како неверници. На 28 Мај тие заминаа од Ѓирокастро продавајќи два грчки примерока, осум на грчки и албански јазик, како и четири копии на турски-османски јазик.³⁵⁹

³⁵⁸ Ибидем, 568-570.

³⁵⁹ CUL, BSC, BSA/G1/3/7-11, volume VIII, Bible Society Monthly Reporter, no. 53, 582-583.

4. 5 Библиското Здружение и Констандин Кристофориди од 1865-1874 година

Во писмото на 27 јануари 1865 година, Александар Томсон му напиша на Библиското Здружение во Лондон за неопходноста на објавувањето на Евангелието, преведено од Констандин Кристофориди, исто така на двата дијалекти. Од таа причина тој бараше од Кристофориди годишна плата од 150 лири стерлинзи годишно.³⁶⁰

Во мај на 1865 година, Кристофориди и Сереќи ја прифатија работата за Библиското Здружение. Тие заедно ги направија подобрувањата за четирите Евангелија и Посланијата на Апосолите на гегскиот дијалект на албанскиот јазик, и веднаш следат реакциите на католичката црква, која ги осуди овие преводи како штетни за нивните верници.³⁶¹ Со таквите дејствија тие дури и ги докажуваа протестантските тези, според кои за католицизмот најважно беше формалното единство на религијата, а не индивидуалното и националното самосовршување на човекот. Констандин Кристофориди, во исто време презеде обврска за печатењето на букварот со латинската азбука на Лепсиус, професорот од Берлин. Така во 1866 година, здружението на верските брошури испечати 1000 примероци од букварите и учебниците. За заслугата во работата на преводот, на Кристофориди му пристигаа желби од православните епископи на Драч и на Дебар, и покрај тоа што тие биле напишани со латинското писмо.³⁶² Ова го покажува двојниот интерес на Библиското Здружение и Кристофориди, кои со оваа преведувачка дејност помогнаа, не само за духовната преродба на албанскиот народ, туку тие дадоа и можност за важните личности на нашиот народ, за да работат за културната обнова. Колку видлива била мисијата на Библиското Здружение, најдобро зборува годишниот извештај од 1868 година, во која година се наспоменува дека албанските муслимани, кои биле дури и на високите позиции во Истанбул, имаа купено книги и буквари со скромни народни мотиви. Во исто време, Библиското Здружение ја известува британската амбасада за

³⁶⁰ Xh. Lloshi, Kristoforidhi, 242.

³⁶¹ The Sixtieths Annual Report of the BFBS(1867), London 1867, 163.

³⁶² Xh. Lloshi, цит. Дело , 249.

постигнатиот успех во распространувањето на светите книги кај Албанците.³⁶³ Што значи овој интерес на британската влада како и посветеноста на Библиското Здружение во корист на албанскиот народ. Тие видоа кај нашиот народ еден потенцијал кој ако се разбудеше ќе беше во сечиј интерес.

Друга област од неговата дејност беше обидот за правење на азбука на албански јазик. Затоа, неговото учество во комисијата за прашањето на азбуката не е изненадување во 11 ноември 1869 година, а во 1872 година тој се сретна и со везирот Али Паша, но остана длабоко разочаран. Всушност, тој ја разбра опасната и штетната игра која ја играше Портата. Проблемот со азбуката тој го сметаше како христијанско прашање, но не и на албанската муслиманска вероисповед.³⁶⁴

Покрај работата на преведувачот, Констандин Кристофорици, се стави и во служба на Здружението за верските брошури. Така, во својот извештај од 1870 година, тој го посочува бројот на продадените книги од страна на К. Кристофорици: 75 Завети, 120 Евангелија, 138 Псалми на гегски дијалект или вкупно околу 333 албански примероци, 22 на грчки и 2 на турски-османски јазик. Годишното продавање на светите книги беше 590 примероци.³⁶⁵ Во книгата што Томсон ја испратил до Библиското Здружение во Лондон на 18 октомври 1870 година, тој предлага Кристофорици да стане и надзорник на објавувањето на здружението на албански јазик. Исто така, Томсон направи и еден договор со г-дин Бојаци во Истанбул, а печатењето на книгите ги направи на албански јазик.³⁶⁶

Британското Библиско Здружение беше многу задоволно од успехот на Кристофорици во централниот дел на Албанија, кој заради неговите преведувања на гегски дијалект, и беше пречекан со посебни почести во неговиот роден град Елбасан. Кристофорици се надеваше дека со верските преведувања на гегски дијалект и со другите подготвени изданија (буквар) на Здружението на верските брошури и наскоро тие ќе беа вклучени во локалните училишни програми. Британското Библиско Здружение не гледаше

³⁶³ Ибидем, 283.

³⁶⁴ T. Osmani, цит. Дело, 302.

³⁶⁵ Xh. Lloshi, цит. Дело, 292.

³⁶⁶ Ибидем, 293.

причина за Албанија да има тројца застапници, и така таа одлучи Давидсон да го премести на Крит (Кандиа). Но пред да оди во нова мисија, тој ја посети Парга, Арта, Превеза, и Маргарита. Таму училиштата беа многу заостанати, но и покрај тоа тој продаде некои примероци во Арта.³⁶⁷ По успехот на Кристофориди во средна Албанија, Томсон во писмото од 6 февруари 1871 година што му го напиша на Р. Б. Гирдлестон, предлага наместо 2000 примероци на Завети и Псалми на двата дијалекти, да објават 3000 копии од секој дијалект, затоа што ова ќе ги правеше книгите поевтини, и на другата страна ќе им овозможеше на училиштата да се снабдуваат со училишни книги, додека да се обезбедат најсоодветни публикации од општ карактер. Исто така, Томсон го оправдуваше и прифаќаше барањето на издавачот, г-дин Бојациан во Константинопол за една дополнителна плата од 20 лири стерлинзи да ги објави на гегски дијалект двете книги на Пентатеукот. Понатаму, тој додава дека е задоволство што албанскиот јазик зборуван од страна на едно толку големо и енергично население, со едно големо влијание на Османската Империја, од ова време може да се смета како писмен јазик, и така предупредувањето за “Арнаутите без книги” се напушти.³⁶⁸

По гегскиот дијалект, Кристофориди се ориентираше да работи помеѓу Тоските, кои беа помалку борбени, но покренати од Гегите, базирајќи се на православната вера, тие беа под влијание на пропагандата на Фанар, кој во овие публикации бил претставен како протестантски ерес. Затоа, Кристофориди се гледаше како личност со авторитет, кој ќе им ги препорача овие дела, врз основа на јазикот и националното чувство. Колку беше голема почитта за фигурата на Кристофориди, покажуваат и зборовите на кадијата од Тирана за подготовката на една азбука со елементи на стариот турски, словенски, грчки, Арменски и албански јазик.³⁶⁹

Додека во извештајот од 1871 година се вели дека се продале 381 книга на гегски дијалект, и 711 примероци од верските дела на тоскиски дијалект. Неговиот успех беше голем, особено во Берат, каде во оптек беа 600 примероци на Завети и Псалми на тоскиски дијалектот, од кои првото со стариот ортографски систем, а второто со новиот

³⁶⁷ Ибидем, 294.

³⁶⁸ Ибидем, 295-296.

³⁶⁹ Ибидем, 297.

ортографски систем на Лепсиус, прилагоден на грчкото писмо. Овие публикации заедно со оригиналните учебници, објавени од Здружението на Брошурите во Лондон, биле испратени во шест училишта за машки и две за девојки, а исто така се користеа и од страна на Папата Деметри во црквата на Берат. Исто така, се вели дека тие биле изненадени, од тоа што овие дела, биле примени многу подобро од страна на католичките и муслиманските Албанци, отколку што тие претпоставувале. Албанците можеа да ги изградат училиштата сами, но за објавувањето и оптекот на книгите имаа потреба од помош однадвор.³⁷⁰

Констандин Кристофориди продолжи да работи и како преведувач, но и како книжар и во напредните две години, се до 1874 година. Така, во 1872 година, завршија со печатење на Новиот Завет и Псалмите на гегски и тоскиски дијалект, што беше заслуга и на работата на Кристофориди.³⁷¹ Сега се поставува прашањето: "Што покажуваат бројките за продажба на религиозни книги?" Горенаведените бројки покажуваат дека само за две години (1870-71), 1500 луѓе ја научија албанската азбука со латински букви за Гегите и со грчки букви за Тоските. Овие Албанци сфатија дека и нивниот јазик може да се пишува и да се чита, и дека верските проповеди можеа да се одржуваат на албански јазик. Александар Томсон по посетата на Босна (1873), на враќање во Скадар планирал да оди и во Призрен, но заради разни пречки, не бил во можност да го реализира ова патување. Така, тој продолжи до Валона, а по пат беше информиран за верските објавувања на здружението од страна на двајца Албанци кои патуваа со него до Крф.³⁷²

Констандин Кристофориди во соработка со Британското Библиско Здружение, го подготви за објава Новиот Завет и Псалмите на гегски дијалект од албанскиот јазик и веднаш го продолжи патот кон областите населени со Албанци. На 23 јануари 1873 година, тој му даде изјава на Комитетот на Библиското Здружение за продажбите во Драч, Каваја и Тирана:

1. Новиот Завет и Псалмите на гегски дијалект од албанскиот јазик	30
2. Новиот Завет	44

³⁷⁰ Ибидем, 300-301.

³⁷¹ Xh. Lloshi, цит. Дело, 311.

³⁷² CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Agent Book, Volume 147,158.

3. Евангелието и актите	58
4. Псалмите	72
5. Псалмите на тоскиски дијалект од албанскиот јазик	25
6. Новиот Завет на тоскиски дијалект и на грчки	13
7. Писма на Апостолите	20

Вкупната продажба на изданија од веронаука на албански јазик во трите албански населени места за 1872 година беше 262 примероци.

Во меѓувреме, во извештајот од 28 февруари 1873 година, Кристофориди, изјави дека во Драч, Каваја, Тирана и особено во Елбасан, Новиот Завет, Псалмите и Писмата на Апостолите во црквите се читаа повеќе на албански отколку на грчки јазик. И она што беше најинтересно во овие изјави беше тоа што во овие градови, публикациите на Библиското Здружение се читаа во домовите на многу семејства, со зголемен интерес, особено од женскиот пол. Исто така, трговецот од Драч, Анастасиус Гога, изјави дека овие публикации тој им ги читаше на неговото семејство на барање на неговата мајка. Едно друго лице со име Нова, изјави дека од синот бараше да ги чита на глас верските книги на албански јазик за членовите на семејството.³⁷³

Кристофориди, објави дека во многу случаи верските услуги по неделите беа одржани на албански јазик, користејќи ги во тој случај примероците на Библиското Здружение на албански јазик. Во врска со ова, Библиското Здружение му напиша на албанскиот трговец од Кајро, Ефтимус Митео, кој долго време ја имаше следено работата на ова здружение во врска со Албанците, изразувајќи го длабокото уверување дека Албанците може да се еманципираат само преку образованието на нивен јазик. Во овој извештај се вели дека тој му предложи на Библиското Здружение да се објави резимето на неговите поезии, приказни и народни приказни на ортографијата на ова здружение. Но, иако таквата публикација ќе овозможуваше книжевност на народното наследство, Библиското Здружение беше на мислењето дека за духовната преродба на човекот доволна беше работата на верските преводи на Светиот Збор.

³⁷³ CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Agent Book,Volume 147,159.

Господин Клеундт добил инструкции да ги посети и деловите на Косово, но болеста го спречи да го реализира ова патување. Исто така, и за Јанина, како грчко-византински главен град во Јужна Албанија, тој не направи многу. Само некои примероци од Стариот Завет им беа дадени на Гимназијата на градот, како и се формираше едно депо на светите списи, раководено од г-дин Забански од Волос, но со многу мала продажба.³⁷⁴

Во долгото писмо на Алаксандар Томсон, испратено на 21 јануари 1873 година од Цариград до Б. Бергне, се зборува и за Констандин Кристофориди, како и за дејноста на ова здружение во Албанија. Така, одговарајќи за Социјалните Верски Трактати, тој во ова писмо зборува за износ од 30 фунти, што во 1872 година му беа дадени на Кристофориди, за потребите на неговото долго патување во Тунис, поради смртта на еден член на семејството. Важно е да се каже дека во 1872 година, како издавач на публикациите на Британското Библиско Здружение во Константинопол, со посредување на Александар Томсон ќе стане албанскиот издавач, Бојајија.³⁷⁵ Исто така, Томсон пишуваше дека му беше продолжен договорот за една година на Кристофориди со исти услови, значи со годишна плата од 90 фунти, и со дополнителни 20 фунти за изнајмување, како и за исплатени трошоци за неговото патување и на патувањето на неговото семејство до Тирана, каде што биле сместени. Во околностите во кои работеа активистите на Библиското Здружение за време на XIX век, постоеше една неопходност да заедно со нив во областите на нивните мисии, да се бидат и членовите на нивните семејства. Се разбира, тоа ги зголемуваше трошоците на таквите здруженија, но тоа беше надополнето и покрај толкавата голема работа што ја правеа овие печалбари, за буџетето и еманципацијата на овие заспани народи.

Во меѓувреме, се објавија првите 500 примероци на Псалмите (Црковни песни) во тоскиски дијалект, кои имаа една квалитетна обвивка.³⁷⁶ Но, според извештајот на Томсон, 500 други примероци на Псалмите на тоски дијалект, беа објавени со луксузна обвивка, повеќе отколку што било потребно. Сите овие изданија биле продадени, освен 1000 други примероци на овие Псалми напишани на тоски дијалект, кои штотуку биле испечатени.

³⁷⁴ CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Agent Book,Volume 147,160.

³⁷⁵ Ибидем,82.

³⁷⁶ Ибидем,84.

Исто така, објаснува Томсон, книгите кои циркулираа помеѓу Албанците беа оригинални книги исто како и букварите на тоскски и гегски дијалект, кои беа повеќе од потребни за подготвување на Албанците, за да бидат способни да ги читаат и разбираат Светите Писма. Другите публикации во оптек на тоска и гегски беа со содржина како Стара Историја на религиозните книги на двата дијалекта и Катекизмите, исто така на двата дијалекта.

Во меѓувреме, откако Томсон му ја објасни на Кристофориди потребата од прометот на овие изданија, кои беа елементарни за воспоставување на една основа, над која ќе се развиваше со успех дејноста на Британското Евангелско Здружение. И во писмото што Кристофориди му го испрати на Томсон на 10 декември 1872 година, тој објасни дека, додека тој беше во северниот дел на Албанија, со помош на неговите пријатели во Берат и Валона, тој ги имаше испратено примероците на букварите на тоскиски дијалект како и на религиозните Истории. Така, штом во цела Албанија не постоеше ни една книжарница со исклучок на Јанина, додека потребата за овие видови на книги беше голема. Истата потреба се чувствувае и во Бугарија, Тесалија и Босна, затоа што немаше мисионери кои би можеле да снабдуваат. Затоа, единствениот сигурен начин за продавање и распространување на таквите буквари, а кој на продавачите на здружението не им беше дозволено или им беше забрането од страна на владините авторитети, беше распространувањето со помош на другарите и семејството. Значи, османската власт не можеше да го забрани прометот на религиозните книги на Библиските Здруженија, но можеше да го спречи ширењето на други публикации кои не беа со верски карактер. Во текот на 1872 година, кога Кристофориди беше продавач во Албанија, тој продаде 600 различни примероци на овие верски публикации.³⁷⁷

Во извештајот кој Британското Библиско Здружение за Турција му го испрати на неговиот Комитет во Лондон, освен општите работи, забележал дека Константин Кристофориди, поради доцнењето на преведувањето на евангелиските изданија на

³⁷⁷ CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Agent Book,Volume 147,85.

албански јазик, го спречи нивниот промет во текот на 1872 година. Затоа од декември 1872 година, беше овозможено распространување на овие изданија.³⁷⁸

Александар Томсон, во писмото од 21 јануари 1873 година му напиша на Б. Бергне дека продавачот скитник Клундт, од август 1872 година беше назначен за одговорен (продавач) со седиште во Скопје за Северна Македонија и западниот дел на Косово. Неговата дејност беше попречена од смртта на неговите деца од сипаници.³⁷⁹ Од овој извештај е јасно и едно ниско ниво на јавна здравствена заштита за своите граѓани од страна на Османската Империја.

Важно е да се наспомене дека публикациите на Британското Библиско Здружение, биле продадени дури и во другите библиски здруженија. Така, Александар Томсон, изјави дека во 1872 година од 29.894 продадени примероци за Османската Империја, на романски, бугарски, турски, албански, грчки и други јазици, околу 6.997 копии му биле продадени на Американското Библиско Здружение како и 809 други примероци на Шкотското Национално Библиско Здружение. Но, една година порано, во 1871 година, беа продадени 29.631 примероци од неговите публикации, што значи дека има зголемување од 263 примероци.

Табелата од тие продажби за годината 1871/72 беше:

	1872	1871
Библија	4.905	5.635
Новиот Завет	11.652	11.339
Деловите	13.337	12.632
	<hr/>	<hr/>
	29.894	29.626

³⁷⁸ Ибидем, 118.

³⁷⁹ CUL, BSC, BSA/D1/7/147, Agent Book, Volume 147, 119.

Оваа табела покажува дека 1871 година помина во белег на успехот на бугарската и грчко-турската Библија, додека 1872 година беше одбележана со копии на изданијата на Новиот Завет на бугарски и романски јазик како и поговорките на бугарски јазик.³⁸⁰

Во 1872 година биле поправени и биле во оптек овие изданија на Британското Библиско Здружение:

Библијата на арапски јазик 12 (бр.), Бејрут	5.000
Новиот Завет на романски јазик 32(бр.)	5.000
Бугарските Поговорки 15 (бр.) во Цариград	5.000
Новиот Завет на гегски дијалект (Албански) 12(бр.) во Цариград	3.000
Евангелието и Актите на гегски дијалект (Албански) 12 (бр.)во Цариград	2.000
Псалмите на дијалектот на Гегите 12 (бр.) во Цариград	3.000

Севкупниот број на новите изданија и во оптек во Османската Империја беше 23.000 примероци, од кои само од изданијата на албански јазик имаше 8.000 примероци или 30% од публикациите на Библиското Здружение. Ако не друго, барем ова го подлажува зголемувањето на интересот на оваа организација за Албанците, особено за неразвиениот дел на албанските области, значи Гегерија.³⁸¹

Во продолжение на извештајот испратен до Библиското Здружение во Лондон, Александар Томсон, ја дава и табелата на продажбата според националностите во Османската Империја:

Новиот Завет на албански јазик (на тоска и гега).....	117
-II- на арапски јазик.....	3367
-II- бугарски.....	3144

³⁸⁰ Ибидем,120.

³⁸¹ CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Agent Book,Volume 147,121.

-II-	старословенски.....	18
-II-	современ грчки.....	8138
-II-	грчко-турски.....	1277 ³⁸²
-II-	романски.....	2136
-II-	српски.....	448
-II-	турски-османски.....	679 и д-р

Во 1872 година, вкупно биле продадени околу 29.894 примероци на верските публикации на ова здружение. Во ова табела намалувањето на продажбата на албански јазик за 975 примероци се објаснува со продажбата на сите публикации на гегски дијалект, како и со недостатокот на луѓе кои ќе се грижат за распространувањето на копиите на тоска дијалектот. Исто така, Констандин Кристофориди сеуште ги немаше распространето насловите кои штотуку беа испечатени. Понатаму, Томсон вели дека многу добро ќе беше за албанскиот јазик, ако распространувањето на овие изданија беше во голема мера, со што тие ќе имаа големо значење за образованието на овој јазик, особено во северниот дел на Албанија.³⁸³

Колку вредна беше работата на овие здруженија, во тие услови на една духовна темност на албанскиот народ во XIX век, покажуваат и нивните извештаи, кои ја почитуваат работата на Кристофориди, но тие истакнуваат дека нивната работа не е многу ценета од страна на сопствениот народ. Неговите извештаи за Библиското Здружение не беа идилични. Тие дури и го обвинуваат Кристофориди како неверник, а тоа го сведочи неговата посветена работа и опсегот на религиските книги за читателите на неговата татковина. Првите плодови на таа мисионерска работа беа и првите верски будења кај руралното население. Така, едукативната брошура "Епетирис 1873" на грчкиот Силогос во

³⁸² Ибидем, 122.

³⁸³ CUL, BSC, BSA/D1/7/147, Agent Book, Volume 147, 123.

Истанбул зборуваше за една албанска евангелиска пропаганда, слободна меѓу Албанците.³⁸⁴

Соработката со Библиското Здружение, сепак прекина во 1874 година по неговото труење во Скопје. Овој човечки пропуст покажуваше колку тежок е животот на еден човек како Кристофориди, кој делуваше во услови на незнаење и на различна религиозна припадност на албанскиот народ, затоа тој беше освоен од страна на очајот. По претстанокот на соработката со Библиското Здружение, за обезбедувањето на егзистенцијата на семејството, тој бил принуден да работи како трговец со јаглен, а потоа да отвори и една пивница.³⁸⁵ Интересни се и неговите белешки за Албанија, каде меѓу другото за Косово тој вели дека беше населено од 400.000 мухамедани и 80.000 христијани, од кои Србите беа концентрирани во регионот на Митровица – Приштина.³⁸⁶ Библиското Здружение, до 1876 година имаше во оптек Нов Завет преведен од 1827 година, додека новите околности, ќе бараат една подобрена варијанта и една нова ортографија, па затоа Библиското Здружение го виде како неопходно реактивирањето на Кристофориди.

³⁸⁴ АИИ-Тиранë, F. Ilo Mitko Qafëzezi, D. 14, f. dok. 26, fsh. 50, nr. prot. 293.

³⁸⁵ Xh. Lloshi, Kristoforidhi përmes dokumentimit, Tiranë 2005, 322, 325.

³⁸⁶ Ибидем, 342-343.

4.6 Преписката на Тими Митко и на Костандин Кристофориди во изворите на Британското Библиско Здружение

Во извештајот на 1872 година, кој Александар Томсон му го испрати на Комитетот на Библиското Здружение со седиште во Лондон, тој зборувал и за преписките меѓу Кристофориди и Тими Митко. Овој последниот беше еден богат албански трговец кој живеел и работел во Каиро, Египет и кој воспостави добри односи со албанските активисти, но исто така и со неуморниот работник на Библиското Здружение, значи со Констандин Кристофориди. Покрај другото таму се зборува и за албанските верски книги на Библиското Здружение кои му беа испратени на Тими Митко, како буквар, Катекизма и Псалми на тоскиски дијалект. Томсон, исто така се изрази дека албанскиот трговец беше меѓу интелектуалците кои јазикот и културата не ги сметаа како примарни професии иако тие покажуваат еден висок степен на сериозност во судењето на јазичните проблеми.³⁸⁷ Иако пофалбите за преводот на Светите Писма, како и работата во рамките на подготовките на азбуката на албански јазик, му се припишуваа на Константин Кристофориди, но не и до потребниот степен на Библиското Здружение, кое ја продолжи неговата мисионерска работа, имајќи го во предвид вршењето на една света должност, без претензии за признавање или пофалба.

Едно друго интересно писмо меѓу овие двајца преродбеници е и тоа од 25 март 1872 година, кој беше напишано на грчки јазик и кое се чува во Државната Централна Архива на Република Албанија, но исто така и неговиот превод на англиски јазик се наоѓа во Британското Библиско Здружение при Универзитот Кембриџ.³⁸⁸ Тими Митко пишува со добра волја за ликот на Кристофориди потпирајќи се на правните идеи и цели кои ги имаше. Без никакво сомнение, контактите што тие ги имаа со европските цивилизирани

³⁸⁷ CUL,BSC,BSAX/1/M,226.

³⁸⁸ CUL,BSC,BSAX/1/M,227-230;Akademia e Shkencave e RPS tё Shqipёrisё,Thimi Mitko-Vepra,Tiranё 1981,614-617.

идеи со помошта на протестантските мисии, како и со патувањата од трговски карактер во овие земји помогнаа во нивните внатрешни осветлувања.

Во продолжение на неговото писмо тој го изрази мислењето дека за опстанокот на албанскиот народ, албанскиот јазик треба да се напише и со грчки букви, образложувајќи ги по тој повод постоењето на историските, економските и јазичните силни врски со грчкиот јазик, и меѓу оваа средина употребата на арапските знаци за да се напише албанскиот јазик беше исклучена како можност од албанската елита на исламската вероисповед, бидејќи и за нив беше јасно дека напредокот и постоењето на Албанците како народ е можен само ако тие се вратат кон европските цивилизирани вредности, таму каде што тие учествуваа многу векови. Но, Тими Митко, како добар познавач на албанскиот менталитет изрази дури и сомневање за организациските недостатоци на неговите сонародници, исто така и беспомошниот отпор на нивните соседи.

Недостатокот на едно чувство на блискост меѓу ретките албански интелектуалци на XIX век нема како да не се забележува и во писмото на Тими Митко, во кој Кристофориди изрази сомнение околу напорите на Копитар за објавувањето на едно албанско списание. Покрај тоа, верските публикации на Британското Библиско Здружение и преведувачката работа на Кристофориди помогнаа како во ширењето на делата на албански јазик, така и во будењето на интересот на странците за да ја студираат културата, јазикот и албанската историја.

4.7 Дејноста на Библиското Здружение и на Бекташите во годините на Призренската лига

Реактивирањето на дејноста на Библиското Здружение на областите каде живееле Албанци се забележа веднаш по Кримската војна (1856). Тогаш почнува една негова поинтензивна и најефективна дејност во доменот на преводот, образованието и отворањето на албанските училишта. По четиригодишна пауза во 1877/78 година Библиското Здружение повторно го ангажираше и Констандин Кристофорици за повторна преработка на Новиот Завет на дијалектот на тоска.³⁸⁹

Источната криза започна да се реактуелизира после пруско – француската војна во 1871 година кога Бизмарк, со вештина, сакајќи да ја тргне Русија од европското прашање, ја сврти големата империја кон исток. Резултатите од овој конфликт ја сменија воената и политичка рамнотежа на стариот континент, уништувајќи го Договорот од Париз во 1856 година. Царска Русија не плашејќи се повеќе од француско – британскиот сојуз во 1871 година започна да ја активира воената морнарица во Црното Море, која започна да организира и да ги охрабрува луѓето од Османската Империја за дестабилизирачка дејност додека да се одржи востанието.³⁹⁰ Впрочем, во Лондон на 13 март 1871 година меѓу Империите на Британија, Германија, Аустро-унгарска, Италија, Русија, Османлиската со поразената Франција склучиле нов договор со кој се ревидирале некои делови на Парискиот договор од 30 март 1856 година. Така, во член 2 од овој договор, била укината дотогашната забрана за пловење на воените бродови во каналите на Дарданеле и Босфор, така да во услови на мир преминот низ тие канали бил слободен за сите воени бродови на пријателските и сојузничките сили, освен во случаеви кои Беликата Порта сметала како неопходни за чување на деловите на договорот од 1856 година.³⁹¹

Но, се разбира и самата Османска Империја беше виновна за нејзината неповолна меѓународна позиција, затоа што не успеа во еден подолг временски период да се

³⁸⁹ Ибидем, 334.

³⁹⁰ Mehdi Frashëri, Lidhja e Prizrenit edhe efektet diplomatike të saj, Tiranë 1938, 11.

³⁹¹ Далибор Јовановски, Балканот од 1826 до 1913 година, Скопје 2011, 146.

трансформира во држава од европски модел, обезбедувајќи внатрешниот ред, законска еднаквост за нејзините граѓани, и на овој начин, да стане фактор на стабилност и на мир. Затоа и напорите на Али Паша во 1872 година не успеаја со реформите, меѓу другото и поради мешањето на Руското Царство, кое не беше заинтересирано за консолидирањето на Османската Империја. Од друга страна, тешката финансиска криза во 1874 година беше поттикнувачки фактор за востанието во 1875 година во Херцеговина, како и дивото сузбивање на бугарските бунтовници во 1876 година, кои го свртеа меѓународното европско мислење против оваа империја, која тешко се адаптираше со новите политички, економски и културни околности, кои се наметнуваа од Европа.³⁹²

Како резултат на "Источната криза" и опасноста од поделба на местата каде што живееле албанците од соседите, ја мобилизираа постоечката елита за приклучување и спротивставување. Резултатот на оваа организирање беше Призренската Лига, која остави две големи пораки за Албанците! Првата беше, дека само вооружениот отпор може да се спротивстави на антиалбанските претензии на соседните држави, а втората порака беше дека постоењето на народот ќе зависи од тоа дали албанскиот јазик ќе биде кодифициран или не.

Но, како и секогаш во такви околности, Библиското Здружение ќе го испрати во местата каде живееле Албанците Александар Томсон, нивниот претставник за Османската Империја. Случајно или не, неговото патување ќе се концентрира на јужна Албанија, поточно во Јанина, како познат град од најновата историја за Албанците, како центар на славниот Али Паша Тепелена, но кој сега се бараше од Грчкото Царство. Неговото патување, Томсон го започна од Атина, од каде пристигна на островот Крф. Во неговиот опис за Британското Библиско Здружение, пишува дека тој за последен пат во 1867 година ја посетил Јанина заедно со д-р Коеле, во времето кога таму дејствуваше Дејвидсон и причините за оваа долга посета на Јанина беа поради трансферот на Дејвидсон на Крит во 1869 година, а потоа и тешкотиите за изнаоѓање на едно соодветно лице за оваа работа, но и во воспоставувањето на Берат како центар на здружението за Јужна Албанија.

³⁹² Rene Albrecht-Carrie, *The Concert of Europe*, New York 1968, 263.

Јанина не беше само центар на една административна зона, туку и еден напреден град за образование во споредба со другиот дел на Албанија. Томсон, забележува дека во рок од 12 години градот беше трансформиран во еден модерен европски град. На бродот со кој патуваше овој добротвор на албанскиот народ се запознал со многу Албанци, но еден особено му оставил впечаток.³⁹³ Овој османски граѓанин беше од албанска националност, по професија војник кој се борел во Плевен под командата на Осман Паша, кој како роб престојувал пет месеци во Букурешт. Во овие околности, во кои Библиското Здружение беше многу активно, тој го нашол и го прочитал Новиот Завет на турски-османски јазик. Освен религиозните теми, тие разговараа и за условите под кои живееја робовите на војната и според продавачите на Библиското Здружение, условите на руските робови беа многу потешки од османските во Букурешт. Очигледно овој разговор меѓу пријателите кои им припаѓаа на две различни религиозни култури, ги покажува малите промени иницирани од Книгата, која подоцна стана многу популарна и на народен јазик.

Јанина, како главен град и центар на истоимениот вилает, имала гимназија, позната по квалитетот во целата Османска Империја, каде сега образовниот систем се разви според современите европски стандарди и во оваа квалитетна промена, една голема улога одигра и продажбата на Светите Писма на албански и грчки јазик. Тие создадоа уверување на едноставниот човек за прогресот кој го имаа националните култури во условите на еден нов дух на времето, кој беше против средновековната културна, верска и политичка глобализација. Цивилизираните нации веќе почнаа да стануваат јадро на еден сеопфатен прогрес. Сега во градот на Али Паша Јанина и продажбата на Библиите беше многубројна, така како што продавачот Пило го објави Томсон.

Подеднакво интересни беа впечатоците на Томсон за османските функционери. Тој заедно со конзулот на Велика Британија во Јанина, Киприотис, го посети и Расим Паша, валијата на провинцијата, кој беше образован човек и со морален интегритет. Оваа квалитетна промена во споредба со претходните години, кога поголемиот број на Османски владетели, беа заглавени во корупција и незнаење.³⁹⁴

³⁹³ CUL,BSC,BSA/G1/3/7-11,Volume X,Bible Society Monthly Reporter,no.53,525.

³⁹⁴ CUL,BSC,BSA/G1/3/7-11,Volume X,Bible Society Monthly Reporter,no.53,526.

Затоа, на 25 ноември 1879 година, во Истанбул беше закажан состанокот помеѓу Комитетот на Истанбул и Библиското Здружение. Барањето на Албанците беше околу помошта на Библиското Здружение за објавувањето на една граматика и на еден речник на албански јазик.³⁹⁵ Во овие тешки времиња, Портата не ја спречи патриотската активност, спротивно на тоа, таа ја охрабри жестоката реакција против православниот свештеник, кој сите Грци ги сметаше како православни. Последиците на таквата штетна дејност беа презентирани во нивните извештаи од страна на Библиското Здружение. Значи, Албанците беа под пресија на двете религии, кои не ја земаа во предвид нивната национална припадност, затоа што православната црква ги учеше дека тие беа Грци или Словени, а муслиманскиот клер го ставаше акцентот прво на религијата, а потоа на нацијата. Но, нивната штетна дејност имаше тешки последици за албанскиот народ во клучното време на националното будење.

На оваа религиска тенденција за поделба, Албанците одговорија со создавањето на организациите кои како обединувачки елемент ја имаа националната поддршка. Така, членовите на Здружението во Истанбул, беа од трите религии, како Сами Фрашери, Зија Приштина, Сеит Топтан, Хоџа Тахсин, Пандели Сотири, Кото Хоџи, Јани Врето и Пашко Васа.³⁹⁶ Во нивните контакти со странците, тие сфатија дека единствената сила заинтересирана за албанското прашање беше Англија. Дејноста на Библиското Здружение беше среќа, затоа што тогаш започнаа неговите религиски проповеди на албански јазик, пуштајќи ги во промет религиозните книги на јазикот на народот.

Самитот во Истанбул ги повика двете страни на плодна соработка. Дури тројца од членовите на Здружението на Истанбул, ќе соработуваат интензивно со Библиското Здружение. Така, во 1879 се објави Новиот Завет во тоски дијалект, преработен од Констандин Кристофориди со помош на еден Албанец кој се викал Констандин Колеа. Во 1880 година, се преведуваат и различни делови од Стариот Завет.³⁹⁷ Објавувањето беше на усвоената азбука со грчки букви. Библиското Здружение, но и Констандин Кристофориди беа заинтересирани за Албанците да имаат едена единствена азбука. За жал, неговото име

³⁹⁵ Xh. Lloshi, цит. Дело, 338.

³⁹⁶ Rexhep Qosja, Historia e Letërsisë Shqipe II, Prishtinë 1990, 421.

³⁹⁷ Edwin Jacques & David Young, Ungjilli ndër Shqiptarët, Tenda, Prishtinë 2000, 35.

не стоело во Комисијата за изготвувањето на азбуката на Здружението во Истанбул во 1879 година. Исто така, неговото име не фигурираше ни во канонизмите на формирањето на "Друштвото за печатењето на албанските букви".

Се знае дека Здружението на Истанбул во 1882 година реши да го објави речникот, но од непознати причини оваа ценето богатство нема да го види светлото на објавување. Можеби ова беше една од причините Кристофориди во неговите дела да не го користи новото писмо, освен во два случаја во 1889 година.³⁹⁸ Се поставува прашањето: зошто Библиското Здружение не ја искористи усвоената азбука на Истанбул? Одговорот е во тоа дека тие сакаа да видат колку ќе се прошири азбуката на Истанбул, затоа не сакаа да ризикуваат во дополнителни инвестиции за посебна печатница. Тие му одговорија позитивно на второто барање на Комитетот на Истанбул, кое беше помош при објавувањето на граматиката на албански јазик. Во 1882, Библиското Здружение и неговиот претставник Александар Томсон, со помош на Кристофориди ја објавиле граматиката на албански јазик. Навистина, Томсон, собраните пари од протестантската црква во Ница ги искористи за објавувањето на едно дело, кое не беше религиозно, но кое имаше големо значење за претворањето на албанскиот јазик во напишан јазик.³⁹⁹

Колку тешка беше работата на протестантските мисионери, покажува и смртта на Клемен Савнош. Тој беше еден од луѓето на Библиското Здружение, кој делуваше во Вилаетот на Косово. Тој бил убиен по напуштањето на Призрен.⁴⁰⁰ Сето ова докажува за недостатокот на законодавството и правдата, која произведуваше анархија, затоа што патиштата станаа многу опасни за премин и затоа што кражбата беше многу распространета. Ваквите појави, во моментот кога се одлучуваше за среќата на Албанците, освен верската поделба, недостатокот на економската, политичката елита, на која и се додаде голем товар како кражбата, која непријателот сакаше да ја употреби како идентификација за целиот народ.

Секако дека во овој период (1878-1881), еден неспорен придонес имаа и албанските бекташи со нивниот свештеник, како појава не многу очигледна во албанските

³⁹⁸ T. Osmani, *Udha e shkronjave shqipe*, Shkodër 1999, 203-204.

³⁹⁹ Xhon Kuanrud, *Besë Shpresë dhe Dashuri-Jeta e Gjerasim Qiriazit*, Tiranë 1998, 59.

⁴⁰⁰ Ибидем, 62.

католички, православни и исламски верски елити на тој период. Во времето кога беше познато дека Албанците ќе се организираат со цел да ја спречат поделбата на нивните етнички средини, британскиот конзул Кирби, на 11 нвмри 1878 година од Скадар изјави дека:”.. Шех Мустафа од Тетово (претседател на Призренската Лига) ги покани сите делегати на Парламентот од сите покраини, затоа што тој беше способен, како доверлив човек и лојален граѓанин на Султанот.”⁴⁰¹ Како важна улога во организирањето на Призренската Лига играше Абдул Фрашери, кој со великодушната поддршка на бекташките баби, успеа да ги мобилизира Албанците како на север така и на југ.⁴⁰²

Во исто време Руското Царство беше мобилизирано за да го спречи единството и успехот од дејноста на Призренската Лига. Една од најплодните методи беше поттикот на регионалниот и религиозниот раздор, како и сеењето на недоверба и љубомора кај оваа албанска елита. Ова цел таа ја реализирала со методот на давање мито. Во овој дух, зборуваа и англиските извештаи, кои го сметаа рускиот генерален конзул како главен претставник во Истанбул, Хитров, кој додели посебен фонд за корумпирањето на албанските лидери, меѓу кои беше и муфтијата на Приштина, како еден од главните членови на Призренската Лига.⁴⁰³ Но, само бекташките свештеници и активисти не се купуваа, тие беа Алуш Баба, Адем Баба, Сами и Абдул Фрашери. Можеби не беше случајност ни отворањето на теќето во Призрен во 1877, значи на работ на организирањето на Призренската Лига. Основач на ова теќе беше Баба Адем Веџи (1841-1927), кој подоцна ќе служи и во неговиот роден крај во Ѓаковица.⁴⁰⁴

Такви докази за активно работење на бекташите даваат и документите на Османлиите. Гледано од перспектива на “Портата”, тие активности се анти-империски, затоа Дервиш Паша изјави од Солун: ”...Абдул Фрашери има семејни врски во Тоскерија, исто така и во Круја, тој е поврзан со шехот на Бекташот Хусеин Баба, кој го поттикнува населението да се дигне на востание против државата.”⁴⁰⁵ И во другото писмо од Солун, Дервиш Паша ќе известува:”...дека во Корча и во Фрашер како и во нивната околина се

⁴⁰¹ Skender Rizaj, Dokumente Angleze mbi Lidhjen Shqiptare të Prizrenit (1877-1885), Prishtinë 1996, 131.

⁴⁰² Vissar Dodani, Memoriet e mija, Constantza 1930, 12.

⁴⁰³ Ибидем, 143.

⁴⁰⁴ Shyqry Hysi, Mision Bektashian, Tiranë 2004, 60.

⁴⁰⁵ Arkivi i Kosovës, Lidhja e Prizrenit në Dokumente Angleze, Prishtinë 1978, 113.

наоѓаат бекташките теќиња, со Алуш Баба и Адем Баба кои сега го поттикнуваат населението против Османската власт”.⁴⁰⁶ Покрај тоа, во случајот на бегството на лидерите на Призренската Лига, теќињата беа тие кои обезбедија засолниште за нив, австро-унгарскиот конзул во Скопје, Валхарт, ќе го извести Министерството за надворешни работи во Виена, Барон Фон Хајмерле, дека “..Претседателот на Лигата и мудеризот Аџи Осман ефенди се засолнале облечени како шехови во едно дервишко теќе, каде што се чувствувале безбедно.”⁴⁰⁷ Исто така, и Абдул Фрашери се смести во теќето во Круја.⁴⁰⁸

Во теќето на Фрашер од Баба Алуш, албанскиот преродбеник Абдул Фрашери ја одржа првата национална средба. Османската Империја заради таквите национални настани ги осуди и ги протера бекташките татковци. Баба Хусеин од Круја беше осуден од страна на царските власти на многу години затвор, а од истите причини беше осуден и Баба Ахмет од Теќето на Пришта. Но, Баба Хајдар од теќето “Хајдарије” на Ѓирокастро, како близок соработник на Кото Хоџи, го протераа и кога му ги најдоа албанските книги тие го затворија, а неговите дервиши беа протерани. Очигледно, една голема заслуга за Албанското Национално Движење, беше и успехот на Албанските Бекташи кои дошле до тоа, да паналбанската идеја да ја поддржуваат сите бекташи, без оглед на нивната етничка припадност.⁴⁰⁹ Затоа, во овој дух, и теќето на Кајрос, која стана главен центар на албанските бекташи, ќе го испрати меѓу Албанците Дервиѓ Мелеќи, кој стана Баба на Теќето на Шембердеџи. Во меѓувреме, првиот албански Баба на теќето на Кајро беше баба Хајдар од Лесковик.⁴¹⁰

Многу е јасно дека после организирањето на Албанската Лига на Призрен, вториот многу важен момент беше целосното топење и идентификација на Бекташизмот како целина со албанската национална програма. Од тој момент, ова движење, освен Библиските Здруженија имаше и една религиозна секта не само со силно присуство на албанското население, но и со голема распространетост во Османската Империја со

⁴⁰⁶ Arkivii Kosovës, Lidhja e Prizrenit..., 124.

⁴⁰⁷ AIN-Tiranë, Vj-3-4 (HHStA, PA, A, no. 64/res)

⁴⁰⁸ Mehdi Frashëri, Lidhja e Prizrenit..., 68.

⁴⁰⁹ Ali Tyrabiu, цит. Дело, 84-85.

⁴¹⁰ Baba Rexhepi, цит. Дело, 224.

достојни верници, интелектуалци и со работни месата во државната администрација. Како резултат на ова и бекташизмот почна да се идентификува со албанските национални аспирации.

Но, еден друг елемент кој ја попречуваше работата на Призренската Лига, беше класната припадност на организаторите. Со неколку исклучоци, учесниците беа феудалци, кои и служеле до тоа време на Османската Империја, затоа ова будеше имало сомневање за нивните крајни цели, не само кај противниците, туку и кај некои албански интелектуалци. Меѓу нив, беше и Констандин Кристофорида, кој како резултат на сето тоа, не се активираше во заштита на принципот на правото. Сепак, и главните ликови, прават сериозни грешки.

Затоа, и покрај таквиот негов неферски однос, дојде време кога тој го имаше готово неговото дело со наслов “Речникот на албански јазик 1870-18..”. Ова негово главно дело, беше резултат на неговото познавање со Хан, но и на неговите патувања како вработен на Библиското Здружение. Вредноста на овој речник остануваше во употребата на чистата лексика, таа на албанскиот јазик, достапен и разбирлив за широката маса на луѓе. Така, неговите преведувања во тоскски дијалект беа јасни и за Гегите и обратно. Тргувајќи од фактот дека тој беше од Средна Албанија, каде започнува традицијата на испишување на границата меѓу двата дијалекта, беше логично овој регион да послужи како мост за обединувањето на албанскиот јазик.

Затоа неговата работа на Библиското Здружение не беше само од преведувачки карактер, туку и од образовен и научен за доброто на народот од чии редови излезе. Со работа и жртвување, Кристофорида потврди дека албанскиот јазик може да биде јазик на верската литература, на литературата, на комуникацијата и како заклучок и на образованието. Преводите на Библијата, ја предизвикаа толку потребната љубов за нацијата и јазикот, не само кај Албанците, туку и кај странците, кои интензивно почнаа да го студираат минатото на албанскиот јазик и историја. Покрај сево ова, Кристофорида работејќи како преведувач, создаде нови зборови, кои ќе влезат во секојдневна употреба како: свест, главен град, пекар, и др.⁴¹¹ Значи, работата на Библиското Здружение, на патриотите како и депортациите на влијателни луѓе на Призренската лига во годините

⁴¹¹ Rexhep Qosja, *Historia e Letërsisë Shqipe, Romantizmi II*, Prishtinë 1990, 396.

1878-1881 година, беа промотори на многу голема работа, што помагаше на националната преродба, затоа што до тогаш албанскиот јазик беше само јазик на семејна комуникација, а со власта, верските и образовните институции употребуваа, турско-османски и грчки јазици. Високото патриотско расположение и подготвеноста да му служи на народот, го изрази и Кото Хоџи во неговата поезија:

"Татковината Албанија

.....

Ја држиш главата горе

Или затоа што си останала вдовица?

4.8 Влијанието на Британското Библиско Здружение во културниот и духовниот живот на турските Османлии и Бугарите во втората половина на XIX век

Британското Библиско Здружение со неговата издавачка дејност, постигна не само да ја преведе Библијата на јазикот на поробените народи на Османската Империја, туку и да создаде или да ги прилагоди на различните азбуки, да ја воспостави и да ја чува јазичната основа за нивно зачувување и на народот од асимилација. Но, сето ова големо дело не поминуваше без силен отпор, особено од православната Патријаршија во Цариград, која за жал во оваа цивилизациска мисија на Британското Библиско Здружение и на Американското Протестантско Здружение, гледаше како една потенцијална опасност за нејзината власт. Во такви услови, единствениот формален аргумент на кој таа повикуваше за зачувување на православно-религиозно единство, беше инсистирањето за употребата на старогрчкиот јазик во литургијата, со образложение дека преводите ја губат вистинската вредност на Светите Книги. Таквиот дух против Евангелието и западот се појави и во случајот на прогонството на Евреите во Измир од страна на грчките граѓани, појава која се повтори и со еврејските продавачи на евангелиското здружение конвертирани во Јонските острови. За истите случаи на насилството против неговите активисти, извести и Кулуристис, кој беше претставник на евангелиското здружение за Грција, кој истакна за насилството против неговиот продавач Пило на Крф. Причините за ова насилство, според извештаите на Британското Библиско Здружение, биле високото ниво на незнаење, верската нетолерантност и подготвеноста за насилството кај помал број од населението.⁴¹²

Додека Српската Православна Црква и православната Црква во Грчкото Кралство, добија автономија од православната Патријаршија во Цариград, Бугарите и Албанците од православна вера продолжија да се управуваат непосредно. Како главно оружје на индивидуалната и националната еманципација во овој историски период, очигледно беше Библијата преведена на народен јазик. Оваа света книга стана водич и за бугарската

⁴¹² CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Agent Book,Volume 147,119.

нација. Оптекот на Библијата на бугарски јазик, беше не само голем, туку тој исто така, помогна и во нивното национално калење, а исто така им помогна и во нивното определување во борбата против деспотизмот и антинационалниот егоизам на Грчкиот Патријарх.⁴¹³

Бугарите не покажаа некоја врска со стариот црковен јазик, значи, нивната верска елита во богослужбите го стави јазикот што го зборува. Една од причините за овој чин на еманципација на свештениците, беше и недостатокот од кадар кој ги познава старите јазици, но и еден мал број од нивните сонародници имаа високи позиции во старата црковна структура. До овие заклучоци ќе дојдеме кога ќе се спореди бројот на продадените Библии во 1872 година на старословенски јазик (43), со број од 3.144 продадени примероци на бугарски јазик, или ако овие продажби се споредуваат со продавањето на 1.136 примероци во стариот ерменски јазик, 1.901 на старогрчки јазик и 3.004 примероци на еврејски. Овој толку голем број на продадени примероци, несомнено покажува еден висок степен не само на духовната и човечката еманципација, туку и националната еманципација на Бугарите.⁴¹⁴

Кримската војна (1853-1856) освен политичката димензија, имаше и карактер на една пропагандистичка интензивна дејност на Британското Библиско Здружение, која ангажираше голем број на негови активисти во распространувањето на Библијата за војниците, од завојуваните страни. Како и секогаш во историјата на човештвото, конфликтите од такви димензии освен матичната штета и човечката загуба, донесоа и квалитативни промени во соодветното општество. Ужасите на војната и соочувањето со смртта ги направи војниците од двете страни, да ги прифатат со задоволство религиозните книги на Британското Библиско Здружение. Овие публикации ги имаше на сите јазици: османски, грчки, руски, бугарски, француски јазик и др. Ова очигледно влијаеше и на будењето и зајакнувањето на националното чувство и на бугарскиот народ, кој веднаш по војната, меѓу годините 1856-1860 ги протера грчките владици. Во првите редови на оваа борба за црковна независност од Цариградската патријаршија, беа бугарските писатели и интелектуалци.

⁴¹³ CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Vol.147,Agent Book,124.

⁴¹⁴ Ибидем,125.

На 3 Април 1860 година, на Велингден, бугарскиот епископ Иларион Макариополски, го најави отцепувањето на бугарската црква, од Цариградската Патријаршија.⁴¹⁵ Првично, таа ја немаше поддршката ниту од Руската Империја или Османската чии граѓани биле Бугари. Определувањето и цврстината на верската, интелектуалната и трговската елита на бугарската нација на една страна, и на другата страна поддршката од протестантското здружение и на нивните држави, поттикна Русија да го промени ставот. Таа заедно со Велика Британија направи притисок над османската влада за промена на политиката во врска, со прашањето на црковниот конфликт меѓу Бугарите и Патријаршијата и во 1870 година со декретот на султанот се легализираше независната бугарска институција, со името Бугарски Егзархат.

Основањето на Бугарскиот Егзархат, беше уште една преродба за православните Албанци, кои до овој период беа подложени на жестока црковна и образовна грчка пропаганда. Нападот што го претрпе хеленизмот или “Мегали Идејата”, се состоеше во својата идеолошка основа, која се базираше на три столба. Првиот беше очигледно етничката припадност, и тоа немаше како да се негира, но второто гледиште кое преовладуваше до втората половина на XIX век, сметаше дека сите православни верници на европските провинции на Османската Империја, со исклучок на Србите и Црногорците, беа со грчки идентитет, без оглед на етничката припадност и јазикот, а тоа првенствено се однесуваше на Албанците, Власите, Македонците и Бугарите, кои црковната пропаганда до тогаш ги сметаше со Грчки идентитет. Овој поглед на новата грчка елита, беше во спротивност со новата западна граѓанска филозофија, која како основа на националноста го земаше јазикот и етничката припадност, и беше многу блиска со источниот концепт, кој ја поврзуваше националноста со религиозната припадност. И третата точка која беше дискутабилна, беше обид за оживување на Грција и на православната христијанска култура во рамките на поранешната Византиска Империја.⁴¹⁶ На овие хегемонистички грчки цели им се спротивстави новиот слој на интелектуалните Албанци, Власи, Македонци и Бугари, првично, под влијание на религиозните преводи на националните јазици, но исто така образовани во протестантските школи.

⁴¹⁵ Божидар Димитров, Разказ за историјата на БЪЛГАРИЈА, Софија 2005, 211.

⁴¹⁶ John S.Koliopoulos, Thanos M.Veremis, Greece the Modern Sequel from 1821 to the present, London 2004, 232-233.

Така, такви образовни и евангелски институции беа отворени на бугарските територии, како во Пловдив од 1860 година, а три година подоцна, во 1863 година се отвори и првото училиште за девојчиња во Стара Загора. Во 1871 година овие едукативни центри беа преместени во Самоков, кој се претвори во седиште на Американското Библиско Здружение за балканските територии, во кои освен припадниците на семејството Киријази се школуваа и многу други Албанци. Така, во 1874 година во градот Русе се отвори верско училиште, што ги подготвуваше протестантските пастири, а можеби и уште повеќе за Бугарската Национална Преродба имаше важност, Роберт Колецот во Истанбул, како протестантска институција, во кој дипломираа најмалку 160 бугарски револуционери.⁴¹⁷

Комитетот на Британското Библиско Здружение во 1873 година ги испрати, Самуел Б. Бергне и Б. Бреитвуте да го посетат Цариград, каде Американското Библиско Здружение што туку ја основа Куката на Библијата, каде што, исто така беше воспоставено Британското Библиско Здружение. Оваа делегација испратена од Лондон, освен другото бараше и дополнителна евангелска активност меѓу Албанците, Бугарите и Турците Османлии. Прашањето што го покрена оваа делегација беше, дали е време за подготвување на едно верско објавување на повисоко ниво на турски-османскиот јазик, кое ќе беше адаптирано како за османскиот образован слој, така и за христијанските турски говорници (Грците и Ерменците). Како доказ за повисоко ниво на турскиот јазик беше и примерот на ерменско-турската Библија, која се подобри под влијание на д-р Пралт од Американското Библиско Здружение, и која можеше да се отпечати и со арапско писмо и да се пушти во оптек меѓу муслиманите.⁴¹⁸

Овие интереси на Библиското Здружение за овие три народа на Османската Империја, несомнено е дека беа резултат на нивната политичка ориентација. Всушност, Грците и Грчкото Царство иако му пречеа во на дејноста на евангелиското здружение, во чест на грчката култура и античкото време, тие и се толерираа, но се сметаа како област на евро-западниот интерес. Од друга страна, поттикнувајќи ја верската дејност на српскиот и бугарскиот јазик, евангелистичките здруженија не само што го поттикнуваа религиозниот

⁴¹⁷ Anastasia Vassileva, A history of protestantism in Bulgaria, 2 (www.sofiaecho.com)

⁴¹⁸ CUL, BSC, BSA/D1/7/147, Vol. 147, Agent Book, 127-128.

илуминизам според евангелскиот поглед, туку тие истовремено ја стимулираа преродбата и зајакнувањето на националното чувство на овие народи, отстранувајќи го на овој начин влијанието на Руската Империја.

Албанците и Турците османлии, освен што беа противници на таквите руски тенденции, тие и припаѓаа и на муслиманската религија, која беше во една пасивна и инфериорна позиција, кон социјалните, техничките и економските промени на новата ера, и поради тоа, оваа територија беше погодна за евангелската работа на овие протестантски мисии за да ја пропагираат и прошируваат нивната верска доктрина меѓу исламските верници. Од друга страна, Албанците беа автохтон христијански народ кој преминал во Исламот, но сепак не ги заборавил христијански традиции, како на пример прославувањето на Свети Ѓорѓија. Значи, тие беа една европска нација делумно исламизирана, и секако беа една добра можност, за евангелско образовна и едукативна работа на британските и американските протестантски мисии, за нивното враќање во културното европско семејство.

Така, годината 1873 претставува пресвртен момент за дејностите на Британското и Американското Библиско Здружение затоа што отсега па натаму, тие ќе ја водат нејзината еманципаторска и илуминистичка енергија кон муслиманските граѓани на Османската Империја, особено кон Албанците и Турците Османлии. Делегацијата и комитетот на Британското Библиско Здружение од Лондон, Самуел Б. Бергне и Б. Браитвут, дојде до заклучок, дека беа зрели и британските и американските евангелистички здруженија да назначат една издавачка комисија, на чие чело ќе бидат д-р Шауфлер, еден познат филолог, д-р Пралт и Ригс од американското здружение, свештеникот Р. Виклиј, од црковна мисија, како и некои школувани локални муслимани (ефенди). Како задача на оваа комисија беше собирањето на сите објавени материјали како и христијанските свети списи на отомански и подготвувањето за објава на една верзија на Библијата на говорениот турски јазик, кој треба да биде јасен ако е потребно и само за Османското население.⁴¹⁹ Преводот на говорниот турски јазик го направи д-р Шауфлер.

⁴¹⁹ CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Vol.147,Agent Book,129.

Христијанските богослужбени книги во Цариград, се продаваа во библиотеката на Библиската Куќа и во библиотеката на еден Бугарин, чија заслуга беше еден нивната зголемена потрошувачка во главниот отомански град⁴²⁰, а продавачот беше Годстеин, кој го посети грчкиот патријарх во Фанар, и кој ќе ја прифатеше Библијата како подарок на грчкиот модерен јазик, но тој ќе изјави дека: ”На домашен терен, но не и во црква, старогрчкиот јазик звучеше по божествено.” Значи се толерираше употребата на Библијата на говорниот грчки јазик, но не беше дозволено да се користи во црковните церемонии.

Додека Патријаршијата на Истанбул продолжи да ги попречува продавачите и протестантските претставници, Годстеин извести дека бугарскиот Ерзахат, ги олеснуваше и ги поттикнуваше верниците за да се снабдат со Библијата на бугарски јазик.⁴²¹ Како резултат на работата на преведувачот Ригс, Алберт Лонг, Константин Фотинов, Петко Славејков, Христодул Секан-Николов, во 1871 година се објави и целата Библија на современиот бугарски јазик.⁴²²

Османската Империја како голема земја со разновидна популација, го овозможи поделувањето на областите на делови од страна на библиските здруженија. Така, во делот на Тракија и Македонија, дејствуваа Американското и Шкотското Библиско Здружение, а Британското Библиско Здружение го имаше магацинот во Солун и продавачот Клуудт, чиј центар беше во Скопје, од каде се опфаќаше вилаетот на Косово и Северна Македонија. За да се постигне поголем успех, се предложи Албанија и Босна да се вклучуваат во заедничка зона на дејствување со Македонија и Тракија.⁴²³

Овие илуминистички здруженија посветија посебна важност на едукацијата на нивните локални активисти. Така, во Бугарија, депонентот на Британското Библиско Здружение, Кутчевски, беше испратен на теолошки студии на семинарот во Рочестер во САД, и на неговото место беа назначени Крзоса и Конрад Херболдт како продавачи за централна Бугарија, додека за западна и источна Бугарија продолжија продаваат

⁴²⁰ CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Vol.147,Agent Book,,131.

⁴²¹ Ибидем,133.

⁴²² Joseph L.Grabill,Protestant Diplomacy and the Near East:Missionary influence on American policy 1810-1927,Minneapolis 1971,21;Anastasia Vassileva,A history of protestantism in Bulgaria,4 .

⁴²³ CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Vol.147,Agent Book,135.

Едингер со престој во Кустендил и Херингер со престој во Ломпалдука.⁴²⁴ Овие активисти на евангелски идеи, известија во 1873 година за зголемувањето на бројот на читателите на Библијата како и на нејзините слушатели.

Меѓутоа, додека претходно во бугарските градови се пишуваше на турско-османски, употребувајќи ги грчките букви, сега во раните седумдесетти години на XIX век, земајќи ја како пример објавената Библија на бугарскиот говорен јазик со кирилица, објавени од страна на Британското Библиско Здружение, како и со создавањето на Црковниот Бугарски Егзархат независни од грчко-православната Патријаршија во Цариград, граѓаните почнаа да го зборуваат нивниот бугарски јазик во секојдневната комуникација.⁴²⁵

Бугарското население, како и сите други балкански народи кои живеела под османлиската власт, беа потонати во незнаење и непознавање, затоа прочитувањето и продажбата на религиозните публикации на бугарски јазик, во многу случаи не разбуди никаков интерес. Ова беше затоа што тие беа навикнати да ги слушаат нивните свештеници на литургиите кои не ги разбираа, но веруваа дека така треба и да биде, како религијата да е магија за извршување на своите добра. Како доказ на оваа констатација беше и разговорот на Херингер со еден бугарски учител во Лесковец, во кој тој нагласил дека Иконите иако беа бескорисни, но тие пак беа потребни за неукото население, бидејќи тоа прави да се исплашат од Господ, како и да помогне во зачувувањето на нивната националност.⁴²⁶ Значи, не беше важна содржината и животот според најдобрите морални правила, туку формата која беше вклучена со традициите и ентитетот на одредена етничка група.

Во Бугарија, во Самоков, Американското Библиско Здружение отвори еден верски интензивен курс, каде се подготвуваа граѓаните на Османската Империја како протестантски мисионери. Во ова време, древната област Македонија, чија територија била поделена на четири вилаети, се претвори во жестока арена, меѓу бугарскиот, грчкиот и српскиот национализам. Во овие услови, кога се напаѓаше албанскиот, влашкиот и

⁴²⁴ CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Vol.147,Agent Book,137.

⁴²⁵ Ибидем,139.

⁴²⁶ Ибидем,141.

македонскиот национален идентитет, секој пат злоупотребувајќи ја за оваа намена верската припадност, како возврат, почнуваат да дејствуваат евангелските и унитарните локални движења.

Во врска со автономните настани на населението на овие провинции, во 1874 година ќе пишува и бугарскиот поет, Петко Рачев Славејков. Во оваа писмо, овој бугарски преродбеник, ќе пишува за едно движење кај македонското население, што значеше одвојување од влијанието на бугарскиот егзархат, и повторно создавање на Охридската Архиепископија и нејзино поврзување со католичката црква. Центарот на оваа дејност беа Солун и Лазарите, еден католички поредок, поддржуван од француските и австро-унгарските конзули, но на индиректен начин и од грчката држава, чија крајна цел беше слабењето на влијанието на бугарскиот Егзархат и национализмот.⁴²⁷

Македонското Унијатско Движење, а подоцна и албанското во зоната на Шпат, но и протестантските здруженија го искористија етничкиот и јазичниот елемент, како средства кои ќе им служеа на нивните идеолошки цели, но кои на друга страна овие верски движења, ќе им служеа и на Албанската и Македонската Национална Преродба за реформирање на националните идеологии меѓу нивните сонародници. Без никакво сомнение, овој вид на верска пропаганда, во 60-тите години на XIX век, помогнаа за војната на бугарските преродбеници против хеленистичките тенденции на Патријаршијата на Истанбул, која беше финализирана со Бугарскиот Егзархат.

Како дел од овие заложби за националната еманципација, беа исто така и религиските публикации на локално говорените јазици. Така, како што Британското Библиско Здружение, кое за публикациите на албански јазик, посветени за албанските православни верници, искористи соодветни букви од грчката азбука, така, во многу случаи, ја имаме и употребата на истата азбука, за пишување на македонски говорен јазик. Еден таков случај беше и “Евангелието на Кулакија”, кој беше преведен на овој јазик во 60-тите години на XIX век, во земјата Кулакије во близина на Солун.⁴²⁸

⁴²⁷Универзитет “Кирил и Методиј”, Документи за борбата на Македонскиот народ за самосталност и за национална држава, I, Скопје 1981, 218-219.

⁴²⁸ Ибидем, 206.

4.9 Економскиот просперитет и влијанието на дејноста на грчкиот "Фанар" во интензивирањето на Евангелското движење во градот Битола

Областа на жестоката битка меѓу бугарскиот Егзархат и Грчката Патријаршија на Истанбул, станува познатата провинција од античкото време со името "Македонија". Оваа провинција, која беше сеуште под Османската Империја, беше вклучена во вилаетите Косово, Битола и Солун. Овие населби беа населени со мешана популација, влашка, албанска и словенска, кои беа по изложени на остри културни и духовни српски, бугарски и грчки пропаганди. Втората половина на XIX век ќе значи една ера на силни национални движења на балканските народи, и на еден жесток конфликт во спорните области на трите европски вилаети на Османската Империја. Без сомнение, една од причините на оваа бескомпромисна војна беше и флуидитетот на националното чувство на населението на овие населби. Иако овие жители имаа етнички корен на Власи, Албанци, Словени и Грци, како неартикулирано чувство на современа форма на народите, но имајќи ја како заедничко истата религиозна припадност, на православно христијанство, беше многу лесен преминот и асимилацијата во еден од моќните балкански нации.

Овие балкански држави и нации, во однос на нивното древно минато, но имајќи го во предвид оваа делумно флуидна нација од аспектот на националната припадност, почнаа со развитокот на една жестока верска и културна пропаганда, со обид за повеќе поддржувачи и следбеници на нивната кауза. Како докази на овие обиди се и извештаите на британските дипломати од Битола и Солун, Чарлс Калверт, конзулот на Кралството на Велика Британија во Битола, во неговиот извештај со број 7 на 6 Јануари 1864 година, во која година беше започнат верскиот проповед на бугарски јазик во бугарските православни цркви на градот. Во продолжението на неговиот извештај, конзулот Калверт, пишува дека христијанското население на Прилеп беше составена од Власи, Албанци и Бугари. Од втората половина на XIX и понатаму во овие градови поточно во православните цркви ќе беше проповедана на грчки и бугарски. За повеќе, албанското

христијанско населени на овие две места беше многу активна во економската дејност, меѓу кој имаше многу трговци, но и производители.⁴²⁹

Оваа тешка борба на новата класа на граѓани со грчкиот национализам и неговата духовна инспирација, што за жал беше повисока православна верска институција, значи Православната Патријаршија со седиште во Истанбул, повика на револт и на национално чувство кај другите етнички заедници во Османската Империја, а особено во областите со мешано население. Меѓу грчкиот културен и верски асимилаторен притисок над верниците со големата црковна помош на “Фанарот” на една страна, и на бројните пречки на Османлиската власт, кои на друга страна мислеа дека со помош на Патријаршијата на Истанбул полесно ќе ја задржат контролата над православно население на империјата, и така овој слој започна да се гледа како спас за преминување во протестанти.

Очигледно ова граѓанско сочувство за протестантските реформи, немаше како да не се импресионира од бродовите на новата цивилизација и динамика на протестантските земји, а пред се на Велика Британија. Оваа царство во текот на XIX век беше модел на функционирање на релативно избалансирано општество, со правен систем фер и помалку корумпиран во споредба со сите земји на времето. Но, сето ова не би било важно за другите ако немаше да биде економскиот развојот, технолошките иновации и зголемувањето на животниот стандард на британските граѓани. Развојот на железничкиот сообраќај, соочувањето со религиозните догми до новите археолошки и научни факти, му помогнаа на кршењето на црковниот монопол на новите области на човечкото дејство. Оваа нова вредност повика на слобода на совеста и стана составен дел и норма која се промовираше не само во домашната политика, туку почна да биде и вредност која се одгледува и во надворешната британска политика.

Охрабрени од ваквите благородни побуди, и навредени од грчката Патријаршија во Истанбул, новиот трговски албански, влашки слој од градот Битола, во јануари 1868 година на средбата со британскиот конзул Калверт, бараа помош и совети за основање на протестанското зружение во градот Битола. Британскиот конзул ја советува оваа

⁴²⁹ Državen Arhiv na R.Makedonija(понатаму DARM),Fond:Ministarstvo za Nadvorešni Raboti na Velika Britanija-Foreign Office,broj na mikrofilm 45,(1869-73),sign.2,letter nr.7 from Monastiry 6 january 1868.

граѓанска делегација да најдат еден проповедник или свештеник, кој ќе му служи на протестантското население во Битола, за што тој ги ориентирал да одат во Одрин, Истанбул и Смирна, таму каде што работеа британските протестантски цркви. Втората точка на нивната дискусија со конзулот Калверт, беше тоа да, со убедувањето на отоманскиот авторитет, да го примат официјално создавањето на протестантската заедница во Битола. Затоа, во врска со оваа тема, англискиот дипломат имаше разговарано со османскиот мутесариф, барајќи од него, слобода на верската дејност, како право гарантирано од Султанот во 1856 година.⁴³⁰

Османскиот валија во градот Битола, реагираше веднаш испраќајќи ја оваа граѓанска молитва до валијата во Солун. Во меѓувреме, како што соопшти британскиот конзул на 19 февруари 1868 година од Битола, во овие два града веќе работеа и бугарските образовни институции и тоа што остана да се направи беше прифаќањето на овие институции од страна на и на православната-христијанска заедница на Власите и Албанците на овие области.⁴³¹

Протестантското движење во Битола му предаде на британскиот конзул петиција со 120 потписи,⁴³² со барање за создавање на евангелистичка заедница во овој град. Конзулот Калверт, ги советуваше иницијаторите на оваа иницијатива, кои во врска со верскиот проповедник, можеби се обидуваа да најдат еден протестантски свештеник со отоманско државјанство. Оваа упорност за оваа точка, значеше дека британската влада, не сакаше да се види како симболично место на верската слобода, но таа се мешаше во религиозниот живот на Османската Империја.

Еден друг интересен елемент на ова граѓанско движење беше и големиот број на млади кои ја потпишаа оваа петиција, како и вклучувањето на сите социјални слоеви на сите етнички заедници на градовите. Нема никакво сомнение, дека овој податок покажува колку напредна, прогресивна и прифатена беше протестантската догма, за новиот

⁴³⁰ DARM, Fond: Ministarstvo za Nadvorešni Raboti na Velika Britanija-Foreign Office, broj na mikrofilm 45, (1869-73), sign. 2, letter nr. 9 from Monastiry 22 january 1868.

⁴³¹ DARM, Fond: Ministarstvo za Nadvorešni Raboti na Velika Britanija-Foreign Office, broj na mikrofilm 45, (1869-73), sign. 2, letter nr. 5 from Monastir 19 february 1868.

⁴³² Ибидем

граѓански слој, образован и под влијание на протестантските развиени земји, но и од другите западни држави кои ги усвоија таквите вредности.

Во меѓувреме, од друга страна, одложувањето што беше направено за легализирање на ова граѓанско барање од страна на валијата на Солун, само го зајакнуваше уверувањето за формалната функција на отоманските државни институции, потопени во корупција и лошо управувани. Во такви услови, секое движење што ќе донесеше малку надеж и помош за менувањето и подобрувањето на социјалниот статус, се прифаќаше лесно од страна на општеството, значи од младите интелектуалци и од новите трговски елити.

Подеднакво интересен беше и извештајот на британскиот конзул на 17 јуни 1868 година, во кој тој известуваше и за писмото нарекувано “Вирџинија Летер”, напишано од страна на Албанците и Власите од градот Прилеп.⁴³³ Во оваа писмо, до Османската Патријаршија во Истанбул, од граѓаните на овој град се бараше да не се употребува грчкиот јазик во религиозните литургии и во другите образовни институции на православно здружение на Прилеп. Од сето тоа резултираше воведувањето на бугарскиот јазик во овие две важни институции, кои цврсто ги поврзаа социјалните односи на албанските и влашките заедници со словенската заедница на градот Прилеп.

Исто така, албанскиот и влашкиот слој на овој град, со своето богатство и неговите материјални придонеси, повеќе придонесе за градењето на образовните и црковните бугарски институции, отколку самите Бугари на градот.⁴³⁴

Во овие области, според овие извори, беше активна бекташката верска заедница, како позната заедница за толеранција и почитување на сите христијански социјални слоеви, а особено меѓу протестантските мисионери. Но, во еден Меморандум на христијаните од градот Битола, испратено во 1872 година до Валијата во Солун и на главниот везир во Истанбул, освен жалбата против државните органи кои не преземаа ништо против разбојниците, кои краделе неказнето, но исто така се жалеле и против

⁴³³ DARM, Fond: Ministarstvo za Nadvorešni Raboti na Velika Britanija-Foreign Office, broj na mikrofilm 45, (1869-73), sign. 2, letter nr. 14 from Monastiry 17 June 1868.

⁴³⁴ Ибидем.

бекташиската заедница.⁴³⁵ Овие граѓани на Битола вработија членови на оваа бекташка заедница, како чувари на нивните полиња и лозја, но кои сега станаа дел од насилството и злоупотребите против христијанската заедница и лошите работи, според кои, бекташите ги направија во оваа област, тоа беше нивниот поттик кон младите за брак од љубов, било и против волјата на родителите.

Очигледно, ова беше една тужба не против верската дискриминација, туку против прогресивните норми на бекташизмот, кое институцијата брак ја сметаше како резултат на слободната волја како на машките, така и на женските. На друга страна, иако современата цивилизација одеше кон родовата еднаквост, повторно беше уште далеку времето кога жените ќе донесуваат автономни одлуки. Затоа, гледано од оваа перспектива, жалбата на христијанската заедница на градот Битола против бекташките верници, се чини дека беше една реакција на конзервативниот слој на граѓанската елита против новите либерални вредности, претставувани од Бекташите.

Еден друг поволен фактор во корист на популаризација на протестантската догма, без сомнение беше и тешката борба за административните области, што се случувала меѓу бугарскиот Егзархат и "Грчкиот фанар". За ослабување на позициите на Патријаршијата на Истанбул, се прошири една пропаганда, според која, ако покраината "Македонија" не се вклучи во религиозната административна област на бугарскиот Егзархат, тогаш во знак на незадоволство, повеќето жители на оваа покраина ќе се претворат во католици или протестанти.⁴³⁶ Ако оваа религиозна административна единица остане во рамките на грчката Патријаршија и тогаш поддржувачите на бугарскиот Егзархат го поставуваат прашањето: Дали ќе поддржуваше британскиот конзулат, во таков случај, едно протестантско движење? Се разбираа, конзулот Блунт одговори велејќи дека британската влада не се меша во работи кои се занимаваат со верски организации .⁴³⁷

⁴³⁵ DARM,Fond:Ministarstvo za Nadvorešni Raboti na Velika Britanija-Foreign Office,broj na mikrofilm 45,(1869-73),sign.2,Memorandum from Community of Velvendo 1872.

⁴³⁶ DARM,Fond:Ministarstvo za Nadvorešni Raboti na Velika Britanija-Foreign Office,broj na mikrofilm 45,(1869-73),sign.2,letter nr.6, Salonica 2 february 1874.

⁴³⁷ Ибидем.

Од горенаведениот извештај, очигледно е дека христијанските граѓански елити во Османската Империја беа многу поотворени кон западните вредности и во таа смисла и кон протестантската филозофска догма. Во времето кога религиозниот живот беше поважен за секојдневниот живот и кога местата што ја симболизираа индустриската револуција имаа една доминантна протестантска структура, логично беше, таквите вредности да станат колку популарни, толку и прифатени на секое друго место. Од ова правило, не правеше исклучок ни Османската Империја, а особено нејзиното христијанско население, кое освен националната слобода, претендираше едно праведно општество, кое ќе гарантира развој на трговијата и индустријата.

4.9.a. Прегледот на конзулот Кицоски над вилаетот на Јанина

Конзулот на Дунавската Империја во вилаетот на Јанина, Кицоски, на 3 август 1881 година, ќе испрати до Виена еден многу интересен извештај во врска со ставот на населението на оваа покраина против Истанбул. Од неговите контакти со отоманските држави со грчка националност, тој заклучи дека тие и покрај нивниот патриотизам беа свесни за слабостите на грчката држава, но повторно некои од нив преферираа менување на османското државјанство за грчко, иако со такво дело, ќе изгубеа повеќе материјално отколку што ќе победеа. Така, не отсутвуваа и такви кои би сакале да го поддржат стариот режим на Портата отколку современиот хеленизам на времето. Но, хетерогените ставови на грчкото население беа помалку корисни за Османската Империја, затоа што владините авторитети на Истанбул не презедоа соодветни мерки за добрите луѓе и за доброто на народот, па затоа добрите страни на цивилизацијата како правдата, личната сигурност, правната еднаквост, беа само вредности изразени само официјално. Од ова лошо управување, дури и кај полибералните Грци се создаде убедувањето дека Османската Империја доаѓа до својот крај и дека било која друга сила која ќе ја заменуваше Портата ќе беше подобра.

Власите, жители на областите на Загориа и Пинд, кои беа мобилизирани за време на источната криза (1878) се помирија. За оваа придонесе и ангажманот на отоманската војска во борбата против разбојниците, вооружени од страна на грчката влада. Ова востание, во отсуство на соодветно раководење, материјалната поддршка, се дегенерираше брзо до бандитизам, од кој најмногу страдаше населението кое требаше да се ослободи од османскиот јарем. Против овие групи на банди, беа ангажирани и сезонските албански единици, кои на овој начин ги заштитија грчките жители од насилството на нивните сонародници.

Во османските официјални и воени кругови се манифестираше едно општо разочарување за позицијата на Империјата на европскиот континент. Како карактеристика на овој хаос беше изјавата, која некои високи воени претставници му ја испратија на

конзулот Кисоцки, во која тие покажаа подготвеност, да и се предадат на австро-унгарската Империја, албанските области и Македонија, под услов ова последното да помогне за повторната окупација на муслиманските територии во Крим и Кавказ.

Во меѓувреме, од друга страна, Албанците беа многу лути на ставот на Портата против нив. Иако во почетокот на Источната криза (1878) Порта ги поддржаа Албанците во нивната борба против територијалните претензии на Србија, Црна Гора и Грција и на крај оваа империја ги напушти, задушувајќи ја со крв Призренската Лига и затворајќи ги нејзините лидери. Ова само ги зајакна албанските национални чувства и нивната желба за независност, така што тие дури и беа подготвени да ја прифатат помошта на Дуалистичката Империја во реализација на нивните аспирации за автономија.⁴³⁸

⁴³⁸ АИИ-Tiranë, Vj-3-11-1166 (HHStA,PA,A,No.11)

Глава V

Културната и религиозната дејност на Евангелистичкото Движење и Бекташизмот од 1881-1897 година

5.1 Придонесот на "Библиското Здружение" и Бекташизмот за албанското образование во 80-тите години на XIX век

Историскиот период на Призренската Лига е познат како време на напорите на преродбениците за еманципација на нацијата, правејќи го уште повеќе јасно тоа дека вооружената борба треба да ја развие и борбата во областа на културата, а особено за образованиот и националниот јазик. Сето ова требаше да се направи, ако се посакуваше не само слобода, туку и негов спас од асимилација. За таа цел на 12 октомври 1879 година во Истанбул се создаде "Здружение за печатење на албански букви", чија цел беше да му се посвети на албанскиот јазик, да го развие образованието и да подготви албански книги и да ги објави.⁴³⁹

Сепак и ова дело на националната дејност ќе падне во очите на османските власти, Патријаршијата на Истанбул и на соседните држави заинтересирани за територијалното проширување на штета на местата населени со Албанци. Ова е докажано и од бројните извештаи што австро-унгарскиот конзул во Битола, Крал ги испрати до Министерството за надворешни работи во Виена. Во еден од доставените извештаи тој ја нагласува тешката состојба на Албанците, каде дури и валијата лично и нареди на државната пошта забрана и нетолеранција на албанските книги во оптек. Но, единствените албански книги кои беа дозволени во оптек, беа книгите на Библиското Здружение, кои се продаваа во Битола, Корча, Берат и други градови на Османската Империја.⁴⁴⁰

⁴³⁹ T. Osmani, *Udha e shkronjave shqipe*, Shkodër 1999, 317-318.

⁴⁴⁰ АИИ-Тиранë, Raport nr: 49/rez. –Ministrisë së Punëve të Jashtme të Austro-Hungarisë nga Konsulli Kral, Manastir, 15 korrik 1899.

Значи, во овие тешки околности, за среќа беше дејноста на англо-американските евангелистички мисии, кои ја имаа поддршката и заштитата од Велика Британија, САД и понекогаш и на Австро-Унгарската Империја.⁴⁴¹ Ова беше логично, затоа што во такви услови се согласуваа верските интереси на овие општества, со Албанската Национална Преродба. По завршувањето на Источната Криза во 1881 година, Османската Империја сметаше дека нема потреба повеќе од албанската поддршка. Па затоа, таа го радикализира односот кон Албанското Национално Движење до таков степен што во 1883 година го забрани оптекот на книги на албански јазик.⁴⁴²

Во такви околности, единствената светлина во мракот беше оптекот на Евангелието преведено на албански јазик, како и албанското училиште за мажи отворено во Корча, во име на Пандели Сотири. Значи, времето на дејноста на албанското училиште во 1887 година, се совпаѓа со почетокот на верските проповеди на Библиското Здружение. Затоа се поставува прашањето: дали беше тоа случајност или не? Бројни факти зборуваат за координација на работата на Библиското Здружение и на преродбениците. Пандели Сотири, тогаш не беше само член на Здружението на Истанбул, туку и соработник на Библиското Здружение. Но, тоа значеше дека Албанците не можеа сами да направат ништо без помош од надвор, како што се зборуваше. Се знае добро дека поробените народи, не може да се подигнат без помош на Големите Сили. И со право се прашувам: кој им помогна на Словените на Балканот да ја повратат слободата? Дали тие ќе постигнаа слобода само со востание!? Што ако не беше Аристотел, Плутарх, Питагора, Сократ, дали Грците ќе имаа целосна поддршка од развиените европски земји. Затоа, соработката и помошта за Албанците во ова насока не е исклучок.

Александар Томсон, продолжи да има посебна симпатија кон Албанците, кои минуваа низ најтешки егзистенцијални моменти, негирани од соседите но исто така напуштени од страна на владата на Истанбул, која ги забрани сите нови изданија на Евангелистичкото Здружение на албански јазик. Во меѓувреме, Константин Кристофориди, преведе на тоскски дијалек и делови од Стариот Завет како: Рут, Езра, Нехемија и Естер, но кои Издавачката Комисија во Лондон се двоуми да ги објави, па

⁴⁴¹ Peter Bartl, *Myshlimanët shqiptarë në lëvizjen për pavarësi kombëtare (1878-1912)*, Tiranë 2006, 179.

⁴⁴² Xh. Lloshi, *Kristoforidhi përmes dokumentimit*, Tiranë 2004, 362.

затоа Томсон во неговите извештаи испратени до Комитетот на Британското Библиско Здружение во Лондон во 1884 година, ја објасни нивната важност за евангелистичката дејност меѓу Албанците. Освен другото, Томсон го реконфирмираше високиот квалитет на преводите направени од Кристофорида, и ги исклучи наводите на Комитетот во Лондон, дека на овој начин, тој само сакаше да му помогне материјално на албанскиот лингвист и преведувач.⁴⁴³ Се разбира, Томсон го продолжи неговото објаснување до Издавачкиот Комитет на Здружението во Лондон, дека тој му предложил на Кристофорида за тоа дека подобро е да бидат направени од оригиналот, а не од другите адаптации, а сите други работи беа заслуга на вештините и талентот на образованиот Константин.

Во меѓувреме, во писмото испратено на 18 март 1884 година во Лондон, Томсон објави дека конечно добиле дозвола од османлиската власт за објавувањето на Стариот Завет на албански јазик, кој ќе го оживее оптекот на Библијата на албански јазик. Се разбира дека оваа дејност ќе предизвика една повеќе нагласена активност во областа на лингвистиката, образованието и албанското национално воспитување. Во ова писмо, Томсон ќе објави дека во март 1884 година, имал еден долг разговор со еден Албанец, кој беше член на Образовниот Совет на османлиската власт, и кој придонесе за давањето на дозволата за објавување на Библијата на албански јазик. Тој, според Томсон, се грижеше за преводите направени на албански јазик на два дијалекти, но тој претпочитуваше една друга азбука.⁴⁴⁴ Иако, не се спомнува името на овој Албанец, несомнено дека се зборува за Наим Фрашери, кој тогаш работеше во Министерството за образование во Истанбул.

Ова културна и човекова дејност на Александар Томсон во полза на албанската националност, ќе ги известат и грчките дипломатски кругови во Истанбул, во септември 1888 година, сметајќи го претставникот на Британското Библиско Здружение како клучна личност во организирањето на собири за поддршка на културните и политичките барања на Албанците, како и квалификуван говорник.⁴⁴⁵

⁴⁴³ CUL,BSC,BSA/E3/1/4/18,339.

⁴⁴⁴ Ибидем,340.

⁴⁴⁵ Shkelzen Raça,Gjurmime në Historinë Shqiptare,Prishtinë 2009,457.

Сепак, овие влијанија на верските изданија не само на соодветните верски заедници, туку и на сонародниците од другите религии, докажува и Висар Додани во неговите спомени. Тој се потсети дека патриотските инспирации, освен другото, ги добил од бекташкиот албански поет, Хасан Зуко Камбери, песни зачувани и распространети од страна на Баба Шеху од Корча.⁴⁴⁶

Можеби, делумно и како резултат на религиозно-пропагандистичките дејности на албански јазик на евангелистичките здруженија и на бекташите, започнаа со преведувачките активности католичката црква и официјалниот ислам. Како резултат на тоа, со дозвола на Османското Министерство за образование во 1884 година се објави и мевлудот "Беди-Ул-Мукатар" преведен на албански од Хафиз Али Улцињски, затоа што како што кажува самиот автор "Многу Албанци се во темно затоа што не го разбираат турскиот и арапскиот јазик".⁴⁴⁷

Од средбите на Ѓерасим Ќиријази со Наим Фрашери, тој заклучи за големата потреба на нашиот народ за училишни текстови на мајчин јазик. Затоа, во 1889 година, тој подготви за издавање како учебници така и првите книги на Библијата.⁴⁴⁸ Азбуката со кои овие дела се објавија у Истанбул, беше дело на Библиското Здружение и Наим Фрашери. Треба да се наспомене и дека отоманските власти и некои од Албанците, беа луѓе за образованието на албански јазик и кои им помогнаа на активистите на Преродбата, кога околностите тоа го дозволуваа.⁴⁴⁹

Со напорите на Наим Фрашери, како и оние на Александар Томсон, претставникот на Библиското Здружение во Истанбул, како и со Албанското Училиште во Корча, во куќата на Ончо Балаур во 1890 (91) се отвори првото училиште за девојчиња, кое набргу се прифати и од муслиманските Албанци во градот. Ѓерасим Ќиријази успеа да обезбеди еден декрет од Султанот за отворање на едно англиско училиште, каде освен на англиски јазик ќе се предаваше и на албански јазик. На овој начин, според Нучи Начи, девојчињата ќе се воспита во патриотски дух, кои станувајќи мајки ќе ја едуцираат помладата

⁴⁴⁶ Vissar Dodani, *Memoriet e mija*, Constantza 1930, 9.

⁴⁴⁷ Ilo Mitkë-Qafëzezi, *Dhaskal Gjoka apo Shkolla Korçare e qëmoçme*, Korçë 1936, 88-89.

⁴⁴⁸ Femi Cakolli, *Biografia e Gjerasim Qiriazit, Letra e gjallë*, viti VII, nr.14, Qershor-Shtator 2004, 9.

⁴⁴⁹ Xh. Lloshi, *Kristoforidhi përmes dokumentimit*, Tiranë 2004, 372.

генерација со љубов за албанската нација.⁴⁵⁰ Училиштето беше организирано на тој начин што вклучуваше една градинка и четири годишна настава. Наставници во овие образовни огништа беа: Севасти Ќиријази, Фанка Е. Ефтимју, Поликсени Деспоти и Танас Сина.⁴⁵¹ Треба да се нагласи дека овие луѓе му припаѓаа на Протестантскиот обред, и ова го нагласуваме, не за да го минимизираме придонесот на другите верски обреди, но за да се потенцира важноста на овој верски обред во ширењето на албанското образование, во еден тежок историски период за Албанците. Ова училиште се финансираше од страна на Британското Библиско Здружение и од албанските патриоти, а еден од нив беше и Јован Костур, исто така од градот на Корча.

Во меѓувреме, немаше голем број на учебници на албански јазик, затоа за нивни преведувања служеше преводот на Новиот Завет. Севасти Ќиријази оствари и средби со жените од градот, на кои им ја прочита Библијата на албански јазик. Колку тешка беше мисијата, покажуваат обидите за убивањето на Ѓерасим Ќиријази. Тој беше како пречка пред очите на православната црква, кои ја сметаа неговата дејност како пречка кон погрчување на православните Албанци. Истиот став го имаа и осмалиските авторитети, кои се плашеа од заживувањето на националното чувство кај муслиманските Албанци.

Значи овие две моќни верски заедници се собраа против едно албанско училиште, кое благодарение на Библиското Здружение и земјите како Велика Британија и САД, кои преживеа повеќе притисоци на времето.⁴⁵² Овие потешкотии кои произлегуваа пред албанското образование и неговите активисти ги претстави и самиот Ѓерасим Ќиријази на писмото испратено до Никола Начо, на 14 февруари 1892 година. Со ова писмо тој извести за заканите по живот и клетвите на православниот свештеник кон него и албанското училиште. Исто така, тој зборува и за зголемениот број на барања на селата за албанските училишта, а го информираше Никола Начо за напорите за отворање на домот при училиштето за девојчиња.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Ilo Mitkë-Qafëzezi, Dhaskal Gjoka apo Shkolla Korçare e qëmoçme, Korçë 1936, 151.

⁴⁵¹ АИИ-Тиранë, Raport nr:47/rez. –Ministrisë së Punëve të Jashtme të Austro- Hungarisë nga Konsulli Kral, Manastir, 7 korrik 1899.

⁴⁵² Edwin Jacques ë David Young, Ungjilli ndër Shqiptarët, Tenda, Prishtinë 2000, 42.

⁴⁵³ Ismet Dërmaku, Dy letra të panjohura të rilindësve tanë, "Albanica", nr.71, gusht 2007, Prishtinë, 81-82.

Националниот карактер на ова училиште беше покажан со различната верска припадност на учениците, во интернатот во 1899 година, беше и ќерката на еден дервиш од Елбасан.⁴⁵⁴ Исто така, таму се забележа и воспоставувањето на контактите меѓу училиштето за девојчиња во Корча, и Нормалното училиште на албански јазик, отворено во Букурешт. Ова лулка на образованието, како што е познато, се отвори на 10 Мај во 1892 година од здружението "Дрита", а негов директор беше Никола Начо.⁴⁵⁵ Индикативен е фактот дека Начо беше од Корча, и програмата на неговото училиште беше слична со програмата раководена од Севасти Ќиријази. Сево ова сведочеше за тесната соработка на Библиското Здружение и на албанската колонија во Романија.

Сепак и теќињата беа трансформирани во центри за албанското национално образование. Како резултат на таква патриотска дејност на бекташката секта, отоманските власти ги контролираа и затворија Баба Али, Баба Зенел, Баба Хајдар и Баба Сулејман во Ѓирокастро.⁴⁵⁶ Исто така, многу познат по напорната работа во служба на албанскиот народ беше и Баба Сали Матохасан од теќето во Синај од околината на Тепелена, кој од Призренската Лига до 1905 година кога се затвори, носеше книги на албански јазик од Букурешт и од Софија.⁴⁵⁷ Покрај тоа, затоа што многу татковци Бекташи потекнуваат од христијански семејства и од православниот ритуал, тие ќе ја искористат религиозната литература објавена од страна на Британското Библиско Здружение, за воспитувањето на православно-христијанската младина во националниот дух. Еден таков случај беше и Кото Хоци од Кесорати на Ѓирикастро, кој под облеката на татковците бекташи, на учениците на православно-христијанската вера, им нудеше воспитание и образование на албански јазик.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ АИИ-Тиранë, Raport nr:79/rez.1 –Ministrisë së Punëve të Jashtme të Austro-Hungarisë nga Konsulli Kral, Manastir, 8 dhjetor 1899.

⁴⁵⁵ Ismet Dërmaku, Një shkollë model, "Albanica", nr. 68, maj 2007, Prishtinë, 90 .

⁴⁵⁶ Sh.Nysi, ,цит. Дело ,90.

⁴⁵⁷ Ибидем,107.

⁴⁵⁸ Shkelzen Raça,Gjurmime në Historinë Shqiptare,Prishtinë 2009,326.

5. 2 Албанските студенти во протестантските училишта

Како што е познато, меѓу првите студенти Албанци на протестантските училишта се смета Констандин Крустофорид, а постојат индикации дека и Наум Веќилхарци, исто така, не само што бил приврзаник на протестантизмот, туку завршил во училиште што припаѓало на евангелистичките институции. Ова се кажува, затоа што Наум Веќилхарци имаше британски пасош, кој не беше лесно да биде даден на странци, а најмалку не на оние кои порано му припаѓаа на православниот обред. Оваа промена беше невозможна без контакти со Библиското Здружение или со нејзините албански преводи на верските книги.

Кога се зборува за Константин Кристофориди, се знае дека тој после контактот со американската протестантска мисија, бил примен во март 1857 година во протестантскиот колеџ на Бебек, кој беше близок до Истанбул и тој ги продолжи понатамошните студии истата година во Малта.⁴⁵⁹ Но, треба да се напомене дека протестантските мисионери имаа сомнежи за неговите религиозни убедувања, па затоа соработката со него продолжи и ги прифаќаше не само преведувачките вештини, но, исто така интелектуалните вештини на Константин Кристофориди.

Еден пресврт се случи во 1873 година, кога во Битола беа поставени првите тројца американски протестантски мисионери. Џ. Берд, Џ. Марш, Џ. Хауз. Битола и Солун станаа центри на Американскиот Борд на Комисијата за Македонските области.⁴⁶⁰ Околу 1876 година, се отвори првата евангелистичка црква, а меѓу првите нејзини верници беше Ѓирасим Киријази, на кого, благодарение на неговите вештини, Евангелистичката Црква го испрати на студии во американскиот теолошки колеџ во 1878 година во Самоков, Бугарија. По завршувањето на студиите во 1882 година, тој ќе стане проповедник на една бугарска протестантска црква во Скопје.⁴⁶¹ Претставникот на Библиското Здружение во Истанбул, Александар Томсон на 18 јануари 1883 година му испрати писмо на Ѓирасим

⁴⁵⁹ E .Sedaj, цит. Дело, 189.

⁴⁶⁰ Edwin Munsell Bliss, Turkey and the Armenian atrocities, 314.

⁴⁶¹ Femi Cakolli, Biografia e Gjerasim Qiriazit, "Letra e gjallë", viti VII, nr.14, Qershor-Shtator 2004, Prishtinë, 9.

Киријази, тој од него бараше да стане евангелист на Албанците, со што практично и започнува неговата верска и патриотската дејност.⁴⁶²

За него, 1884 година беше година полна со успех, затоа што тој стана член на Библиското Здружение, и одговорен за распространувањето на религиозната литература на албански јазик, а исто така, треба отворено да се каже дека протестантската црква беше единствената религиска институција, во која беа вградени егзистенцијалните проблеми на албанскиот народ. Ова се забележало и во статутот на “Евангелистичкото Братство”, чија прва точка велеше: “Евангелистичкото Братство има за цел да го распространи Евангелието на албански јазик како и развојот на албанската книжевност”.⁴⁶³ За тоа дека Албанците на двете конфесии беа желни за да ги слушаат и да се образуваат на нивен јазик, се гледаше со нивното учество во богослужбите, организирани од Ѓерасим Киријази.⁴⁶⁴

Севасти Киријази исто така тргна по стапките на својот брат. Таа се родил во Битола во 1877 година, каде и ја почна наставата во училиштето на Библиското Здружение, за да го продолжи подоцна во протестантските училишта во Самоков, Бугарија. Во 1888 година, таа отиде во Истанбул за да го продолжи образованието на колеџот, каде заврши во 1891 година, а на свечената церемонија беше присутен и Наим Фрашери, како висок службеник и пред се како побожен патриот. За да и ја олесни дејноста во областа на образованието, Наим Фрашери на дипломата на Севасти и го стави службениот печат на Османската Империја.

Во 1905 година, Севасти отиде во САД, каде што продолжи со педагошките студии при Универзитет во Чикаго, кои ги заврши во 1908 година,⁴⁶⁵ и многу брзо нејзиниот придонес во областа на образованието стана извонреден, посебно кога ќе се разгледаат тешките околности во кои таа дејствуваше. Таа беше ставена на чело на девојчињата во Корча, а исто така, стана и учесничка на Националниот Конгрес за образовните

⁴⁶² Xh. Lloshi, цит. Дело, 361.

⁴⁶³ Femi Cakolli, Shfaqja e kishës protestante, "Letra e gjallë", viti V, nr.13, Dhjetor 2003-Shkurt 2004, Prishtinë, 10.

⁴⁶⁴ Edwin Jacques ë David Young, Ungjilli ndër Shqiptarët, Tenda, Prishtinë 2000, 42.

⁴⁶⁵ Shefik Osmani, Trashëgimi social-pedagogjike, Motrat Qiriazi, Prishtinë 1997, 7-8.

проблеми во Елбасан во 1909 година.⁴⁶⁶ Таа ги изготви првите текстови во историјата на албанскиот народ.

Како друга студентка на протестантските образовни институции беше и Парашќеви Ќиријази. Таа, како и нејзината сестра, го заврши американското протестантско училиште во Самоков, Бугарија, а потоа ги продолжи и студиите во гореспоменатиот американски колеџ во Истанбул, кој го заврши во 1904 година.⁴⁶⁷ Парашќеви Ќиријази беше учителка во училиштето за девојчиња во Корча и учесничка во Конгресот на Битола, на кој таа ја создаде химната на азбуката.

Другата учителка во училиштето за девојчиња, Фанка Е. Афтимју беше исто така од Битола, и како протестантка таа го имаше завршено училиштето на американското здружение во Самоков, Бугарија.⁴⁶⁸ Но, еден друг патриот, познат по неговата неуморна работа беше Танас Сина, кој работел како наставник по математика во училиштето за девојчиња во Корча, а исто така и како протестантски проповедник во служба на Американската Мисија во странство. Значи тој ги имаше завршено протестантските школи и беше ставен во служба на нацијата и црквата во која беше вграден и интересот на албанскиот народ. Во 1900 година, Танас Сина, бил испратен во Берат како протестантски проповедник, чии говори на албански јазик предизвикаа реакции од православниот свештеник и Грчкиот конзулат од една страна, и на османската власт од друга страна. Како резултат на тоа, тој беше затворен во 1901 година, но благодарение на интервенцијата на Американската Легата во Истанбул, тој беше ослободен истата година.⁴⁶⁹ Другиот протестантски проповедник во Корча, Григор Цилка, ги заврши теолошките студии во Америка и подоцна се врати во Албанија во 1900 година.

Еден друг патриот, исто така познат по неговата неуморна работа беше и Кристо Дако, кој се родил во 1876 година во Корча и по смртта на неговиот татко, тој емигрирал со семејството во Романија. Добрите економски услови му овозможиле студии по математика на Универзитетот во Букурешт. Кристо Дако беше активен и во културниот

⁴⁶⁶ Ибидем, 29.

⁴⁶⁷ Shefik Osmani, Trashëgimi social-pedagogjike, Motrat Qiriazzi, Prishtinë 1997,7.

⁴⁶⁸ АИИ-Тиране, Vj.-7-2-226 (HHStA,PA,A,No.47/res.)

⁴⁶⁹ АИИ-Тиране, Raport nr:40 –Ministrisë së Punëve të Jashtme të Austro-Hungarisë nga Konsulli Kral, Manastir, 31 maj 1901.

и политичкиот живот на албанската дијаспора во Романија. Така, на 12 септември, беше основано третото здружение на Албанците во Букурешт "Шпреса", во кое како заменик претседател беше избран Асдрен, а секретар Кристо Дако. Истото здружение го испрати К. Дако на Конгресот на поробените народи на Османската Империја, во 1902 година во Виена. Оваа здружение, во 1903 година одлучи да основа албанска православна црква во Букурешт.⁴⁷⁰ Како негова пресвртна година беше моментот на средбата со Севасти Киријази во Букурешт во 1906 година. Истата година, тие се свршиле и отпатувале во САД, каде што тој ги започна студиите по филозофија, а средбите и состаноците со албанската дијаспора се организираа во протестантските цркви, каде на почеток и Фан Ноли ги одржуваше неговите религиозни проповеди.⁴⁷¹

Значи, протестантските здруженија беа оние кои ги поттикнуваа и им помогнаа на љубезен начин на Албанското Национално Движење. Многу јасно беше дека егзистенцијата на албанскиот народ беше зависна не само од создавањето на народната интелектуална елита, но исто така и од напорите за создавање на религиозните институции со национален карактер, затоа што народот без писмен јазик и без верска свест, искусен со националниот дух, беше осуден на асимилирање. И оваа помош за Албанците од Библиското Здружение беше од голема важност, витална во основа за националниот опстанок.

⁴⁷⁰ Dhimitër Dishnica, Përballë të vërtetës –Kristo Dako jeta dhe vepra, Tiranë, 2004,8-10.

⁴⁷¹ Ибидем,31.

5. 3 Влијанието на Бекташизмот и Библиското Здружение во еманципацијата на албанската жена

Различните училишта за девојки, отворени од евангелистичките здруженија, дадоа голема помош за евангелистичката кауза меѓу османското население, а особено неговиот граѓански дел. Меѓу овие училишта, главната улога ја имаше Италијанското Училиште за девојки, отворено од страна на Мисијата на Слободната Црква раководена од г-ѓа Уитет, а потоа Пробетеријанското Училиште на Сабијат под покровителство на пастирот М. Браун како и училиштето поврзано со Црковната Унија во Пера.⁴⁷²

Во европскиот дел на Османската Империја, како важен евангелистички едукативен и образовен центар беше Протестантското Училиште во Самоков, Бугарија, основано од страна на Американскиот Одбор на Комисијата во 1860 година. Во меѓувреме, во 1871 година во Истанбул се отвори колеџ за жени, наречен Колеџ за жените во Цариград.⁴⁷³ Овие две училишта имаат големо значење за равојот на националното образование меѓу окупираниите народи од страна на Османската Империја, а особено за успешниот развој на образовната дејност на албанското население.

Една од првите албански образовани жени, несомнено беше Севастија Ќиријази, која од детството првично беше испратена во грчкото училиште во Битола, каде православните Албанци претставуваа една заедница која беше подложена на притисоците на Патријаршијата на Цариград и на Османската власт, која не го признаваше постоењето на албанскиот народ. Но, од првите чекори на нејзиното воспитание, Севасти беше следена од среќата. Во грчкото градско училиште, нејзина учителка беше нејзина сонародничка, која иако имаше завршено грчко училиште во Атина, го немаше заборавено нејзиниот национален идентитет. По ова образовно искуство, каде што го научи добро и грчкиот јазик, понатамошното воспитание таа го продолжи во училиштето за протестантска мисија во Битола.

⁴⁷² CUL,BSC,BSA/D1/7/147,Vol.147,Agent Book,,135.

⁴⁷³ Anneta Aiken Reeve,The Diplomatic involvement of the United States in the Macedonian question from 1900 to 1903:The Kidnapping of Ellen Maria Stone,paper work for master degree(Texas Tech University) 1972,38.

Нејзиниот брат, Ѓерасим, имаше не мала улога во верското, граѓанското и националното воспитување на Севастии, со него таа ја научи азбуката на албанскиот јазик, засадувајќи го патриотскиот дух во нејзиното срце и правејќи да знае дека колку е значајно образованието за осветлувањето и станувањето на нозе на албанското население.⁴⁷⁴

Во есента на 1888 година, првата албанска девојка замина на високо образование во главниот град на Османската Империја.⁴⁷⁵ На овој начин започнаа и првите чекори за создавањето на предуслови за отворање на албанско училиште за девојчиња во Корча, како албански град, во кој анти-националната пропаганда на грчкиот клер беше потешка отколку во другите места на земјите каде живеат Албанците. Така, овој образовен проект со албански национален карактер не беше случајност, но беше планиран многу долго од страна на Ѓерасим и Севастиија Ќиријази во тесна соработка со британските и американските евангелистички здруженија, како и со преродбениците Сами, Абдул и Наим Фрашери и која соработка е потврдена од страна на документите од тоа време.

Значи, брзајќи да се отвори што побргу албанското национално училиште за девојчиња, Севастиија која во Истанбул се имаше регистрирано на Факултетот за литература, бараше од страна на Педагошкиот совет, право за завршување на четиригодишни студии за само три години. Кога нејзиното барање беше одбиено, таа повторно поднесе барање, во кое тврдеше дека има потреба за пократок рок на студии, затоа што таа со нејзиниот брат Ѓерасим планираа да отворат едно училиште за девојчиња во Корча. Со ова образложение таа го доби правото за поинтензивни студии, завршени за пократко време.⁴⁷⁶

Во главниот царски град, Севастиија имаше можност да се сретне со голем број на Албанци, кои беа на водечки позиции, а исто така и со патриоти, кои беа политички затвореници. Така, таа се спријатели со семејството на Ќамил Ефендија, директор на затворот Једи Куле, каде што меѓу другите беше и патриотот и активист на Албанската Призренска Лига, Кото Хоџи. Со помош на Ќамил Ефендија, облечена како дете од северните области на Албанија, кај затворениците отиде на посета на Кото Хоџи. Меѓу

⁴⁷⁴ AQSH, F.30, D.39, 8.

⁴⁷⁵ Ибидем, 10.

⁴⁷⁶ Ибидем, 11.

другото, Севасте го прашала Кото Хоци: ”Татко, како се случи да после три години не успеа Призренската Лига?”, на ова прашање тој одговорил: ”Ќерко моја, ова не успеа затоа што Турција ги подели луѓето на муслимани и христијани, затоа што политиката на Султанот е “дивиде ет импера” раздели па владеј”. Ние не можеме да станеме независна држава додека не му помогнеме на нашиот народ да разбере дека, иако имаме разлики во религијата, ние секогаш ќе бидеме Албанци. Образованието е оружје што го поразува тиранијата и ми е мило што сте одлучиле да го посветите вашиот живот за осветлувањето и просветлувањето на вашите албански сестри”. Севасте не ја пропушти можноста да разговара со Камил Ефендија на кого му рече: ”Кото е и вашиот татко и татко на сите Албанци”, зборови кои Камил Ефенди ги одобри. Уште повеќе, тој помогна да се спаси Баба Кото од сигурна смрт.⁴⁷⁷

Во Јуни 1891 година во главниот град на Османската Империја, отиде Ѓерасим Ќиријази за да биде присутен на организацијата на свеченоста по повод матурирањето на сестра му, Севасте Ќиријази. Меѓу гостите организирани за оваа свеченост, исто така беа и истакнатите патриоти Сами и Наим Фрашери. Во своите мемоари за овој настан таа вели: Кога се поздравивме со сите, Наим ми се приближи и после поздравувањето, ми рече: „Сестро, подобра и подостојна работа не може да направиш за Албанија, освен она што вие имате намера да го сторите заедно со брат ви, мојот драг пријател, но и јас сакам да додадам два збора. Потоа, ќе почнат твоите најголеми обврски и ако си верна ќе ги направиш најголемите дела за татковината. На овој пат што сте го започнале ќе имате големи бариери и пречки, но како храбра Албанка ќе ги решиш сите”.⁴⁷⁸ Покрај тоа, Наим Фрашери, како висок официјален претставник, на Севасте и ја потпиша дипломата, која во своите први чекори не сакаше да има пречки од отомаснките владини авторитети во Албанија.⁴⁷⁹ Значи, оваа координација на културната дејност е документирана меѓу албанските евангелисти и нивните албански активисти со Албанци на други верски и политички струи.

⁴⁷⁷ AQSH,F.30,D.39,13.

⁴⁷⁸ Ибидем,14.

⁴⁷⁹ Ибидем,15.

Првото училиште за девојчиња се отвори во 1891 година и првично имаше 27 ученици. Училишната програма вклучуваше: пеење, историја, избрани зборови од Стариот и Новиот Завет, Бројаница, Пишуванка, Општа историја.⁴⁸⁰ Работата со овие албански деца беше многу тешка, делумно поради отсуството на наставни часови и притисоците на нивните семејства како од страна на православниот клер, така и од отоманските владетели. Но, на овие пречки им се спротивставуваа Ѓерасим и Севасти Ќиријази, кои беа свесни дека проблемите со кои се соочуваше албанскиот народ беа големи, почнувајќи од разбојништвото кое стана лоша навика на местата каде живеат Албанците, така и недостатокот на патиштата и железниците, како клучни елементи за развојот на трговијата. Но, јасно беше дека без културната преродба ни една нација немаше да биде во состојба да застане повторно на свои нозе, и затоа на ова средина улогата на женското воспитување беше многу важно, затоа што само образованите мајки израснуваат нови генерации со култура и со цврста основа, кои ќе изградат едно албанско напредно општество и нација.

Со оглед на фактот дека местата каде живеат Албанците генерално беа сиромашни, во училиштето за девојчиња во Корча, голема важност му се даде на нивното усовршување во занаетството, како што беа изработката на волна и шиеењето, како значајни занаети за семејната економија.⁴⁸¹ Значи, дека постоеше и еден карактер на стручното усовршување на учениците, како дополнителен елемент на крајната цел на ова албанско училиште.

Втората година освен зголемувањето на бројот на учениците и предметите, донесе и една нова учителка која се викаше Фанка Ефtimiу од Битола, која ги имаше завршено студиите во протестантскиот центар во Самоков во Бугарија. Третата учителка беше Поликсени Деспоти од Корча, а како учител по религија и математика беше именуван Танас Сина од околината на Корча.⁴⁸² Училиштето имаше една програма од национален карактер и беше секуларна, која беше отворена и за муслиманските, православните и католичките девојки.

⁴⁸⁰ AQSH,F.30,D.39,17.

⁴⁸¹ Ибидем,19.

⁴⁸² AIN-Tiranë,Vj-7-2-226 (HHStA,PA,A,No.47/res.)

Едукативната-образовна дејност на семејството Ќиријази која беше поддржана од страна на протестантското здружение, беше надвор од религиозната цел, со цел национално образование без оглед на регионален и религиозен аспект. И по документацијата на таквиот карактер на училиштето за девојки, очигледно е и писмото на Ѓерасим Ќиријази, испратено на 14 март 1892 година до Никола Начо во Букурешт. Во ова писмо, меѓу другото, тој ќе му напише на Начо, дека училиштето за девојки се иде подобро, затоа што неговата сестра и внука Ефрозина, поминаа многу добро со лекциите. Исто така, тој го информира и патриотот од Корча, дека наскоро во Букурешт ќе дојде и Александар Томсон за да се информира за албанското училиште што тој го имаше отворено.⁴⁸³

Истовремено, една блиска соработничка на американската мисионерка Елена Стоун беше Катарина Цилка, сопруга на Григор Цилка. Во историјата е познат скандалот за киднапирањето на овие две протестантски активисти од страна на Јане Сандански⁴⁸⁴, еден македонски револуционер

Откако беа поминати првите пречки, втората учебна година од 1892-93 година, се претвори во вистински национален празник во градот Корча, каде присуствуваа над 350 христијански и муслимански граѓани. Со цел да се шири употребата на азбуката на албанскиот јазик, Ѓерасим Ќиријази го воспостави Евангелистичкото Братство, кое го објавуваше неговото списание два пати месечно, чии член беше и Никола Начо. Во меѓувреме, Ѓерасим Ќиријази, во врска со придонесите за купување на земја за албанското училиште, на 23 март 1892 година му напиша на Никола Начо, благодарност за придонесот од 10 наполеона за изградбата на албанското училиште. Во истото писмо, тој го информира Начо, дека друштвото што му помогна за проектот на училиштето се наоѓаше на адресата Др. Кларк, Бостон, САД. Со овие придонеси тие очекуваа да се изградат и соби за девојки, кои ќе доаѓаат од различни области на Албанија.⁴⁸⁵

⁴⁸³ AQSH, F.30, D.39, 20

⁴⁸⁴ Атанас Лажовски, Римокатоличката и Протестантската Пропаганда на Балканот и во Македонија, во вторта половина на XIX и почетокот на XX век, Скопје 2008, 141.

⁴⁸⁵ AQSH, F.30, D.39, 21.

Соочувајќи се истовремено со двајца непријатели на албанското училиште за девојки, значи со православната црква, која сите православни верници ги сметаше како Грци, и со османските власти кои ги сметаа муслиманските верници како Турски Османи, Севастии имаше развиено и дипломатија за да се соочи со нив. Таа сфати дека имаше во раце две силни писма, и тоа Законот на Шеријатот и Договорот на Капитулација. Шеријатот како највисока правна норма на исламот, го забрануваше влезот на мажите во објектите населени со жени. На овој начин беше невозможно за османските локални власти да влезат внатре и да ги конфискуваат книгите напишани на албански јазик. На друга страна, Митрополитот на Корча, официјално го сметаше албанското национално училиште за девојки како протестантско училиште. Овој епитет доби официјален лик во Османската Империја, затоа што православната Патријаршија во Истанбул имаше права за сите православни христијани на империјата. Од друга страна, Протестантските институции врз основа на договорите за капитулација уживаа привилегии и не се подложија на Османската империјална сила.⁴⁸⁶

Во однос на работата на албанското училиште и културната дејност на албанските населени места, многу извештаи има и од австро-унгарскиот конзул Крал во Битола, кој истовремено го претставуваше и САД. Во еден негов извештај испратен до Министерството за Надворешни Работи на 7 Јули 1899 година од Битола, конзулот Крал, ќе напише за историјата на отворањето на училиштето за девојчиња во Корча.⁴⁸⁷ Ова огниште на образованието според него беше отворено во септември 1891 година во Корча, а освен другото заблагодарувајќи му на Александар Томсон, претставникот на Британското Библиско Здружение во Истанбул, кој успеал да го извади писмото за ова албанско училиште како верската протестантска институција. Но според истиот конзул, оваа образовна институција повеќе имаше национален карактер отколку религиозен, и тоа благодарение на Ѓерасим Ќиријази, и благодарение на таквиот карактер на ова училиште, таа ја освои почитта и од беговите Албанци, кои почнаа да ги испраќаат нивните ќерки во ова огниште на воспитувањето во национален дух, па дури станаа и нејзини лојални бранители. По смртта на Ѓерасим во 1894 година, административните работи на

⁴⁸⁶ AQSH,F.30,D.39,27.

⁴⁸⁷ AIN-Tiranë,Vj-7-2-226 (HHStA,PA,A,No.47/res.)

училиштето за девојчиња ги презеде Ѓерѓ Ќиријази, а училишната зграда што според тестаментот беше на име на Ѓерасим, беше наречена училиште на народот.

Додека бројот на учениците во доцните 90 години на XIX век беше редуциран како резултат на недоаѓањето на албанско – муслиманските девојки, чии родители биле подложени на осмаснките владини притисоци, училиштето продолжи да функционира со 32-35 ученици. Училиштето беше осмолетка, одделена, четири години во градинка и четири години во основното образование. Освен другите предмети овие девојчиња изучуваа грчки и англиски, а учебниците беа слични со оние во училиштата за момчиња.

Конзулот Крал ја информираше владата на Виена дека иако османските владетели беа во познавање на националната дејност на ова училиште, тие немаа храброст да ја затвараат, затоа што беа под британска и американска заштита. Но, според објаснувањата на австро-унгарскиот конзул, иако главните финансиски донатори беа американските и британските протестантски организации, оваа образовна институција беше самостојна во нејзините активности. Овие финансиски придонеси беа:

- 1) 22 турски лири од Турската Мисија за помош на општеството со седиште во Лондон
- 2) 62 турски лири од Религиското Здружение за Американски Жени со посредство на Американскиот Одбор на Комисијата.⁴⁸⁸

Од овие пари, главната учителка земаше 40 турски лири, втората учителка 30 турски лири и третата 12 турски лири годишно. Другите потребни количини повторно се собираа со помош на доброволните придонеси на Американскиот Одбор на Комисијата и албанските патриоти, особено здруженијата во Букурешт. Американското здружение, освен овие, го исплати и свештеникот Танас Сина со 50 турски лири, а исто така го исплати и Британското Библиско Здружение за препишувањето на албанскиот превод на Библијата од грчки букви на латински, со кои беа објавени само четирите Евангелија и Псалми. Потребните корекции ги направи Ѓерѓ Ќиријази.

⁴⁸⁸ АИИ-Тиранџ, Vj-7-2-226 (HHStA, PA, A, No. 47/res.)

За добрите финансии на училиштето, беше формирана и една комисија составена од американски и локални мисионери, и оваа организација се оствари по 1895 година по смртта на Ѓерасим Ќиријази и кога почнаа притисоците на Патријаршијата на Истанбул и на османските авторитети, училиштето почна да се нарекува американско училиште. Освен гореспоменатите количини, евангелистичките здруженија даваа и 4 турски лири за дрва, 6 турски лири за одржување и 25 турски лири за пет девојчиња што живеела во интернат. Другите трошоци ги опфаќаше трезорот на училиштето, од кој со 18 турски лири годишно се плаќаше службеникот на училиштето. Финансиска помош даваа и богатите родители на учениците, кои плаќаа по 200, 300, 400 до 500 грошеви, освен тоа што плаќаа 6 турски лири годишно. За Албанците кои живеела во странство, годишно плаќаа 200-300 турски лири финансиска помош. Американските финансиски донатори не се мешаа во администрацијата на училиштето и на начинот на трошење на парите.⁴⁸⁹

На крајот на учебната година во 1899 година, како учесници на церемонијата беа и американскиот мисионер Бонд од Битола, како и австро-унгарскиот конзул Крал. Неговите впечатоци за училиштето беа многу добри, а особено прикажаната програмата со национален карактер, која ги допре присутните. Благодарение на извештаите на Ѓерѓ Ќиријази, австро-унгарскиот конзул Крал воспостави барање до Хабсбуршката влада за материјалната помош за издавањето на учебниците на училиштето за девојки, која беше и чест за напорите на семејството Ќиријази за албанското национално обединување во неповолните околности. Во текот на учебната година 1899/1900 бројот на учениците се зголеми а исто така почнаа да функционираат и домовите, чии први жители беа една девојка од Неговани и ќерката на еден дервиш од Елбасан.⁴⁹⁰

Таквата национална дејност на овие две албански училишта во Корча падна во очите на Истанбул. Па затоа, во пресрет на дваесеттиот век (1903) османските власти го затворија учителот на училиштето за момчиња во Корча, со што оваа училиште престана да работи. Со исти методи, значи со конфискацијата на книгите, попречувањето на наставниот кадар и на учениците, тие се обиделе да го затворат и албанското училиште за девојки. Но, интервенцијата на Австро-унгарскиот Империски Конзулат, кој освен

⁴⁸⁹ АИИ-Тиранџ, Konsullata Austro-hungareze në Manastir, 8 Janar 1905 (HHStA, PA, A, No. 3)

⁴⁹⁰ АИИ-Тиранџ, Vj-7-2-258 (HHStA, PA, A, No. 79/res.)

другото ги претставуваше и САД, врз основа на тоа дека ова училиште беше една добротворна американска протестантска приватна институција, која уживаше привилегии од страна на османска власт, и која предизвика опасноста од затварање да се ограничи со барањето за неупотребата на албанскиот јазик во учебниот процес.⁴⁹¹

Добрите односи на семејството Ќиријази со американското, британските евангелистички здруженија и со албанските културни здруженија, како и со конзулот Крал на Дуалистичката Империја, резултираа со продолжување на албанското училиште за девојчиња, кои благодарение на посветеноста на гореспоменатиот конзул во 1903 година ги обезбедија и овие училишни материјали:

- 1) Картата на Албанија на Фаик Бег во 5 копии (на ткаенина)
- 2) Општата карта на Централна Европа во 9 копии (на ткаенина)
- 3) По една карта на Балканскиот Полуостров и на петте континенти (Америка во 2 дела).⁴⁹²

Нема сомнение дека албанските училишта во Корча имаа едно позитивно влијание во поттикнувањето на другите верски заедници кои работеа меѓу Албанците, да и тие почнаа сериозно да го употребуваат албанскиот јазик во нивните верски институции. Такви докази донесуваат извештаите на конзулите на Хабсбуршката Империја, кои во февруари 1902 година ќе поднесат извештај за католичките училишта во вилаетите: Скадар, Косово, Јанина, Битола и Солун.

Вилаетот на Скадар:

- 1) Језуитско средно училиште (наставен јазик е италијанскиот, но се предава и на германски јазик)
- 2) Језуитско основно училиште за момчиња (италијански)
- 3) Основното училиште за девојчиња на Стигматите (во двете пониски класи наставниот јазик е на албански, а во највисоките е на италијански)

⁴⁹¹ АИИ-Тиранѐ, Vj-12-11-1135 (HHStA, PA, A, No. 149)

⁴⁹² АИИ-Тиранѐ, Vj-12-11-1155 (HHStA, PA, A, No. 783)

- 4) Француско основно училиште за момчиња (албански јазик)
- 5) Градинката "Елибетиниум" на сестрите Сервите (албански јазик)
- 6) Основните училишта на албански јазик за момчиња во селата Широка, Трошане, Барбулуш, Трабоине, Селца, Дајчи, Задриме, Орош, Спац, Милот, Ршен, Калмет (Училиште за девојчиња на сестрите на милосрдието).

Санџакот на Драч:

- 1) Основно училиште за момчиња во Драч (германски јазик)
- 2) Основно училиште за девојчиња на Стигматините (италијански јазик)

Б. Вилаетот на Косово

а) Санџакот на Скопје:

- 1) Основното училиште за момчиња (албански јазик)
- 2) Училиште за возови (германски јазик)

б) Санџакот на Приштина:

- 1) Основно училиште за момчиња и девојчиња во Јањево (српско-хрватски јазик)
- 2) Основно училиште во Летница (српско-хрватски јазик)

в) Санџакот на Призрен:

- 1) Основно училиште за момчиња во Призрен (албански јазик)
- 2) Основно училиште за девојчиња на сестрите на милосрдие (албански јазик)
- 3) Основно училиште во Зимб (албански јазик)

г) Санџакот на Пеќ:

- 1) Основно училиште за момчиња во Пеќ (албански јазик)
- 2) Основно училиште за момчиња во Ѓаковица (албански јазик)

Во вилаетот на Јанина немаше католички училишта.

Е. Вилаетот на Битола:

а) Санџакот на Битола:

- 1) Основно училиште за момчиња на татковци Лазаристи во Битола (француски јазик)
- 2) Основно училиште за девојчиња на сестрите на милосрдие (француски јазик)
- 3) Основно протестантско училиште во Битола (англиски и бугарски јазик)

б) Санџакот на Корча:

- 1) Училиште за момчиња во Корча (албански јазик)
- 2) Училиште за девојчиња во Корча (албански јазик).

Овие две училишта беа помогнати од американското и британското евангелско здружение.⁴⁹³ Но, во меѓувреме, Османската Империја продолжи да презема мерки против културната и образовната дејност на Албанците со оглед на религиозното и државното единство. Всушност, таа ги сметаше муслиманските верници на етничките Албанци како составен дел на османството, а исто така до одреден степен ја толерираше културната дејност само на Албанците христијани, но секогаш поттикната од своите интереси, за да го спречи хеленизмот и славизмот на албанскиот православен елемент. Но, кога оваа културна пропаганда почна да го вклучува и муслиманскиот албански елемент, тогаш, таа се покажа како поригорозна со албанското национално училиште. Познавајќи го овој став на Високата Порта, не толку рано, грчката пропаганда и православниот свештеник кој беше во служба на Хеленизмот, во соработка со локалните службеници на отоманската власт, презедоа строги мерки против активистите на Националната Преродба и албанското училиште во Корча.

Во еден лош соседски дух, грчкиот владика во Корча, мутесарифот Алаедин бег, бивши секретар на генералниот инспекторат Хилми паша, не престанаа да работат против

⁴⁹³ АИИ-Тиранџ, Vj-11-A-169(ННStA, PA, A.)

албанското училиште и протестантската мисија во Корча, кои на тој начин го попречуваа зајакнувањето на Елинизмот во Јужна Албанија. Меѓутоа, во знак на поддршка на Елинизмот беше и конзулатот на Царска Русија во Битола, кој според австро-унгарскиот конзул, Посфати, изјави: "... додека училиштето во Корча е под заштита на австро-унгарската Империја, секогаш ќе се следи и никогаш нема да успее... ". Но, наместо тоа, оваа руска изјава, само предизвика една поодлучна дејност на Дуалистичката Империја, која освен другото во вилаетот на Битола, ги претставуваше американските интереси. Но всушност, Училиштето во Корча во тоа време, дејствуваше официјално како институција на американската протестантска мисија, додека виенската влада беше заинтересирана за културната и образовната дејност на Албанците, за која таа интервенираше во Генералниот Инспекторат за отстранувањето на Цилка од Корча, но на Високата Порта и стави до знаење дека албанското училиште не може веќе да се игнорира со запоставување на Дунавската Империја.⁴⁹⁴

Училиштето за девојки во Корча беше единствената образовна институција која дејствуваше без прекин до Младотурската Револуција во 1908 година. Покрај тоа, тоа служеше и како складиште од каде што четите на Черчиз Топули ги распространува книгите објавени на албански јазик.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ АИИ-Тиранë, 6 janar 1903 Manastir (HHStA, PA, A. No.5)

⁴⁹⁵ AQSH, F.30, D.39, 40.

5. 4 Придонесот на Библиското Здружение во формирањето на српскиот, грчкиот и турскиот литературен јазик во втората половина на деветнаесетиот век

Протестантката молитва: "Господе, дај им на владетелите мудрост, праведност и храброст во нивните дела", не е само едноставна и формална молитва, но во суштина таа бара да се вгради довербата во секојдневните човечки дејствија, а уште повеќе кога таа се спроведува од страна на јавни личности влијателни во животите на другите. Напорите на Библиското Здружение не се изненадувачки, затоа што во редовите на своите поддржувачи вклучи најголем можен број на кнезови, трговци и интелектуалци.

Еден таков случај беше и М. Мијатовиќ, поранешен Министер за финансии на Српското Кралство, кој на еден од состаноците на гранките на Библиското Здружение изјави: "Голема е честа за мене, како странец, дојден од штотуку родено христијанско место, за да зборувам за величеството на Библијата, пред вас кои имавте среќа да се родите во Евангелистичка Англија. Петнаесет до осумнаесет години порано, граѓанските и христијанските авторитети на Србија ја спречија дејноста на продавачите на Библијата. Но во ова време, таквата состојба се смени на подобро, која се огледа во гостопримливоста на населението и свештениците... Сега, за сите е јасно дека Британското Библиско Здружение нема за цел преминување на населението во протестанти, но само распространување на овие свети писма на јазикот на населението, така што оној кој чита, да се промени во нов човек... Вук Караџиќ и Ѓуро Даничиќ, кои го преведоа Стариот и Новиот Завет на српски јазик, прифатени се од наша страна како први преведувачи на српскиот јазик и писмо... и уште се прифаќа тоа дека најдобрата книга напишана на српски јазик е Библијата преведена од вашето Здружение."⁴⁹⁶

Новиот Завет, кој беше преведен од страна на Вук Караџиќ и финансиран од Британското Библиско Здружение, како гранка во царска Русија, беше готов уште од 1823

⁴⁹⁶ CUL,BSC,BSA/G1/3/7-11,Volume X,Bible Society Monthly Reporter,no.67,653-654.

година, но поради приговорите на конзервативните црковни кругови, таа се прифати само по смртта на авторот.⁴⁹⁷

Со отворањето на српскиот конзулат во Приштина во 1889 година, започнува една поорганизирана интервенција на Белград во вилаетот на Косово. Особено, оваа дејност покриена со дипломатската облека, започна со организирање на образовниот и едукативниот живот на Србите во ова покраина. Во еден од извештаите на српскиот конзул од Приштина, Лука Маринковиќ, тој ќе зборува и за одлуката на архиепископот на Рашка-Призрен, со што ќе им нареди на православните верници да не учествуваат во организираните средби од протестантите и да ги вратат сите Библии и Псалми издадени од Американското Библиско Здружение. Се зборуваше за 12-14 протестантски семејства кои живеела во овој вилает.⁴⁹⁸ Таквите нетолерантни дејства кон евангелистичките движења, кои всушност и помогнаа и на српската културна преродба, сега веќе почнаа да се сметат како непријатели на српскиот народ и црква. Сето ова се случи затоа што Србите како и другите балкански народи ја сметаа како витална поврзаноста на православието од словенскиот ритуал со националноста како основа за државното единство и интерес.

Сепак, библиското здружение беше присутно и многу активно во Грчкото Кралство. Покрај тоа, од почетоците на мисионерската дејност, Грците беа една од нивните цели. Првично, распространетоста се правеше со помош на повремени патници. На овој начин, од складиштето во Смирна, на еден патник му беа дадени 1600 копии на верски публикации на грчки јазик, кога во оптек беа пуштени само некои завети.⁴⁹⁹ Па затоа, застапникот на Британското Библиско Здружение, Х. Д. Ливз, ќе известува дека во 1842 година во складиштето во Атина имаше 22.428 изданија на свети ракописи, а во 1843 година во Грчкото Кралство се продадоа 8.428 верски примероци. Во Атина, евангелистичкото здружение ги имаше снабдувано со такви книги и училиштата.⁵⁰⁰ Несомнено, ова ќе направеше недостаток на основната образовна литература, како простор со верски изданија на библиското здружение.

⁴⁹⁷ The nineteenth report of the British and Foreign Bible Society, London 1823, 56.

⁴⁹⁸ Langdon T. Healy, *Serbian Elites, Kosovo, and the Kosovo Albanians, 1889-1912: Representations and Politics*, doctoral thesis in the Department of History Indiana University, September 1997, 197.

⁴⁹⁹ Josiah Brewer, *A residence at Constantinople in the year 1827*, New Haven 1830, 202.

⁵⁰⁰ The thirty-ninth report of the BFBS, London 1843, 28.

5. 5 Протестантите и Албанското Национално Движење во Битола, Корча и Елбасан (1891-1897)

Во вилаетот на Битола беа два други градови, исто така развиени на национално ниво, колку и самиот главен град на Вали. Тука станува збор за Корча, која во втората половина на XIX век се претвори во културен и трговски центар не само на вилаетот, туку таа стана и огниште на образованието и на албанскиот јазик. Нејзиното население беа Албанци, од кои две третини припаѓаа на православниот обред, а една третина беа муслимани и еден дел на малата заедница на протестантски верници.⁵⁰¹ Таа ја држеше силно врската со албанските колонии во Букурешт и во Египет, затоа што повеќето Албанци имигранти беа од околината на Корча и од самиот град Корча. Овој град беше местото каде што се поставија основите на образованието на албански јазик. Затоа не изненадува фактот што Корча не е поврзана со протестантското движење, училиштето за момчиња и за девојчиња, но и со албанското училиште во Букурешт. Во 1887 година таму се отвори училиштето за момчиња, каде што за разлика од другите предаваше наставникот Ѓерасим Ќиријази, кој во 1890 година, за прв пат ќе одржи протестантски проповед на албански јазик. Додека на 23 октомври 1891 година, исто така, во Корча се отвори училиштето за девојчиња, кое им се спротивстави на страстите на православната црква како и на отоманската власт за да се затвори.⁵⁰²

Во овој поглед, Наим Фрашери му посвети една песна на овој град, кој има голема заслуга за Албанското Национално Движење, затоа што се претвори во центар за култура и за национален отпор. Голем придонес за отворањето на училиштето за девојки имаше и Александар Томсон, како раководител на Библиското Здружение за Османската Империја, со чија помош, прибраните средства од протестантските мисии во Курдистан и Конго, се пренасочија на албанската мисија со намера за отворање на училиште за девојки.⁵⁰³ Така, напорите на Ѓерасим Ќиријази беа услужливи и ефикасната организација на мисионерската работа, како доминантен фактор која беше предизвикана и од страна на

⁵⁰¹ Dhimitër Dishnica, Përballë të Vërtetës - Kristo Dako jeta dhe vepra, Tiranë, 2004, 4.

⁵⁰² Femi Cakolli, Biografia e Gjerasim Qiriazit, "Letra e gjallë", viti VII, nr. 14, qershor-shtator 2004, 9.

⁵⁰³ Xhon Kuanrud, Besë Shpresë dhe Dashuri, Tiranë, 1998, 144.

странците, во овој случај Библиското Здружение, кое му помогна на Албанското Национално Движење. Ѓерасим Ќиријази, имаше добра соработка со раководителите на училиштето за момчиња во Корча, со Пандели Сотири, Петро Нини Луараси, наставникот Танас Сина, Хафиз Али Ефендија и Тома Аврами.⁵⁰⁴ Дури, Пандели Сотири и други, беа членови на Здружението на Истанбул, кое имаше добра соработка со Библиското Здружение, се разбира, за доброто на албанскиот народ. Од ова се создава впечаток дека постоеше координација меѓу албанските преродбеници и англо-американските протестантски мисии.

Значи, логиката на настаните и фактите не доведуваат до заклучок дека настаните од големо значење во историјата на секој народ, значи и на албанскиот народ, не можат да бидат случајност и резултат на стихиски и непланирани дејства. Со ова мислам дека додека нашите соседи имаа свои национални програми, нивното проширување на сметка на териториите каде живееле Албанците, се реализираше без некоја голема тешкотија. Но, со организирањето на Призренската Лига, создавањето на Здружението на Истанбул, секое друго проширување во областите каде имаше Албанци, се среќаваше на воениот, но и дипломатскиот пропагандистички отпор на Албанците. Овој отпор донесе до будењето и зајакнување на националните чувства, а потоа тој поттикна напори за единствено писмо, како и образование на албански јазик и уште поважно е дека тоа ни ја донесе како сојузник англо-американската оска.

На 14 ноември 1892 година во Корча беше основано здружението "Евангелско Братство", предводено од Танас Сина и Ѓерѓи Ќиријази, а членови беа Глигор Цилка, Петро Нини Луараси, Франка Ефтимју и Севасти Ќиријази.⁵⁰⁵ Целта на ова здружение беше не само ширењето на светиот напис, туку и ширењето и развојот на образованието и на албанските училишта.⁵⁰⁶ "Евангелско Братство" имаше соработка со претседателот на здружението "Дрита" од Букурешт, Никола Начо, така што во писмото испратено за г-дин Начо, Ѓерасим Ќиријази го изразува задоволството за неговото прифаќање во "Евангелското Братство" и го заблагодарува за финансиската помош. Но, како и секогаш,

⁵⁰⁴ Petro Nini Luarasi, Mallkimi i shkronjave shqipe dhe çpërfolja e shqiptarëve, Tiranë 1999, 24.

⁵⁰⁵ Xhon Kuanrud, Besë..., 190.

⁵⁰⁶ Engjëll Sedaj, Bibla dhe përkthimet e saj në gjuhën shqipe, Prishtinë 1999, 230.

поделбата го наруши училиштето за момчиња во Корча и така Петро Нини Луараси беше принуден да го напушти месото.⁵⁰⁷ Во овој здив беше напишан и извештајот на австро-унгарскиот конзул во Скадар, во кој тој ја истакнува важноста на образованието на Албанците да станат конститутивен народ.⁵⁰⁸ “Евангелското Братство” имаше и своето списание “Писмото на Братството”, кое беше испечатено во Корча и во еден од своите броеви, Ѓерасим ќе напише: ”...кога овие учења (зборот е на Библијата) се толку важни, зашто да не се прочитаат истите на албански јазик во албанските цркви?”.⁵⁰⁹

Религиозните проповеди како и делата на албански јазик, имаа големо влијание не само на граѓаните на Корча, но исто така и меѓу православните свештеници, кои почнаа да го ставаат албанскиот јазик во литургија. Очигледно, таквото дејство предизвика реакции и од самата Патријаршија, која не само што ја забрани употребата на албанскиот јазик во литургијата, но ги проколна сите тие кои работаат и кои му служат на овој јазик. Еден од жртвите на оваа неправедна кампања беше и Пандели Сотири, кој беше убиен во Константинопол во 1892 година.

Сепак, од друга страна, обидот за да се воведат албанскиот јазик во литургијата, поттикнаа стремеж за создавање на Албанска Автокефална Црква и за создавање албанска Унитарна црква. Реализацијата на оваа цел, ќе ја олесни и душевната состојба на еден дел на нашиот народ со православна христијанска вера, а создавањето на Унитарна Црква ќе го продлабочи душевното единство, со што ќе се зајакнуваат уште повеќе темелите на албанството. Едно такво верско движење започна на крајот на XIX век во Елбасан, кога некои од православните верници преминаа во единствената црква под водство на свештеникот Ѓерѓ Германоси. Но, повторно оваа верска заедница не се прифати од страна на властите на сандакот на Елбасан, со различни образложувања. Во нивна одбрана излезе австро-унгарската империја, а на страната на православниот клер, кој се обидуваеше да го спречи преминувањето на неговите верници, освен православните држави тука беше и Портата.⁵¹⁰ Патријаршијата на Истанбул излезе отворено против албанска Унитарна црква,

⁵⁰⁷ Ismet Dërmaku, Nikolla N. Naço (1843-1913), Prishtinë 2000, 371-372.

⁵⁰⁸ АИИ-Тиранë, Raport nr:27 –Ministrisë së Punëve të Jashtme të Austro-Hungarisë nga Konsulli Ippen, Shkodër, 9 korrik 1897.

⁵⁰⁹ Xh. Kuanrud, цит. Дело, 191.

⁵¹⁰ АИИ- Тиранë, Vj.-13-39(ННStA,PA,A,No.1060)

со најавата дадена во 1897 година во весникот “Неологос”, каде се наведува дека Шелкан, Селца и други села преминаа во Унитарната Црква.⁵¹¹

Исто така, Библиското Здружение дејствуваше и во Косово, каде имаше еден продавач на Библии. Во јули 1892 години, Ѓерасим со Јованков⁵¹² ја посетија Приштина и сфатија дека тешкотиите во работата на Библиското Здружение доаѓаа од крутата политика на Валијата на Косово, кој користејќи ги албанско-словенските противречности ја претворија оваа омраза во средство на муслиманското единство против христијаните. Значи, пречка за успехот на Библиското Здружение во Косово беше тоа дека освен непријателството против Словените, кои се идентификуваа од народот како “каури” или поинаку кажано “неверници” беше и повлекувањето на домашните Албанци како продавачи на Библии или проповедници. Дури и во овој случај, душевното неединство на Албанците се искористи од странците, кои сега во име на словенската опасност, поттикнуваа верски фанатизам, чии последици ги плаќаа овие луѓе.

За корисната работа на протестантското здружение на вилаетот на Косово, известуваше и конзулот на Српското Кралство во Приштина, Л. К. Маринковиќ. Тој, во писмото испратено на 16 мај 1890 година од Приштина до Премиерот и Министерот на надворешни работи, генерал Сава Грујиќ, ќе извести за една дополнителна активност на Американското Библиско Здружение во вилаетот на Косово, започнато осумнаесет години порано.⁵¹³ Дури и од овој извештај се подразбира едукативниот и образовниот карактер на Библијата објавена на мајчински јазик, бидејќи бројот на другите книги печатени на мајчин јазик беше ограничен, па затоа светите написи на Британското и Американското Библиско Здружение служеа освен за верските намери но и за воспитанието и образованието на човекот на јазикот што го разбираше. Така, во овој извештај, конзулот Маринковиќ, истакнува дека секој Србин образован во вилаетот на Косово, ги купил Новиот и Стариот Завет преведен на српски јазик од Карацич и Даничич, објавени во Белград од Британското Библиско Здружение. Овие беа слободни изданија, но многу потребни, затоа што немаше доволно книги и списанија на српски јазик. Затоа, во

⁵¹¹ Shkelzen Raça, Gjurmime në Historinë Shqiptare, Prishtinë 2009, 134.

⁵¹² Femi Cakolli, Biografia e Gjerasim Qiriazit, “Letra e gjallë”, viti VII, nr. 14, Prishtinë, Qershor-Shtator 2004, 9.

⁵¹³ Бранко Перуничџић, Писма српских конзула из Приштине 1890-1900, Београд 1985, 40-41.

Приштина продавачот на библиското здружение се изненади од брзината со која беа продадени.

Како верник на протестантската догма и продавач на библиското здружение во Приштина беше Станко Михалиновиќ. Во овој град, беа 12-14 лица од српска етничка припадност, кои се собираа во домовите на едните или другите за да испеат верски песни и за да прочитаат свети написи во евангелистички дух. Но, православниот епископ Мелентије, повика да се запалат Библиите и да престанат неговите средби и неговите проповеди од оваа мала протестантска заедница. Станко Михаиловиќ и другиот верник наречен Мане, му кажаа на српскиот конзул дека секоја втора или трета година во Приштина доаѓаше од Битола еден протестантски проповедник. Меѓутоа, во 1890 година во Приштина ќе дошол од Битола проповедникот Берти, но тој бил запрен во Скопје по затворањето на еден продавач на евангелистичкото здружение од страна на отоманските власти. Според овој продавач од Приштина, протестантското училиште во Битола било снабдено со верски написи на бугарски јазик од Истанбул, распространувајќи ги меѓу верниците.

Втората област на битката беше Елбасан, родното место на Константин Кристофориди, кој долго време соработуваше со Библиското Здружение. Овој настан беше плоден за двете страни, но тој прекина во 1883 година, кога Библиските Здруженија го ангажираа Ѓерасим Ќиријази. Но, и покрај ова Кристофориди, продолжи да преведува други верски дела на албански јазик. Беа тешки години кога прекина оптекот на книгите на албански јазик со исклучок на делата на Библиското Здружение, но и време на една посветеност на самите Албанци.⁵¹⁴ Но, и во тие услови постоеше едно јадро на посветени луѓе за прашањето на татковината.

Освен во областа на преводот, на јазичните студии, Кристофориди беше познат за областа на образованието. Во Елбасан, околу годината 1890, складиштето на трговецот Лош Папамихали се претвори во една тајна училница, каде се одржаа наставата на албански јазик. Едно место, познато во Елбасан беше продавницата на берберот Муч, кој знаеше да пишува и чита на мајчин јазик. По повод неговите патувања за трговија во

⁵¹⁴ Xh. Lloshi, Kristoforidhi përmes dokumentimit, Tiranë 2004,364.

Битола, тој секогаш доведуваше од таму и албански книги, објавени од страна на здружението на Букурешт или Библиското Здружение.⁵¹⁵ Познат е напорот на нашиот преродбеник за објавувањето на неговиот речник, составен со голем напор. Така тој, во писмото испратено до Никола Начо во 1888 година, ги критикува албанските културни здруженија во Букурешт, кои не го финансираа издавањето на неговиот речник. Тој исто така, ја критикуваше употребата на мешаната азбука на Јани Врето, затоа што мислеше дека чистата латинска азбука ќе беше попрактична. Интелектуалецот од Елбасан беше за соработка со Романија, која помагаше за отворањето на албанските училишта. Затоа, тој заедно со Никола Начо, во оваа соработка не гледаше никаква опасност за националното движење.⁵¹⁶

Прашањето за речникот стана проблем за кој се загрижија патриотите, особено жителите на Елбасан и затоа тие поднесоа барање до Австро-Унгарија за објавувањето на овој речник.⁵¹⁷ Констандин Кристофориди умре во 1895 година во Елбасан, без да биде во можност да го види во оптек неговото главно дело “Речникот”.⁵¹⁸ Библиското Здружение направи една понуда на семејството на Констандин Кристофориди да ги купи сите негови ракописи, додека нерешено прашање остана само прашањето на “Речникот”, кој за нашето тело и телото на неговото семејство беше претворен во прашање на “Пазар”. Конечно, во 1901 година “Речникот” на Кристофориди заврши во рацете на грчкиот конзул во Битола, кој го купи од неговиот син, се разбира, со ветувања дека ќе го објави.⁵¹⁹

Еден друг активист, познат по неговата неуморна работа во служба на нацијата беше и Петро Нини Луараси, кој беше директор на училиштето за момчиња во Корча. Тој беше млад интелектуалец од Колоња, кој го продолжи училиштето на Ѓесоратит (1879) со учителот Кото Хоци, познатиот активист и соработник на браќата Фрашери. Тој имаше блиска соработка и со Библиското Здружение, а особено со Ѓерасим Ќиријази. Во 1882 година, тој се именува како учител во Бержан, првично платен од грчкиот силогизам за

⁵¹⁵ Zija Shkodra, *Qyteti Shqiptar gjatë rilindjes kombëtare*, Tiranë 1984, 85.

⁵¹⁶ Xh. Lloshi, цит. Дело, 369.

⁵¹⁷ АИИ-Тiranë, Raport nr:56 – Ministrisë së Punëve të Jashtme të Austro-Hungarisë nga Konsulli Ippen, Shkodër, 29 tetor 1897.

⁵¹⁸ T. Osmani, цит. Дело, 188.

⁵¹⁹ Xh. Lloshi, цит. Дело, 381.

развијањето на образованието на грчки јазик, но кој тајно им предаваше на албанските ученици. Додека неговата отворена дејност започна на 15 август 1886 година, ден на Света Марија, кога Петро Нини Луараси, почна отворено да го објаснува Евангелието на албански јазик.⁵²⁰

По финансиските проблеми и другите тешкотии со кои се соочи училиштето за момчиња во Корча, Петро Нини Луараси отиде во Истанбул во 1891 година. Тој таму имаше можност да се сретне со Наим Фрашери, кој пристигна да го приготви со дозвола училиштето за момчиња како и со едно свидетелство со која беше познат Петро Нини Луараси, како наставник на албански јазик во Корча. Во 1892 година, во 6 села на Колоња, со неговата напорна работа, се отворија основни училишта на албански јазик, кои беа под помош на здружението "Дрита" од Никола Начо и Библиското Здружение, чија помош беше повеќе во форма на литература на албански јазик и помалку на финансиската литература.⁵²¹

Годините 1892-1893 беа тешки за Националното Движење и особено за Петро Нини Луараси. Оваа година, првично, епископот Филарет од Костур им подели на црквите текстови за "Проклетството на албански јазик". Сите овие настани, во времето за кое зборуваме го отежнуваа животот неговиот семеен живот и неговата патриотска дејност. Значи, покрај битката за националната еманципација, беше потребен и еден обид за основање на националните верски институции, во кои ќе ги правеа нивните проповеди на албански јазик. Така, неговата соработка со Библиското Здружение, особено со Ѓерасим Ќиријази не е изненадувачка.

Работата на националното образование и напорот на Библиското Здружение за Евангелието на албанскиот јазик не беа спротивни едно на друго, напротив тие го дополнуваа добро јазот во албанските области. Зашто беше толку важно проповедта на мајчин јазик? Познати се општествените и економските околности во XIX век, како и душевната ситуација на албанскиот народ. Неговата религиозна совест во тоа време беше посилен од националната, а следствено и главната битка за неговата преродба се правеше

⁵²⁰ Petro Nini Luarasi, (botim i Institutit të Studimeve Pedagogjike), Tiranë 1974, 160.

⁵²¹ Petro Nini Luarasi, Mallkimi i shkronjave shqipe dhe çpërfojja e shqiptarëve, Tiranë 1999,24.

со обидот за соборувањето на погледот, според кој, религијата и нацијата се исто прашање!!!

Османската Империја ги сметаше сите муслимани како Османи, а за православните христијани се грижеше Патријаршијата на Истанбул, која во име на христијанското единство, православците ги сметаше како Грци. Како други аргументи кои им служеа на нивните намери за денационализација беше и Евангелието на грчки јазик, што значеше предност да бидеш Грк. Додека арапските букви и Куранот им служеа на муслиманите како елемент на единство, но и средство не за денационализација, но за да ги идентификува како Османи. Затоа, за да се одбранат овие ставови беа потребни добри религиски знаења, можеби и преведени дела, за да им овозможат на луѓето да ги читаат и разбираат правилно.

Еден од најдобрите познавачи на Евангелието беше Петро Нини Луараси, кој со верски аргументи се бореше со неговите изведувачи: свештениците и Патријаршијата. Тој цитираше дел од Библијата, каде се повикуваше на љубов, верба, надеж и еднаквост, а правеше и споредби со повикот на свештениците за клетви и против црквата, на личностите кои се повикуваа на библиските вредности. Со овој вид на аргумент, тој докажа кој навистина е против верските принципи. Така, започна да се сее љубов за албанскиот јазик, со што се уриваа грчките планови за денационализација на православните Албанци и нивното територијално проширување.

За тоа колку далеку отиде постапката за денационализацијата на Албанците, самиот се убеди и Петро Нин Луараси, за време на неговиот престој во САД (1905-1908). Тој и понатаму се обиде да ги направи албанските емигранти, војници на националното прашање, но со мал успех, бидејќи тие беа неписмени и под влијание на елинистичкото свештенство, дури и го обвинија како протестантски масонистички мисионер.⁵²² Овие обвиненија беа тешки, бидејќи народот не беше запознаен со протестантската верска доктрина и вредностите на масонизмот.

⁵²² Petro Nini Luarasi, (botim i Institutit të Studimeve Pedagogjike), Tiranë 1974, 197.

Неговиот поглед и карактер најдобро се изразуваат преку изразот: "И деведесет и девет пати да паднеме, повторно треба да кренеме."⁵²³ Ова беше едно учење кое извираше од светите книги, кои беа извор на инспирација за еден похуман и по искрен живот. Затоа, преводот на овие верски дела од Библиското Здружение беше многу важен, бидејќи ги снабдуваше нашите преродбеници со оружје против свештенството, слуги на спротивставени интереси не само на нашата нација, туку и на нивните верски доктрини. Песната на Петро Нини Луараси "Повик на Албанци", го изразува ова верување:

Голем и вистински Господе!

Не ти е жал за нас?

Или ние сме во темница

Затоа, твоето големо око не не гледа?⁵²⁴

Еден друг лош пример кој ја покажува потребата за доминација на високите морални вредности на оние кои се борат за високи цели, е и случајот на Јанко Минца, директор на училиштето за момчиња во Корча од 1892-1893 година. Тој беше зет на познатиот Кото Хоџи, но за жал беше пијаница и неморален човек, кој му направи лошо на албанското училиште, па дури беше и една од причините за оддалечувањето на Петро Нини Луараси.

Во учебната 1893-1894 година, за директор на училиштето за момчиња во Корча беше избран Нучи Начи, кој беше познат активист на Библиското Здружение.⁵²⁵ Годините 1893-1894 беа тешки за дејноста на Библиското Здружение, чии средства беа намалени за Албанија. Ова, се разбира дека имаше последици и за дејноста на училиштето за момчиња во Корча, кое беше затворено, а Ѓерѓ Ќиријази, Фанка Ефtimiу и Григор Цилка имаа големи финансиски проблеми. Но, за среќа, Општеството за помош на протестантската

⁵²³ Ибидем, 169.

⁵²⁴ Ибидем, 7.

⁵²⁵ Petro Nini Luarasi, (botim i Institutit të Studimeve Pedagogjike), Tiranë 1974, 164.

мисија во Османската Империја и Одборот на женската мисија во Америка продолжија со финансирањето на училиштето за девојчиња.⁵²⁶

Австо-Унгарија како мултинационална федерална империја продолжи да биде заинтересирана за издржливоста на Османската Империја и секако за Албанците со кои беше во соседство. Нејзините цели кон Османската Империја и Албанците во почетокот биле ограничени со напорите за заживувањето на националната култура и охрабрувањето на етничкото чувство. Сепак, во втората фаза тие ќе го поддржат и создавањето на албанскиот автономен вилает во рамките на Османската Империја и само во случај на нејзиното распаѓање тие ќе го поддржуваат и создавањето на една албанска држава.

Во тој дух беше и долгиот извештај на конзулот Крал испратен на 15 јули 1899 година од Министерството на надворешни работи од Битола во Виена. Во извештајот се вели, дека разговорите со патриотите од Корча и со Хозрев Бег во Старово, успеа да ја разбере нивната сериозна желба за запознавањето на учесниците на конференцијата во Ајас со албанското прашање. За жал, тие не можејќи да го направат тоа сами, ги натоварија за таа мисија албанските колонии во Букурешт, Брукелс и Египет. Активистите од Корча му кажаа на конзулот Крал и за прогласувањето "Средство за спас е Беса", која била напишана на 29 јануари 1899 година, на турски јазик и се движеше меѓу Албанците. Турските власти беа запознати со овој трактат, кон кој имаа грубо однесување, така што и валијата му се закани на директорот на пошта со зборовите: "Ќе стопам куршум во устата, ако овозможуваш да минуваат албански книги и брошури!".⁵²⁷ Според извештајот истиот валија, беше чума за албанскиот народ, кој на друга страна ја овозможуваше дејноста на Грците, Србите и Бугарите секогаш кога тие служеа за да се борат против албанскиот елемент. И ова беше образложувањето дека овој валија беше поддржан од русите, а на друга страна со тие акции, тој поттикнуваше несигурност и незадоволство на народот на овој вилает.

Конзулот Крал во Корча беше информиран за оптекот на книгите на албански јазик, кои беа недоволни, како последица на драстичните подземен мерки од страна на

⁵²⁶ Xhon Kuanrud, *Besë Shpresë dhe Dashuri*, Tiranë 1998, 210.

⁵²⁷ АИИ-Тиранë, Vj. 7-2-228 (HHStA, PA, A, no. 49/res.)

отоманската влада. Книгите кои беа во оптек, општо имаа верски карактер и беа објавени од Британското Библиско Здружение, распространети од страна на Ѓерѓ Ќиријази и неговите двајца продавачи во Берат и Корча. Како резултат на овие османски ригорозни мерки и Ѓерѓ Ќиријази беше принуден да ги одбие бројните барања за книги на албански јазик.

Патриотите од Корча, исто така имаа побарано од Хабсбуршката Империја отворање на нејзин конзулат во Корча и одобрување за патриотите во Букурешт, Пандели Евангел, Висар Додани и Васко Терпе да соработуваат со нејзиниот застапник во Романија. Но, конзулот Крал, беше против таквиот конзуларски застапник во Корча, затоа што тој истакна, дека тоа иако можеше да ја зајакне националната партија, сепак оваа дејство немаше да биде продуктивно. Како последица на тоа, Корча беше вториот главен град на вилаетот на Битола, таа беше за отворање на Почесен Конзулат со информативен и трговски карактер.

За тоа, колку имаше влијание културната дејност за албанската национална преродба, конзулот Крал го зеде како пример албанското православно село во Негован, кое се наоѓаше во казата во Лерин. Во ова село свештеникот Папа Кристо Хараламби проповедал на албански јазик и ги научил учениците да пишуваат и читаат на албански јазик, и истиот свештеник, објави една библиска историја на албански јазик, но со латински букви.

Во втората половина на XIX век, бекташките теќиња беа единствените религиозни објекти ставени во служба на националното образование и воспитание, во кои слободно се предаваше историјата и албанскиот јазик. Тие беа места каде најдоа засолниште активистите на Албанското Национално Движење, кои во овој ред на ислам најдоа поддршка за жртвување. Нивната подготвеност за да се борат за националните идеали беше инспиративна вредност и многу важна за експанзија и популаризација на еден албански унифициран фронт, без оглед на подрачја и религиозна поделба. За да се спречи и да престане таквата патриотска дејност на бекташките татковци, османските авторитети многу пати превземаа строги мерки за контрола, кои одеа и до затворање на бекташките водачи.

Во една од овие османски полициски контроли, во бекташки теќиња во Ѓирокастро се најдоа материјали на албанскиот забранет јазик и биле уапсени Баба Али, Баба Зенел Ѓокси, Баба Хајдари и Баба Сулејмани, кои биле испратени пред валијата во Јанина. Она што се случи со османскиот претставник, најдобро е изразена во народната песна:

“Море Валија од Јанина

Го зафати пламенот на громот

Татковците на теќето

На цевапот на кушето

Те изгореа, ти запалија оган

Те надувна и ти направи бам

Каландерот татко Зенел

И ги истури дефтерите на плоштадот”.⁵²⁸

Смртта на Валијата од Јанина беше една друга моќна симболика која ја правеше свесна не само личноста на бекташките татковци туку и оние што беа донесени во служба на еманципацијата и унапредувањето на албанскиот народ. И, сето ова немаше зошто да не влијае во религиската обврска на бекташкиот верник.

Така, многу членови на првите албански чети беа бекташи, чиј дом беа, исто така, бекташките теќиња. Во таков случај, во теќето на Зали отиде да се одмара и четата на Черчиз Топули, која беше заокружена од османските воени сили. Но, начинот на кој Баба Селим со својата сугестивна моќ успеал да ја убеди војската дека луѓето кои беа во теќето не беа бунтовници но дервиши. Во прашањето на османскиот офицер кои се тие, Баба Селим упатувајќи кон Михаил Грамено, рече: ”Па, овој тука е дервиш Михаил”.⁵²⁹

⁵²⁸ Sh.Nysi, цит. Дело,91.

⁵²⁹ Baba Rexhepi, цит. Дело,306.

Во областа на Тепелена во Синанај, беше едно познато теќе за образовната и едукативната дејност на Баба Сали Матохасан. Овој бекташки клерик го имаше организирано објавувањето на книгите на албански јазик, кои од Букурешт и Софија се праќаа во Каиро и Триполи и од таму во пристаништата на Превез и Валона. Оваа негова активност продолжи се до неговото затворање во 1905 година.⁵³⁰

Другиот бекташки објект кој остави длабоки траги во историското сеќавање на албанскиот народ, е и теќето на Бачка од Скрапар. Баба Фетах во ова теќе, во новиот изграден објект го гравирал симболот на албанското национално знаме и еден борец на слободата.⁵³¹

⁵³⁰ Sh.Hysi, цит. Дело ,107.

⁵³¹ Ибидем,113.

5. 6 Перипетиите при објавувањето на речникот на Констандин Кристофориди

Деветнаесеттиот век, беше век на европски националните преродби, а подоцна имаше и глобален карактер. Како основни карактеристики на националната еманципација беа азбуката, граматиката и јазичниот речник. Албанците, кои за нивна вина, но и најмалку поволните околности под кои живееле во овој период на историјата биле малку задоцнети и како последица ја добија поделбата на нивниот етнички простор. Во втората половина на XIX век, тие успеале да ја пишуваат азбуката и граматиката на албански јазик, но не и речникот, иако Констандин Кристофориди го имаше подготвено уште од 80-тите години на XIX век.

Во овој период, Наим и Сами Фрашери им напишаа на албанските културни здруженија во Букурешт, барајќи од нив материјална помош за објавувањето на ова капитално дело, напор кој не успеа, не и без вината на Албанците. Овој голем проблем за културата на еден народ, повторно се реактуализира по смртта на Констандин Кристофориди (1895) и потребата да се објави речникот како јазично богатство.

Првите напори за објавувањето на овој речник се направени во почетокот на 80-тите години на XIX век. Тоа беа времиња на културен бран меѓу Албанците, време кога во Истанбул беше основано културното здружение за печатење на албански букви, чии членови беа Наим и Сами Фрашери, Пандели Сотири, Констандин Кристофориди, и др. На крајот на XIX век стана многу јасна албанската дејност и важноста од објавување на речник на албански јазик. За среќа, Констандин Кристофориди го подготви за објавување едно такво јазично богатство. Затоа, тој на 23 јули 1882 година му напиша едно писмо на Сами Фрашери, потпишано од Наим, Пандели Сотири, до Букурешт за патриотите Вангел Чечуа, Лазар Антони, Тими Маркуа и др. Во оваа писмо, здружението од Истанбул ќе бара финансиска поддршка за објавувањето на Речникот на Кристофориди. Таму се објаснува дека издавачот барал 6 и пол наполеони за секоја страна, додека Кристофориди како автор бараше 5 и пол наполеони заедно со неговите двајца помошници, и во најдобар дух правото на авторство му го дава на културното здружение не сакајќи да земе 500 примерока од изданието што му припаѓале како автор. Речникот, продолжуваат авторите,

се преведе на три јазици и тоа италијански, грчки и турски јазик (кога се објави во 1904 година беше само на грчки јазик). Се планираше да се печатат 2000 парчиња со цена од 20 златни франци.⁵³²

Во врска со перипетиите за објавување на ова културно наследство, потврдуваат многу извори, од кои најобемни беа извештаите на конзулатите на Дуалистичката Империја во Балканските вилаети на Османската Империја. Еден од интересните извештаи беше тој на конзулот Ипен од Скадар на 29 октомври 1897 година, во кој тој конфирмираше дека го видел ракописот на речникот на Кристофориди и дека според него, речникот не содржеше 40.000 зборови, како што претендираа некои албански патриоти, туку несомнено тоа беше вредно.⁵³³ Неговите наследници тврдеа дека Британско Библиско Здружение во чија служба бил подолго време Кристофориди, му понудило за ракопис 700 турски фунди. Меѓутоа, патриотите на градот Корча понудија 300 турски фунди, а научникот и лингвистот од Универзитетот на Лајпциг Др. Вајганд Густав кој го посети Елбасан уште од 1889 година понуди 400 турски фунди. Ипен им објасни на граѓаните од Елбасан за да немаат илузии за објавувањето на овој речник од отоманската власт, и дека за тој случај може да се заинтересира Академијата на науките во Виена. Ако таа донесела одлука за објавување на речникот, тоа ќе бил скап потфат, но според специјалистите како професор Мајер во Грац и професор Јарник во Прага, ќе беа потребни уште 1-2 години време за објавувањето. Конзулот Ипен продолжи дека на било кој начин, правописот не ќе беше купен од наследниците на Кристофориди, од политички причини, затоа ова остана во рацете на албанските патриоти за да го превземаат речникот, но во меѓувреме во врска со неговото издание несомнено дека тој ќе имаше австро-унгарска поддршка.

Несомнено дека најпознатиот и најактивниот претставник во следењето и помошта за албанското културно движење, особено за проблемот поврзан со речникот на Кристофориди, беше конзулот Крал од австро-унгарскиот империски конзулат во Битола. Тој, на 7 јануари 1902 ќе пријави од Битола во Министерството за надворешни работи на Австро-Унгарија, дека после смртта на Константин Кристофориди, ракописот на речникот му останувал во наследство на неговото трето дете, на Стефан, кој живееше и работеше

⁵³² Zija Xholi, A. Dodi, K. Prifti, S. Pulaha, Sh. Çollaku, SAMI FRASHËRI, Tiranë 1988, 378-379.

⁵³³ AIH-Tiranë, Vj. 42-5-592 (HHStA, PA, A, No. 56 ,prot. 14/299)

како трговец во Елбасан, а не на Александар, кој беше учител во влашкото училиште во Воскопоја (во близина на Корча).⁵³⁴

Стефан се обидува да го продаде овој ракопис по најголема можна цена. На овој начин, ова јазично богатство, тој му го даде на еден од браќата Носи за да го продадат. Затоа, голема е можноста да книгата преку браќата Носи да пристигнала во Атина, или во грчкиот конзулат во Битола. Семејството Носи беше многу богато православно семејство од Елбасан, кое ја поддржуваше грчката политика, со исклучок на Лефи кој студираше на Универзитетот во Атина и според извештајот на конзулот Крал, тој имаше високи албански национални чувства. Австро-унгарците со посредство на Ѓерѓ Киријази понудиле 200 наполеона.

Сепак, австро-унгарскиот дипломатски претставник, продолжи дека вистинската историја на ова дело најдобро ја познаваше Ѓерѓ Киријази, кој од неговите наследници купи дела и албански преводи на Констандин Кристофориди, во име на евангелистичкото здружение. За време на посетата на Метчис Карлот во Елбасан на 30 јули 1901 година, тој беше пречекан од синот на Кристофориди, кој бил информиран дека ракописите беа испратени во Атина. Во меѓувреме, во средината на албанските патриоти беа во оптек три верзии. Првата од овие истории истакна дека Висар Додани, зборуваше дека здружението "Знаење" од Букурешт се одлучи да донира 1000 франци за купување на овој речник, овој предлог бил прифатен од Стефан Кристофориди, и тој го поднел ракописот до грчкиот конзул во Битола, со цел таа да го испрати преку дипломатски пат до Букурешт.

Второто објаснување потекнува од Никола Начо, кој рече дека филогрчката група на Албанците во Букурешт, сакајќи да го спречи печатењето на овој речник, го повика грчкиот конзул во Битола за да го преземе ова јазично богатство, и на овој начин да се спречи и неговото објавување. Третата верзија, која беше најблиску до вистината, беше онаа која вели дека здружението "Знаење" му нудело на Стефан 3000 франци за ракописот, но овој бараше двојно. Во овие услови е многу лесно да заклучиме дека некои од албанските филохеленски елементи во Букурешт ја информираа грчката страна за износот на пари од здружението, така што грчката понуда од 6000 франци беше прифатена

⁵³⁴ АИН-Tiranë, Vj. 11-A-140/a (HHStA, PA, A, No. 4)

од страна на Стефан Кристофориди. Додека прашањето на продавањето на речникот уште не беше затворено, австро-унгарската страна се надеваше дека Ѓерѓ Ќиријази ќе посредува при купувањето на речникот од Стефан, и добивката од продавањето на речник да му ја остави на семејството на Кристофориди.⁵³⁵

Но, за жал, сите засегнати страни се двоумеа затоа што како добитник излезе грчката страна, која со помош на трговецот од Елбасан, Венјамин Носи и двајцата негови браќа, Атанас и Филипин, успаја да го превземаат речникот од Кристофориди. Навистина, ним им била ветена сума од 170 франци, но по објавувањето на речникот, тој требаше да се подложи на " анализа и посебната редактура".⁵³⁶

Во извештајот на конзул Крал, на 28 јануари 1902 година од Битола, се вели дека Ѓерѓ Киријази се сретна со Стафанин во Елбасан и со Александар во Воскопоја. Од овие двајца, Киријази начул дека од 1901 година ракописот се наоѓал во Атина, и дека условите на договорот беа дека во рок од шест месеци да се објави речникот, плаќајќи му на Стефан 200 наполеона и 100 бесплатни примероци, но за жал, тој немаше направено писмен договор со грчката страна и ниту имаше добиено некоја потврда. Додека условите на усниот договор не беа исполнети, Стефан, кој на друга страна беше подготвен да ја земе книгата повторно од Грците и да му ја продаде на Ѓерѓ Ќиријази, кој беше подготвен да го потврди овој договор во писмена форма, уште повеќе што тој на негово име и во името на евангелистичкото здружение имаше купено од наследниците на Кристофориди, негови ракописи. Во овој дух на доверба, Александар Кристофориди го поттикна Стефан што поскоро да го донесе од Атина "Речникот" и истиот да му го предаде на Ѓерѓ Ќиријази.⁵³⁷

Значи, стана јасно дека Грците немаа дадено ништо до тој момент и се беше оставено на вербален договор и ветувања за објавувањето на речникот.⁵³⁸ Затоа, австро-унгарската царска власт, посакувала преку Ѓерѓ Ќиријази, да го преземе ракописот на Кристофориди со цел да го олеснат објавувањето и на овој начин да придонесат за развојот на албанската национална култура. Но тие имаа и еден страв, да не се оштетат и

⁵³⁵ АИИ-Тиранѐ, Vj. 11-A-141 (HHStA, PA, A, No. 558)

⁵³⁶ Shkelzen Raça, Gjurmime në Historinë Shqiptare, Prishtinë 2009, 124.

⁵³⁷ АИИ-Тиранѐ, Vj. 11-A-144 (HHStA, PA, A, No. 10, Ref. I)

⁵³⁸ АИИ-Тиранѐ, Vj. 11-A-150 (HHStA, PA, A, No. 10)

фалксификуваат делови на ракописот од страна на Грците, затоа знаејќи дека Ѓерѓ Киријази го познаваше многу добро ракописот, тие веруваа дека тој ќе ја контролира секоја страница и дека ќе се земе во предвид само ракописот со грчки букви, така како што беше оригинално напишан речникот од страна на Кристофориди.

Во своите мемоари Александар Џувани, објасни дека во тоа време како студент на Универзитетот во Атина, имаше можност да го прочита грчкиот дневен печат и статиите поврзани со грчкиот речник на Кристофориди. Во овие дневни списи се соочуваа две политички и интелектуални струи во врска со оваа проблематика. Една од овие политички предрасуди, сметаше дека објавувањето на речникот на Кристофориди не беше во интерес на грчката политика во Албанија, сепак, другата страна сметаше дека овозможувајќи го развојот на албанскиот јазик, ќе го добиеја пријателството на Албанците и нивната симпатија за грчката политика. За среќа, владата одлучи да го објави овој речник, ангажирајќи го Диоген Харитон, Албанец од Пермет, кој работеше како професор во средното училиште во Атина, Никола Носи и Мино Лапа. Но, објавувањето на речникот продолжи да се одложува, секогаш наведувајќи дека "Авторот има направено низа ортографски грешки и грешки во синтаксата на грчкиот јазик, дека лексиконскиот материјал е несистематизиран, затоа што употребил албански зборови што не можат да се разберат, не само во Албанија, туку и во Епир, општо каде што се зборуваше албанскиот јазик".⁵³⁹

Притисоците на европските влади, на албанското јавно мислење, како и на Библиското Здружение, се чини дека имаа решавачко влијание во грчките кругови, кои веќе немаа простор за маневрирање за задоцнувањето на толку важно прашање за албанската национална култура. После многу перипетии, албанскиот речник на Кристофориди, се отпечатил во 1904 година во Атина и имаше 502 страници со околу 15.000 зборови. Тој беше напишан со грчки букви, објаснувајќи ги албанските и грчките зборови. Во овој речник, Кристофориди, за секој збор кажува како се кажува во секое место во Албанија, а потоа ги покажува формите на зборовите не само на гегски и тоскски

⁵³⁹ Shkelzen Raça, Gjurmime..., 124.

дијакелт, но и во поддијалектите како лабери, чаме и др.⁵⁴⁰ Насловот на ова јазично богатство беше: "Речникот на албански јазик од 1870-18...година".⁵⁴¹ За неговото објавување ќе извести и Конзулатот на Дуалистичката Империја во Битола на 4 јануари 1905 година, во која се наведува дека во Атина излезе во оптек албанско-грчкиот речник и дека списанието "Булетин д'Ориент" во 52-иот број на 24 декември 1904 година, му посвети една статија на овој важен настан во историјата на албанската култура.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Mahir Domi, A. Kostallari, R. Përnaska, L. Buxheli, ALEKSANDER XHUVANI, Tiranë 1990, 446-447.

⁵⁴¹ Rexhep Qosja, Historia e Letërsisë Shqipe, Prishtinë 1990, 401.

⁵⁴² AIH-Tiranë, Vj. 14-I-122 (HHStA, PA, A, No. 1.res.)

5.7 Улогата на Библиското Здружение и Бекташизмот во трансформацијата на верската свест во национална

Издавањето, распространувањето и читањето на верските списи на албански јазик, секако дека имаа едно посебно значење за развојот на верската свест со национални елементи. Првите ефекти на фрленото семе од 1824/27 година, почнаа да се покажуваат од втората половина на XIX век, со будењето на нагласената верско-национална активност на православните, католичките и муслиманските албански заедници.

Во оваа смисла беше и писмото што Сами и Наим Фрашери го испратија на 19 февруари 1887 година до Висар Додани во Букурешт, во кое тие пишуваат албанските книги објавени таму, да им се пратат преку пошта, кои потоа му беа испратени на Пандели Сотири во Солун. Браќата Фрашери му предложија во овој случај на Висар Додани, дека за оваа културна дејност, не сакале да разбере амбасадорот на Османската Империја во Букурешт, бидејќи “Високата Porta” ги толерираше албанските културни активности само на христијанската заедница, но не дозволи во оваа дејност да се мешаат и Албанците од исламска вероисповест,⁵⁴³ затоа што сметала дека тие по вера и култура припаѓале на османскиот народ. Оваа припадност на османскиот народ владеачките слоеви на османското друштво тежнеа да создадат во текот на другата половина на XIX век, базирајќи се на исламската вера и османскиот јазик кој било мешавина на турскиот-арапскиот и персискиот јазик. Османлиската владеечка елита и нејзините слоеви на општеството сакале на тој начин на создадат противтежа со националното движење се посилно не само меѓу жителите на Балканот но полека и меѓу муслиманските припадници на Османското царство.

Очигледно во оваа културна и духовна албанска дејност, беше длабоко ангажирано освен другото американското и британското евангелистичко здружение. Најдобриот познавач на состојбата во која живееја и работеа Албанците несомнено беше и австро-унгарскиот конзул во Битола, Крал, кој освен другото ги претставуваше и интересите на САД во вилаетот на Битола. Во еден од овие извештаи испратени до Министерството за надворешни работи во Виена, конзулот Крал ќе напише: “Со извештајот на 11 април 1899

⁵⁴³Zija Xholi, A. Dodi, K. Prifti, S. Pulaha, Sh. Çollaku, SAMI FRASHËRI, Tiranë 1988, 381.

година број 27 ги известив добрите услуги на Британското и Странското Библиско Здружение, и тој продолжува со објаснувањата дека Британското Библиско Здружение сите негови изданија на албански јазик ги печати на грчка азбука, кој беше најпознат во јужните албански области”. Со таква приспособена азбука беа издадени Новиот Завет, три книги на Мојсеј, книгата на пророкот Исус, Псалтир и изреките на Соломон од Стариот Завет.⁵⁴⁴

Во меѓувреме, започна да има поголема употреба на писмото на Истанбул (1879), со кое продавањето на изданијата на библиското здружение со употреба на грчката азбука беше намалено. Во такви услови, Британското Библиско Здружение започна да ја употребува азбуката на Наим, со која беа печатени Евангелието на Матеј, првата книга на Мојсеј и Псалтирот на Стариот Завет. Преведувач на овие написи беше Константин Кристофориди, додека препишувањето од грчки букви на новите букви на азбуката на Истанбул го направија Танас Сина, кој беше протестантски проповедник и учител во училиштето за девојки во Корча и Ѓерѓ Киријази.⁵⁴⁵

Сепак, Османската Империја со нетолерантниот дух кога стануваше збор за Албанците и нивната култура, до крајот на 90-тите години на XIX век, се обиде да ги спречи другите изданија на албански јазик на ова здружение, кое ја употребуваше азбуката на Истанбул. Британското Библиско Здружение побара интервенирање од страна на Амбасадата на Британското Царство во Истанбул. Колку се обидуваше и работеше власта на Султан Абдул Хамид против албанските национални интереси, покажува и нејзината храброст да се спротивстави на Велика Британија по однос на албанското прашање. Истанбул, како што извести конзул Крал од Битола на 15 јули 1900 година, се спротивстави барањето на британската амбасада за дозвола за издавање на азбуката на Наим и тоа на албански јазик од страна на Британското Библиско Здружение.⁵⁴⁶ Султан Абдул Хамид се спротивставува на англичаните затоа што сметал дека со тие реформи настојува да ги тргне Албанците од муслиманска вероисповед од османскиот курс, и да се легализираат претензиите на Грција, Бугарија и Србија во Македонија, кои што биле на штета на македонскиот народ и Османлиското царство.

⁵⁴⁴ АИИ-Тиранџ, Vj-9-2-378 (HHStA, PA, A, No.3)

⁵⁴⁵ АИИ-Тиранџ, Vj-9-2-379 (HHStA, PA, A, No.3.1)

⁵⁴⁶ АИИ-Тиранџ, Vj-9-3-417 (HHStA, PA, A, No.47)

Како и во секоја друга активност со албански национален карактер во текот на втората половина на XIX век, водеше градот на Корча. После националното училиште во овој центар на албанската култура, редот беше да се бара албанска автономна православна црква. Во овој дух беше и повикот на православните од Корча од страна на Обединетото албанско-православно Здружение во Корча, чија цел беше познавањето на албанскиот јазик во православните цркви. Во овој повик се вели:

“Ние му го предадовме ова барање, на градскиот епископ:

- 1) Евангелието и евангелизмоните да се пеат секој ден на албански јазик
- 2) Епископот да дозволи свештениците да ја прославуваат албанската миса по домовите
- 3) Псалтот на левата страна да се пее (од страна на пејачот кој стои на левата страна од славна личност) на албански јазик
- 4) Свечената миса која се прославува од дијакон да се прослави “надвор од големата врата” (пред олтар) на албански јазик
- 5) "Високата миса" да се одржува на албански јазик (за време на празници), јазик кој ќе се употреби во сите православните цркви кои се наоѓаа во Албанија.”⁵⁴⁷

Влијанието на библиските преводи за будењето на националното чувство и кај Албанците од муслиманска вера, најдобро се гледаше кај оците, кои исто така почнаа да се интересираат за овие извори, првенствено водени од патриотските мотиви и во втор ред од верската љубопитност. Таков пример беше Оцата Реџеп Чуди од Тетово, кој иако возрасен отиде во продавницата на Кристо и Ѓерѓ Ќиријази во Битола, со единствената цел, да биде снабден со албански книги на библиското здружение и да ја научи албанската азбука, со која беа напишани тие книги.⁵⁴⁸ Не треба да се забораваат и обидите на албанско-исламската елитна класа за воведувањето на албанскиот јазик во службените петочни молитви во џамиите на вилаетите населени со Албанци. И во официјалните османски документи имало најмалку два случаи, оној од 1882 и 1883 година.⁵⁴⁹

⁵⁴⁷ AИH-Tiranë, Vj-19-13-1335 (HHStA, PA, A)

⁵⁴⁸ AИH-Tiranë, Vj-9-3-415 (HHStA, PA, A, No.45)

⁵⁴⁹ George Gawrych, Gjysmëhëna dhe Shqiponja (1874-1913), Tiranë 2007, 131.

Во меѓувреме, поранешниот министер на надворешни работи на Османската Империја во текот на 1879 година, Мехмет Есад Шефкет Паша во 1880 година, ќе му претстави еден меморандум на Султан Абдул Хамити, во кој ќе побара реформулација на политиката кон Албанците. Тој ќе ја изрази идејата дека користејќи ја исламската припадност од страна на голем број Албанци, Високата Порта можеше да изгради еден мост кој може да ги поврзе со нив, кој ќе служеше на двете страни. Една од првите стапки, требаше да биде економската реформа на тие провинции, како најдобар начин за поттикнување на земјоделското производство, како и отворањето на отоманските училишта за подготвувањето на потребните кадри во сите области на општествениот, економскиот и воениот живот.⁵⁵⁰ Значи, индивидуалните и групните напори на Албанците од исламска вера за употребата на албанскиот јазик во муслиманските верски објекти се правеа во текот на втората половина на XIX век, впечатлива сличност, со дејноста и барањата на британските и американските евангелистички здруженија, како и со бекташката секта. Ова уште еднаш го потврдува меѓусебното влијание на прогресивните идеи во интелектуалните и религиозните средини на сите социјални, етнички и верски струи.

Сепак, распространувањето и издавањето на светите списи на албански јазик, освен другото, ги охрабри и напорите за обединување на двете христијански доктрини. Бидејќи Албанците припаѓајќи им на овие две догми, но и соочувајќи се со опасноста од асимилација, единствениот спас го најдоа во духовното и националното консолидирање, а најдоброто оружје за постигнување на оваа цел, несомнено беше проповедта на мајчин јазик, и развојот на воспитувањето со национален карактер. Во оваа смисла беше и писмото на Архиепископот од Скадар, Паскал Герасим, кој на 18 април 1909 година ќе напише: “Јас, потпрен на апостолската волја, му давам право на младиот Зеф Мелгши од Скадар да одржи и да ја прочита “Светата Библија” преведена на албански јазик од страна на Кристофориди.”⁵⁵¹

Штом Корча стана богат град со албански христијански проповеди како и со национални училишта, мисионерското здружение “Американската Мисија во странство”,

⁵⁵⁰ Ибидем, 111-112-113.

⁵⁵¹ Shaban Sinani, Midis dy Rilindjesh, Tiranë 2010, 253.

одлучи да го испрати како протестантски мисионер, учителот Атанас Сина во училиштето за девојчиња. Ова се случи во почетокот на 1900 година, во времето кога се презедоа драстични мерки против секое издание на албански јазик. Во Бераат, најстроги се покажаа грчкиот конзулат и филогрчкиот клер.⁵⁵²

Во нејзините несфатливи напори за спречувањето на секоја форма на политичко, верско и културно албанско движење, османската власт одеше до тој степен што ги цензурираше дури и конзуларните поштенски пораки, ризикувајќи ги и дипломатските работи. Еден од таквите случаи беше цензурирањето на годишното издавање на Британското Библиско Здружение, испратен до конзул Крал во Битола на 1903 година. Навистина, претставникот ова здружение во Османската Империја, Т. Р. Ходгсон, на барање на конзулот Крал, кој освен другото ги застапуваше и американските интереси во вилаетот на Битола, ги испрати гореспоменатите изданија, но страниците од 128-141 во кои се зборува за дејноста на ова здружение во Османската Империја недостасуваа. Објаснувањето на овие незрели османски постапки, можеше да се најде во едно објаснување на отоманската влада која бараше од странските конзулати во царинската декларација освен забелешката “Книги”, да се обележат видовите и насловите на книгите.⁵⁵³ Оваа одлука која беше потоа проследена со цензура, се спротивставуваше со правата и имунитетот кои ги уживаа дипломатските претставници.

Конзул Крал, продолжи да ја следи и информира Виена за законските мерки што се превземаа против оптекот на албанските книги на британските и американските мисионерски здруженија, затварајќи ги продавачите или прогонувајќи ги од нивната татковина и покрај концесиите што тие ги уживаа. Во такви услови, конзул Крал, кој беше и застапник на американските интереси во вилаетот на Битола, беше принуден да реагира кај локалните османски авторитети за почитувањето на правата и имунитетот што ги уживаа овие здруженија во Османската Империја.

Еден од многуте такви случаи беше и затворањето на поранешниот учител во училиштето за девојки и продавачот на книгите на овие здруженија, Атанас Сина, кој

⁵⁵² AИH-Tiranë,Vj-10-4-406 (HHStA,PA,A,No.40)

⁵⁵³ AИH-Tiranë,Vj-12-9-937 (HHStA,PA,A,No.10)

беше затворен како проширувач на опасните написи за државата. Нормално дека конзул Крал имаше барано од генералниот инспектор на Порта да објасни дека во рамките на забраната на оптекот на албанските написи необјавено јавно но практикувани тајно и тука влегуваат и албанските изданија на американските и британските протестантски мисии. Како и секогаш, се потврди дека немаше забрана за оптекот на таквите книги на албански јазик, но во реалноста кога стануваше збор за ставањето на официјалниот печат во овие статии, повторно не се направи.

Уште полошо, прогонувањето на албанскиот јазик се направи во време (1903) кога големиот везир беше Албанец, кој се сметаше како предавник од страна на албанските патриоти, но конзулот Крал, побара од генералниот инспектор да им соопшти на валиите дека не постоеше една официјална забрана за албанските изданија на мисионерното здружение.⁵⁵⁴ Додека, Атанас Тина, во јуни 1901 беше ослободен од затвор, благодарение на интервенцијата на Американската Легата. За да се спречат такви случаи, во иднина, американскиот свештеник Бонд, планираше да бара официјална дозвола за проповеди на албански јазик во градот на Берат.⁵⁵⁵

Корените, кои беа пуштени од албанската национална идеја на просторите на бекташката верска дејност и евангелистичкото здружение, почнаа да ги дават првите плодови, и како и секогаш постојат извештаи на конзулите на Дуалистичката Империја, кои обезбедуваат еден преглед на овие напори на преродбениците за еманципацијата и спасувањето на албанскиот народ од асимилирањето и поделбата на неговиот етнички простор. Почнувајќи од нејзините стратешки интереси, империјалната влада на Виена, беше многу заинтересирана за оживувањето и успехот на Албанското Национално Движење, но секогаш до степен кој немаше да го загрози постоењето на Османската Империја. Но, таа беше за културна и административна автономија во албанскиот вилает, секогаш грижејќи се за силното присуство на руското империско влијание.

Во истиот дух беше и извештајот на конзулот Ипен, испратен на 17 ноември 1898 година во Скадар до Министерот за Надворешни Работи на австро-унгарската Империја.

⁵⁵⁴ АИИ-Тиранë, Vj-12-11-1133 (HHStA, PA, A, No. 146)

⁵⁵⁵ АИИ-Тиранë, Vj-10-4-420 (HHStA, PA, A, No. 51)

Конт Агенор Голучонски, изразува потреба за отворање на уште едно конзуларно претставништво во Елбасан, во кое ќе бидат опфатени и санцакот на Дебар и на Корча. Интересот за овие области, доаѓаше и од фактот дека тие беа центри на албанските феудалци, како Демир бег во Пеќин, Махмут и Исмаил Паша во Елбасан, семејството Голохол во Дебар (спомнувано и пред османската окупација) и Алио Вег во Корча.⁵⁵⁶

Уште една причина за Дунавската Империја да ја зголеми својата активност во Елбасан, е секако интересниот регион Шпати, чии жители, иако православни, ја прифатиле супрематијата на Ватикан, станувајќи на тој начин Унијат, а со тоа и центар на силен отпор против руската интервенција во руралните делови на Албанија. Но, исто така во оваа област беа и селата Мартанеша и Бел Камен во кои се чуваа сеќавањата на католичките времиња.

Сепак, продолжува конзулот Ипен, Санцакот на Дебар беше познат не само по тоа што во Призренската Лига (1878-1881), Комитетот на Сојузот на Дебар формулирал една албанска национална програма, која остави траги во албанската национална преродба, но и дека местата како Буќкиза и Острен беа бекташки центри, секта поврзувана со идеите за слобода и албански национален напредок. За повеќе, Корча беше најактивен национален центар на области каде живеат Албанците, каде дејствува албанското национално училиште и каде беа повеќето активисти на културното здружение "Светлина" и "Мудрост" од Букурешт. Овие беа некои од аргументите со кои се бараше отворањето на австро-унгарското конзулатско претставништво во Елбасан.

Отворањето на оваа претставништво, сигурно ќе му помогне на албанското културно движење, кое беше спречено со сите средства на отоманската власт. Конзулот Ипен предложи дека во случај на несогласување на владата на Османската Империја, тогаш да се отвори еден австро-унгарско трговска канцеларија, која со време ќе може да се претвори во конзуларна канцеларија. Значењето на триаголникот Елбасан-Дебар-Корча, освен другото го проверувале и многубројните посети на конзулите, новинарите и

⁵⁵⁶ АИИ-Тиранѐ, Vj-43-1-111 (HHStA, PA, A, No. 46 A-B)

британските туристи, но и на рускиот конзул во Битола, Расковски, кој се интересираше за областите на Шпата и Елбасан.

Врската меѓу бекташизмот и албанската национална идеја продолжи со внимание да се пренесува и известува од страна на конзулот Ипен од Скадар, конзулат кој го покриваше и регионот на Круја, која беше позната како бекташки центар на светиот Сарисалтак. Овој застапник се сретнал и разговарал со баба Зенел, кој сакаше поддршка од дунавското царство за реализирањето на културните и политичките барања на Албанците. Овој бекташки баба веруваше во можноста на албанско-османскиот договор, затоа што тој беше нивен заеднички интерес, но и дека нивниот конфликт повеќе беше последица на недоразбирање, недостаток на добра волја кај османските управувачи. Во еден таков национален дух, продолжи конзулот Ипен, беа инспирирани сите бекташи, теќињата во кои има големо проширување на албанските и балканските територии како Круја, Дервен во близина на Круја, Елбасан, Мелчан во близина на Корча, Пармаш во близина на Колоња, Лесковик во близина на Пермет, Ѓирокастро, Кичево, Скопје, Штип, Тетово, Призрен и Сараево.⁵⁵⁷

Во околината на Корча, во оваа легло на албанската национална култура, делуваа четири теќиња, кои несомнено поттикнуваа патриотска дејност на нивните верници. Првото теќе беше Катроми, изградено во крајот на XVIII од страна на Баба Ефенди и кое беше оштетено од прогонувањата на 1826 година, но реконструирано од Баба Казим во 80-тите години на XIX век. Второто теќе во оваа област е теќето во село Туран, исто така изградено во почетокот на XIX век, а теќето на Кучи, кое се наоѓа на патот Корча-Лерин, е едно од најстарите теќиња на овие простории, основано од страна на Баба Касим пред петстотини години. Ова бекташко теќе како и многу други се реновираше во 80-тите години на XIX век, поточно во 1877 година од страна на Баба Ибрахим и последното и најважно теќе во областа на Корча беше теќето на Мелчан, изградено од страна на Баба Хасан, чиј гроб нема датум, а гробот на неговиот наследник, Баба Абдулах, го држи записот А.Х. 1274/1856. Многу е важно да се наспомене дека Манастирот на Свети Наум во Охрид, бил посетен од страна на бекташките верници за аџилак, затоа што овој

⁵⁵⁷ АИИ-Тиранџ, Vj-9-4-512 (HHStA, PA, A, No. 16 B, prot. 10/6)

христијански светец се разгледуваше како бекташкиски светец од самиот Сари Салтек.⁵⁵⁸ Исто така, манастирот на Свети Наум, според Едуард Лека кој го посети во 1809 година, беше реконструиран во 1806 година со дозвола на Али Паша Јанина и беше под официјалното покровителство на една бекташко семејство.⁵⁵⁹

Не беа ретки и судирите на бекташките верници со отоманските владини авторитети. За една таква конфронтација, известува на 7 септември 1897 година од Јанина и конзулот Тројан. Тој пишува дека во околината на Пермет избувнале немири кај бекташките верници и дека за нивната покорност беше испратен раководителот на жандармеријата, Есат Паша. Причините за немирите беа неприфаќањето на бекташкиот баба, како носител на богатството на теќето и анос на еден кадија. Три бекташки села беа револтирани затоа што, освен другото, Един бег Келџура и Есад Паша го затворија и нивниот шех, кој го испратија во Јанина.⁵⁶⁰

Бекташката секта, која стана гнездо на образовните и слободољубиви албански идеали, предизвика љубопитност и внимание како кај отоманската власт, така и кај странските конзуларни застапници. Освен конзулот Ипен од Битола, со исто внимание известуваше и другиот конзул на владата на Виена, Крал. Тој во извештајот од 15 јуни 1902 година, ќе го извести Министерството за надворешни работи за ширењето на албанските национални идеи до регионот на Дебар, во западните делови на Албанија, како и улогата на бекташкото теќе во Мартанеша и во Зерќан за зајакнувањето на албанското национално чувство.⁵⁶¹ Овој извештај го зајакнува аргументот за влијанието што Битола и Корча го имаа над албанската културна и духовна преродба, за што најголема заслуга несомнено имало протестантското евангелистичко здружение.

Шех Сулејман од теќето на Зерќан беше една важна личност во регионот на Дебар, многу активен и во прашањето на албанските училишта. Баба Јашар од бекташкото теќе во Мартанеша, исто така уживаше почит во областите на Черменика, Мат, Елбасан, Тирана и Круја. Исто влијание над населението имаше и баба Хаџи Исмаил од бекташкото

⁵⁵⁸ АИН-Тиранџ, F.A/III/125, Dosja: Frederick William Hasluck, Islami dhe krishterizmi nën Sulltanët, 16-17.

⁵⁵⁹ Ибидем, 28.

⁵⁶⁰ АИН-Тиранџ, Vj-42-3-363 (HHStA, PA, A, No. 212)

⁵⁶¹ АИН-Тиранџ, Vj-11-C-349 (HHStA, PA, A, No. 46)

теќе на Џемал Паша Мати и Дервиш бег Елбасан, како и со Дервиш и Ибрахим ефенди Дудакси од Битола, со кој бил школски другар. И конзулот Ипен, слушнал за баба Јашар, како и за неговата улога во напорите за организирањето на средбите на лидерите од Северна Албанија, каде ќе се разговараше особено за проблемот на албанските училишта.

Во крајот на XIX век, плодовите на тешката работа почнаа да оживуваат со составувањето на азбуката на Истанбул, албанското училиште во Корча, како и со една друга повеќе организирана активност во областа на националната култура. И на врвот на ова движење стоеше Митхат Бег Фрашери, синот на Абдул Фрашери, кој дејствуваше во Истанбул, каде и работеше во Министерството за Образование. Тој всушност беше вистинскиот раководител на Комитетот на Софија, кој делуваше на нетурската територија, но за албански национални намери. Од колонијата на Букурешт беа познати Никола Начо и Пандели И. Евангели, а од колонијата на Египет беа познати Михаил Н. Дучи и Филип Широка.⁵⁶²

Значи, националниот идеал започна да ги вклучува сите општествени, религиозни и провинциски слоеви на Албанците. Така, австро-унгарските извештаи, тврдеа дека во секој град и село, почнаа да се барат и купуваат изданија на албански јазик, бидејќи коренсподенцијата меѓу Албанците во повеќе случаи се правеше на албански јазик и дека муслиманските Албанци не покажуваа ни најмал знак на фанатизам против нивните христијански сонародници. Во случајот на училиштето за девојчиња во Корча, се виде дека и албанските бегови ги испратија нивните ќерки во албанското национално училиште, додека, меѓу населението во Корча имаше и свештеници, како и учители во грчки училишта, кои имаа силни албански национални чувства, кои и за мала плата прифатија да работат во албанските национални училишта.⁵⁶³

Османската владина политика беше многу затегната и не го гледаше со добри очи образованието на албанските муслимани во западните училишта, затоа, тие до почетокот на XX век не беа спремни да ги испратат нивните деца во овие училишта. Но, со поминување на времето, се виде предноста на западното воспитание и цивилизација, кои

⁵⁶² AИH-Tiranë, Vj-10-5-502 (HHStA, PA, A, No. 1 A-B)

⁵⁶³ AИH-Tiranë, Vj-11-40 (HHStA, PA, A, No. 848)

влијаеле на албанските благородни слоеви за една проевропска насока. Така, конзулот Крал известил од Битола на 12 мај 1901 година, за барањето што го направи Атанас Сина, учителот во училиштето за девојчиња од Корча за регистрирањето на неговиот внук во една австриска образовна институција, што според конзул Крал, ќе беше првиот православен Албанец кој немаше да има грчка образовна подготовка.⁵⁶⁴

Културната и верската дејност на албански јазик, како и затегнувањето на отоманската власт во однос на Албанците, придонесе за зајакнување на националното чувство и кај Албанците од исламска вера, а особено оваа се манифестираше во вилаетот на Косово, познат по својата покозервативна популација. Така, австро-унгарскиот конзул, Писко, на 1 октомври 1897 година од Скопје, ќе го извести Министерството за Надворешни работи, конт Агендор Фон Голуховски, за политичката состојба на вилаетот на Косово. Во овој извештај, тој ќе објасни дека карактеристика на состојбата во покраината на Косово беше пропагандистичката дејност на бугарските чети и од друга страна зајакнувањето на национализмот кај Албанците, кој се изјави со нивниот опозициски став кон османските владини органи. За повеќе, имаше едно зголемување на активностите на тајните албански комитети, чија цел беше основањето на автономна Албанија по примерот на Бугарија, значи со своја војска, со независна администрација и со османски и албански јазик како официјален јазик.⁵⁶⁵

⁵⁶⁴ АИИ-Тиранë, Vj-10-3-399 (HHStA, PA, A, No. 35)

⁵⁶⁵ АИИ-Тиранë, Vj-42-5-515 (HHStA, PA, A, No. 181)

5.8 Политичкиот извештај на Ѓерѓ Киријази за Битолскиот вилает

Ѓерѓ Киријази, кој по смртта на Ѓерасим (1894) беше застапник на Британското и Американското Библиско Здружение во вилаетот на Битола, освен верската и националната дејност, голем придонес дал и за информирањето на странските протестантски мислења за вистинските околности и услови во кои живееја поробените луѓе во покраината Битола. Во таква информативна посета беа и Британците Сисел Харис и Ноел Бакстон, кои во 1899 година останаа два дена во Битола, каде разговараа со конзулот на Србија, Грција и со застапникот од Бугарија. Таму тие се сретнаа и со валијата, со кого разговараа за прашањето на потерувањето на Цилко од Дебар, продавачот на библијата, за кој случај валијата изрази жалење, наведувајќи дека во иднина истите случаи нема да се повторат. Но, за сите настани во овој вилает подетално тие се информираа од извештајот на Ѓерѓ Киријази.⁵⁶⁶

Во писмото со наслов "Некои вести на вилаетот на Битола", Киријази дава едно детално објаснување за етничките извештаи во покраината Македонија на Османската Империја. Бугарите, како што ги нарекува Македонците, беа многу добро организирани, избирајќи способни луѓе и добро организирани во сите бугарски градови, кои истовремено собираа пари потребни за постигнувањето на нивните национални цели. На ист начин, дејствуваа и во вилаетот на Битола.

Грците, исто така беа добро организирани, тие имаа аспирации за провинцијата Македонија во Османската Империја, па затоа тие собираа финансиски средства во Грција и во странство. Така, според Киријази, Грците беа во можност да повратат голем број на екзархистички села во рамките на Патријаршијата во Истанбул. Во постигнувањето на оваа цел, голема поддршка даде и османската власт, која во дејствувањето на Бугарија гледаше потенцијална закана за нејзиниот територијален интегритет, бидејќи, не треба да се заборава дека Султанот беше заштитник на православните верници, кои ја остваруваа моќта со посредството на Патријаршијата на Истанбул, а екзархистите имаа поддршка од

⁵⁶⁶ АИИ-Тиранџ, Vj-7-2-246 (HHStA, PA, A, No. 69)

страна на Царска Русија. Србите, како заинтересирана странка во овој вилает ги зајакнаа нивните активности и иако беа во постојана спротивност со Бугарите, тие ја променија стратегијата, зближувајќи се со нив, сојуз кој ги загрози интересите на владата на Истанбул.

Власите, како жители на Македонија, беа во пријателски односи со Србите и Бугарите и непријатели со Грците. До оваа време, според Ќиријази, тие верувале дека само со културна дејност, отворајќи училишта и национални цркви, ќе се обезбедат нивните права. Но, тие беа разочарани, па затоа и тие почнаа да создаваат вооружени чети, како една од најпознатите методи на европската дипломатија, за да ги користат како средство за притисок кон Високата Порта. Нивните надежи беа во Романија, која не можеше и не сакаше да ги расипе односите со Истанбул. Во такви неповолни услови за нив, влашките раководители имаа надеж за италијанска помош, која ако ги поддржувала, овој народ можел да биде безбеден од асимилација.⁵⁶⁷

Албанците, барем до 1905 година, немаа организирано воено движење, не дека немаа љубов кон татковината, туку според Ќиријази, тие немаа поддршка како другите народи на Османската Империја во матичните земји како Бугарија, Србија и Грција. Но, сите овие народи немало ништо да постигнат, освен ако тие немаа силна поддршка од некоја моќна држава, па затоа се поставува прашањето: Додека Албанците останаа без поддршка дали е правилно тие да ги губат нивната земја и јазик? Зарем тоа не е право и тие, како и сите други народи на светот да бараат слобода и еднакви можности за да ја развијат културата и цивилизацијата со албански карактеристични елементи.

За повеќе, не беа само Грците, туку и Бугарите и Србите кои мислеа и работеа за нивната земја, а Албанците да умрат за туѓите интереси. И тие по првичните пречки, почнаа да стануваат свесни, дека оваа земја им припаѓа нив и дека тие имаат право да се жртвуваат за неа. За нив веќе беше јасно дека немаа да имаат никаква помош од Турција, иако тие пролеваа крв за нивната Османската Империја. Уште полошо, владата на

⁵⁶⁷ АИИ - Тиране, А-39, 1.

Истанбул, им дозволи на сите народи, кои иако работеа за нив, воспитување на нивен мајчин јазик, со исклучок на Албанците.⁵⁶⁸

Тоа беше една длабоко погрешна политика и со последици како за Албанците така и за самите Турци, кои ако продолжиле во насока на еманципацијата и развојот на албанските населби, тие би продолжиле да ја имаат нивната поддршка. За жал, во почетокот на XX век беше очигледно за Албанците дека реформите во Македонија немаат добри резултати и затоа нивниот спас беше вооружената борба. Ова била единствена можност да се сметаат и тие за народ затоа што до тогаш биле сметани како турци-османлии, грци, срби, бугари, латини, значи дека странските сили не ги сметале ни Албанците како народ. Исто така не било признат ни идентитетот на македонскиот народ, и како последица на тоа дошло до Илинденското востание во 2 август 1903, во Крушево каде е прогласена Република на Никола Карев, како лидер на востанието. Во ова востание учествувале исто така Албанци и власи што зборува и фактот дека претседателот на собранието бил Албанец, Вангел Дино.⁵⁶⁹ Овој тип на борба значело дека само вооружената борба може да донесе ослободување или интервенција од страна што би го приморало Османлиското царство да ја подобри ситуацијата на сите балкански народи што биле уште под власта на оваа царство.

⁵⁶⁸ АИИ-Тиранë, А-39, 2.

⁵⁶⁹ Gazmend Rizaj, Shqipëria e Sipërme (1800-1913), Prishtinë 2011, 165.

Заклучок

Реформистичките движења започнати во рамките на христијанското европско здружение, во почетокот на средниот век, кои достигнаа до критичната точка во 1054 година, со доктринската и административната поделба на христијанството и тоа на Католичка Црква со седиште во Рим и Православна Црква со седиште во Цариград. Другата врвна точка, несомнено беше окупацијата на Византиската Империја од страна на Османлиите, со што Православната Патријаршија застана во одбрана на султанот, а ова истовремено доведе до имиграција на интелектуалниот слој и творците во областа на уметноста во неokuпираниот дел на стариот континент. Ова несомнено беше еден удар за византиската култура, која до тоа време ја претставуваше европската култура, а од другата страна во текот на тие неволји дојде до интелектуалната и духовната преродба првично на Апенинскиот Полуостров, за подоцна овој дух да се распространи низ цела Западна Европа. Италијанските уметници како Микеланџело, Данте Алигиери и др. им дадоа поттик на напорите за приспособувањето и на духовните потреби на човекот во периодот на европската ренесанса.

Мартин Лутер се разочара по патувањето во Рим кој беше потопен во корупција и аморалност и така тој објави 99 славни тези. Ова беше решавачки чекор што ќе предизвика бран на војни со религиозни мотиви, но што ќе му донесе на европскиот континент зрелост, како и една нова и динамична идеологија. Оваа нова и слободна религиозна волја беше во целосна согласност со новите потреби на новиот граѓански и трговски слој, кој беше против моралните пречки на католичката црква. Оваа динамика беше евидентна и во случаите на католичките колонијални сили, како што беа шпанското, португалското и француското царство, но само до моментот на окупирањето и збогатувањето од грабежите и организираниот ропски труд. Овој вид на општествен морал кој не толерираше отстранување на црковните официјални норми, ја задави слободата на човековата активност, што од една страна ја направи лицемерна, а од друга страна едно пасивно суштество без волја за креативен и праведен труд.

Во меѓувреме, протестантското движење се претвори во една моторна сила, која со проповедта на национален јазик и одгледувањето на етничките вредности предизвика еден бран на сеопфатен економски, општествен и културен развој. Оваа динамика на протестантските здруженија беше видлива од XVII век, кога Британија и Холандија како две реформаторски држави, сега станаа пример за напредокот и благосостојбата на нивните граѓани. Можеби, токму ова духовна апатија толку карактеристична за земјите од католичкото христијанство и екстремната сиромаштија предизвикала Французите да се кренат на нозе, станувајќи на овој начин симбол за многу земји и народи во светот. Но, повторно треба да се истакне дека револуциите беа исклучок во протестантските места, затоа што, тие направија радикални промени во верувањето и образованието на човекот.

Со други зборови, тие предизвикале револуција на внатрешната духовна состојба на своите граѓани и како резултат на тоа тие се претворија во динамично и просперитетно друштво. Во меѓувреме, конзервативните и нетолерантните католички здруженија не беа во чекор со времето и така во многу области останаа поназад и како резултат на тоа тие се вклучија во граѓански револуции, кои во суштина се прилагодија на протестантската религиозна култура, претворајќи ги протестантските верски вредности во граѓански вредности. Во такви услови европските граѓански елити особено оние кои доаѓаа од католичките верски здруженија, направија една поделба меѓу државниот апарат, секојдневниот живот и религијата. Овој пример, иако извираше од начелата на прокламирањето на независноста на САД, стана точка за ориентација, особено за другите земји од европското христијанство, а подоцна и за другите будистички, хинду, конфучијански и муслимански здруженија.

Овие вредности, постепено почнаа да го земат и нивниот конечен облик на човековите права: правна и родова еднаквост, слобода на верување, слобода на иницијатива, слобода на говор, станувајќи на овој начин универзална вредност според принципот на Абрахам Линколн кој истакна: ”Подобро 100 слободни криминалци, отколку еден праведен човек, осуден неправедно”. Значи, според моето мислење, треба да се создаде едно слободно друштво, за кое треба да се создадат и услови за непречена дејност, на тој начин што живеејќи и работејќи слободно, а исто така и заштитени од можните злоупотреби на власта, да ги развијат таквите здруженија со намера да се

зголеми бројот на граѓаните кои живеат добро, но и со повисоки морални, образовни и воспитни особини. Токму овие принципи беа суштински кога се создаде евангелистичкото здружение во Обединетото Кралство и САД. Тие, согледувајќи ја важноста на образовната и религиозното воспитување на широките народни маси на јазиците кои тие ги зборуваа, ја започнаа колосалната работа во преведувањето и во распространувањето на преведената Библија, кои на овој начин придонесоа не само за пишување на литературните јазици, туку и за заштита од изумирањето на многу светски јазици, меѓу кои можеше да биде и албанскиот јазик.

Во почетокот на XIX век како основни принципи на европските држави повеќе не беа религиозните принципи, туку граѓанските и националните, бидејќи во центарот на вниманието беше човекот и неговата средина. Со уништувањето на духовната универзалност на западното христијанство и со создавањето на граѓански и национални глобални вредности, се прероди и се зајакна и националното чувство, но за жал и национализмот и екстремниот шовинизам. Така, започнува и еден период на нов општествен дух, кој го инспирираше интелектуалната, уметничката, духовната креативност и исплатливата и чесната работа на човекот. Во сите овие места, како резултат на научниот напредок дојде до индустриската револуција, која донесе еден висок степен на економски развој. Краен резултат на сето ова беше производството на материјални добра со ниски цени, кои почнаа да се вклучуваат на светските пазари, уривајќи го во овој случај стариот феудален систем на производство.

Се разбира, како и секогаш во такви случаи, дојде и до продлабочување на антагонизмот во идеолошкото поле, за да продолжи во социјален конфликт. Значи, со еден збор, европските општества почнаа да лебдат во внатрешни конфликти, односно литургијата ги потресе сите социјални слоеви, правејќи ги нив почувствителни и свесни за тоа дека, без некој активен ангажман, немаше некоја квалитативна промена во нивниот живот. Неопходно, сето ова не пројде без пролевање на крв и лична трагедија. Крајот на XVIII век и целиот XIX век, без никакво сомнение, беа периоди на една радикална трансформација на идеолошките и политичките концепти на владејачките елити, промени кои во долгорочниот план донесоа материјална благосостојба, социјална хармонија и подобрување во духовната и интелектуалната сфера на нивните државјани.

Револуционерна Франција, која ги преформулирала протестантските религиозни принципи, како граѓански вредности, стана фанатичен промотор, уривајќи ги со сила старите социјални структури во секоја европска земја, каде што газеше воената нога на Републиканска Франција. Но, иако во суштина, овие вредности беа речиси еднакви на оние протестантските, дојде до еден жесток конфликт меѓу Велика Британија и Франција. Сето ова се објаснува, не само со зајакнувањето на национализмот и традиционалниот антагонизам на овие две антички држави, напорите за политичка и економска хегемонија во Европа, но и со продлабочувањето на конфликтот на идеолошко поле. И токму на врвот на нивниот жесток конфликт, односно во 1804 година, во Лондон ќе се основа Британското Библиско Здружение, чија крајна цел беше преведувањето и распространувањето на Библијата на народен јазик. На идеолозите и неговите основачи им беше многу јасно дека ни една промена во човековиот живот нема да дојде од горе, односно без просветлување и без негова морална и интелектуална преродба. Нивниот прв чекор во оваа насока беше објавувањето на Библијата на јазикот на Велс и на Шкотска, кои беа видови на келтскиот јазик, како еден од најстарите јазици на европскиот континент. Дејноста на Британското Библиско Здружение веруваа во подигањето на свеста на ниската општествена класа, потоа во ублажувањето на социјалните конфликти, како и во поставувањето на еден духовен мост меѓу луѓето, без оглед на расата, националноста, јазикот и социјалната припадност. Така тие во центарот на вниманието го ставија човекот, во обидот да направат од него едно суштество со добри намери, како еден од најдобрите начини за создавање на здраво општество и еден свет каков што Господ би сакал.

Со конечното поклонување на Франција во 1815 година, на стариот континент се развиваат два спротивни процеса. На една страна се конзервативните земји како царистичка Русија и Австриската Империја кои се обидеа да го завртат тркалото на историјата, поставувајќи ја на власт старата владејачка класа, туку и обидот за пресвртот на старите идеологии и прекршените традиции од времето. Во меѓувреме, на другата страна беше традиционална Англија, но истовремено и многу модерна, која го поттикнуваше воспитувањето, културата и промовираше вредности на слободен пазар.

Во Средоземјето, Велика Британија беше многу активна и имаше два имота, Малта и седумте Јонски острови. Оваа близина со Османските имоти на Балканот, подоцна ќе се покаже како многу корисна за сите народи во оваа област, особено за албанскиот народ. Всушност, словенечкиот преродбеник Јернеј Копитари, кој со посредство на Барон Силвестре де Сеси, кој од Британското Библиско Здружение ги бараше преводите на Светите Писма на албански, бугарски, српски и романски јазик. Во тоа време, како силен евангелистички центар беше Парис, место од каде потоа се координираше и мисионерска дејност за третите земји. Во овој поглед, баронот Силвестре на 10 септември 1815 година, тој ќе му напише на секретарот на Британското Библиско Здружение, Стеинкопф, барајќи од него предлогот на Јернеј Копитари да се земе во предвид. Во ова писмо, Копитари освен другото ќе му напише на барон Де Сеси: "...Од кога сум дознал за дејноста на Библиското Здружение, сум посакувал да со негова помош да се реализираат преводите на Библијата на некои јазици на јужна Австрија како српскиот, влашкиот, бугарскиот и албански јазик. Со исклучок на влашкиот јазик, кој има лош превод на Библијата, другите три јазици се непроменети, а албанскиот јазик е речиси непознат. Верувам дека овие луѓе заслужуваат Библија, можеби дури и повеќе од дивите племиња на Централна Америка". Но, иако албанскиот народ беше еден од најстарите народи на стариот континент, кој од различни причини, не успеа да го стабилизира користењето на азбуката.

Иако такви напори имаше дури од времето на Ѓерѓ Кастриоти Скендрбег, со познатата формула на крштевање, како и подоцна со делото "Мешари" на Ѓон Бузуку, дело кое е преведено на албанскиот јазик, во времето на Протестантското движење на Мартин Лутер, значи од XVI век, проследено со преведувачка и создавачка креативност на албански јазик од северните автори, националната културна креативност остана во повој затоа што албански народ физички и душевно припаѓаа на источниот арсал.

Сепак, во Лондон ќе се одлучи предлогот на Копитар да се предаде на Руското Библиско Здружение во Санкт Петербург, основано како гранка наречена Британско Библиско Здружение во 1812 година, која беше предводена од Роберт Пинкертон. Овие први контакти, потоа се рефлектираат во интензивна преписка меѓу Копитар и раководните лица на Британското Библиско Здружение, кои завршија со "Промеморијата" на Јернеј Копитар, поднесена на 26 ноември 1815 година до Стеинкопф во

Виена. Во оваа “Про-меморија”, словенечкиот ерудит го бараше преводот на Библијата или дел од нејзе на словенски, српски, бугарски (на кои не постои печатена книга), хрватски како и на влашки и албански јазик.

Како заклучок на овие напори, се случи патувањето на Роберт Пинкертон во Виена во 1816 година, каде тој се сретна со премиерот Метерних, со кого разговараше за основањето на Австриското Библиско Здружение. Пинкертон го истакна мислењето дека преводот на Библијата беше потребен и на српски јазик, а пречките и тешкотиите на реформирањето на јазикот беа многу големи, и во овој случај тој го постави прашањето на способноста на Вук Караџиќ, за толку важна работа. Овие се докази, кои само потврдуваат уште еднаш дека во почетокот на XIX век, сите народи кои живеат под Османската Империја, имаа слично културно ниво, и дека сите со мали промени, имаа хроничен недостаток на религиозната литература на нивен јазик. Помошта што ја даде во оваа област Британското Библиско Здружение, во составувањето на новите азбуки како и создавањето на литературниот јазик на балканските народи, беше од примарно значење.

Како резултат на тоа, Албанците ја немаа Библијата на свој јазик. Роберт Пинкертон, по разговорот со некои Албанци во Виена, беше сигурен дека на Јонските острови, ќе ги најде вистинските личности за преведувањето на Библијата на албански јазик. Меѓутоа, евентуалната исправка и подобрување ќе се направат од албанските епископи, познати и почитувани. Сите трошоци за објавувањето ќе бидат платени од Британското Библиско Здружение или од неговата гранка на Јонските острови. Немајќи контакти со Албанците од католичка вера, но и отпорни од страна на Папата, ова евангелистичко здружение беше ориентирано за мисионерска дејност меѓу албанското население од православната вера.

Таквата мисионерска дејност беше многу значајна за духовниот и културниот живот на секој народ, особено за албанската нација и нејзините духовни службеници. Од тогаш се знаеше дека мал број од нив знаеја да пишуваат и читаат и преводот на Библијата ќе ја поттикнеше желбата да се научи новата азбука, која ќе го заживее културниот живот. Сето ова им помогна и на албанските свештеници да ја разберат подобро Библијата, која дотогаш ја прочитале на грчки јазик, јазик кој не го разбираа. Сето ова треба да се прави,

бидејќи повеќето од нив припаѓаа на православниот христијански обред, а азбуката која требаше да се употреби беше грчка, со некои дополнителни знаци за албанскиот јазик.

Роберт Пинкертон, по неколку состаноци и посети што ги направи во Виена, Букурешт и Истанбул на крајот, се запозна со Вангел Мекси, личниот лекар на Али Паша Јанински. За повеќе, овој беше познат човек и за патријархот на патријаршијата на Истанбул, која вети помош за Британското Библиско Здружение, обезбедувајќи двајца свештеници, чија работа се состоеше во уредување на преводите на Мекси. Во продолжение, тој предложи Библијата на албански јазик да се објави паралелно со преведуваниот текст на грчки јазик на Хиларион, бидејќи имаше многу Албанци кои имаа елементарни познавања на грчкиот јазик, како што имаше и Грци што го познаваа албанскиот јазик.

Имајќи го во предвид тоа, сосема е праведно да се постави прашањето: Од каде доаѓаше ова подготвеност на православниот свештеник да и помогне на една издавачка дејност на албански јазик? Можеби, главните причини за оваа соработка лежеа во фактот дека сите етнички народи на Балканот живејат под Османскиот јарем и ова сеуште немаше изразување на националистички стремежи, како феномени кои подоцна ќе ги затрујат меѓубалканските односи. Во овој поглед, стана неопходно пуштањето во акција на духот на меѓубалканската соработка, признавајќи ја така лесно секоја помош од странство. Како доказ на таквиот дух на соработка беше и разговорот на Пинкертон со православниот Патријарх во Цариград, кому му го покажаа и потпишаниот договор со Вангел Мекси и така на Пинкертон му се ветува секоја потребна помош од страна на православната црква за верските преводи на албански јазик.

Втората причина стои во фактот дека од тогаш во отсуство на силното национално чувство, беше верската припадност таа која ги делеше граѓаните на Османската Империја. Значи, постоеше поделба на муслимани и христијани. Освен ова, постоеше феноменот на преминувањето на христијаните во муслимани, особено на Албанците од православно христијанска исповест, проследени од Бугарите, Србите, Грците и кај Македонците. Причините за таквата промена на религијата, освен организираниот отомански притисок, беше и самиот голем недостаток на верскиот кадар, како и недостатокот на верските текстови на мајчин јазик, со помошта на која полесно ќе се организираше христијанскиот

опстанок. Значи, овие беа причините за почетната соработка на Патријаршијата и Библиското Здружение.

Третата причина во духот на религиозната соработка, без сомнение, беше и фактот дека во пазувите на православната заедница на грчко-византинскиот обред, доминираше погледот “Универзалистички”, кој ја сметаше како најважна само религиозната припадност на верниците. Значи, новите националистички идеи, замесени со вредностите на западната цивилизација, сеуште немаа длабоки корени. Така, и верските преводи на јазикот на народите кои беа под Османската Империја. И кога “Словото Божјо”, прочитано и проповедано на народниот јазик, се комбинираше со новите напредни и динамични идеи на паметните европски нации и се разбира дека тоа резултираше со инспирација за новата и националистичката балканска елита, за да започне интензивна работа со волја.

Во секој случај, ова беше еден добар почеток и за Албанците, кои како и другите се опремија со светите написи на свој јазик. Затоа и изданието на Евангелието според Свети Матеј во 1824 година, кое беше едно од првите изданија направени за балканските народи од страна на евангелистичкото здружение, без сомнение само ја потврдува важноста дека на албанскиот елемент не само за Османската Империја туку и за европскиот фактор.

Во однос на авторството на преведувачот на Новиот Завет на албански јазик, најдобриот доказ е писмото на секретарот на Јонското Библиско Здружение, Исак Лоундес, во кое тој пишуваше дека го имаше ангажирано во својство на уредник на гореспоменатото преведување, Григор Ѓирокастрити, или епископот на Еубеа со албанска национална припадност. По завршувањето со потребните подобрувања, Јонското Библиско Здружение, на сугестија на Григор Ѓирокастрити одлучи објавувањето да се направи во два паралелни столба, на албански јазик и на современ грчки јазик, кој беше полесно разбираан од страна на албанскиот народ. Исто така, Х.Д. Ливс, како претставник на евангелистичкото здружение за Османската Империја, планираше целосен превод на Заветот, значи и Стариот Завет, прикажувајќи ја на овој начин надежта, дека исправката и потребните завршувања кои ќе се направат од епископот Григори.

Бројните извештаи на Британското Библиско Здружение ни даваат еден увид не само на духовната состојба на Албанците, туку и на нивната религиозна структура, социјалната соработка, образовното ниво, како и на политичките околности. Како последица на тоа, таму се опишува несреќната позиција на христијанската вера на западниот обред, на која и недостигаа не само верските објекти, туку и црковниот кадар. Кога на ова ќе го додадеме фанатизмот и догматизмот на Папата, како и од друга страна, сиромаштијата и фискалниот притисок на Османската Империја, тогаш станува уште појасен процесот на исламизирање на Албанците, во овој случај на католичките верници. Но, истовремено е за восхитување меѓуверската толеранција која постоеше во оваа империја и особено меѓу Албанците, како што е случајот со црквата во градот Драч, која им служеше на двете групи на христијанските верници. И после една сериозна анализа, нема како да не се дојде до заклучок дека секогаш во историјата на човештвото кога владеат јавниот ред и безбедност, не само што се доаѓа до зголемувањето на економската благосостојба и напредокот во сите можни области на човечката креативност, туку космополитизмот станува широко прифатен.

Таквото цивилизирано расположение преовладуваше во сите урбани средини каде што живееја Албанците, станувајќи важно не само етничката и религиозната припадност, туку и верувањето во новите вредности, како и обидот за подобра социјална позиција. Така, во XVIII и XIX век за процесот на исламизација на Албанците беше карактеристична и пенетрацијата на новите религиозни идеи. Такви беа мистичните наредби, како Халветизмот, Руфаизмот, Бекташизмот и многу други исламски тарикати. И ова појава нема како да не асоцира на христијанските здруженија на стариот континент, кои како конечен го имаа триумфот на протестантските идеи, особено во земјите на Северна Европа. Ако се поставува прашањето, зошто беа прифатени овие вредности од соодветните вредности на овие здруженија, неопходно ќе излезев од рамките на темата на докторската дисертација.

Најголема незгода на Османската Империја беше нејзината униформност, па оттука и недостатокот на длабоките социјални конфликти и продлабочувањето на идејните антагонизми, кои и помогнаа на ова глобална воена и економска сила кон внатрешните

конфликти, чиј финален производ можеби ќе беше најзината разделба, но со новите елити и со слободни народи, со волја за соочување со предизвици кои ги донесе XIX век.

Развивањето на низа војни со лоши резултати за Високата Порта ја донесе во тешка позиција нејзината финансиска основа, но и нејзината воена и административна структура. Овој неповолен развој на настаните, ги произведе промените на тимарскиот систем или “државниот воен феудализам” резултирајќи со процесот на нејзино претворување во приватен имот. Истата појава се случи и со административните позиции, што почнаа да се купуваат, но и да се наследуваат. Сето ова, уште повеќе ја ослаби нејзината моторна сила, со што провинциите станаа вистински носители на власта. Така започна историскиот период, во кој Албанците, не само што соработуваа со османската елита на централно ниво, но тие и во другите реони станаа единствени владетели. Пашалакот на Скадар и на Јанина, беа две од најсилните полудржави во Османската Империја, кои имаа трговски, политички и дипломатски односи со царска Русија, Република Франција, Велика Британија, Австриска Империја, и др.

Иако Албанците беа моќен фактор на Балканот, тие се повторно во реформите на пропаднатата Османска Империја ќе претрпат загуби. Всушност, по многу векови Европа и внатрешни борби закрепнала, трансформирајќи се во динамично општество со економија во експанзија. На тој начин станува репер за многу други поробени нации, идеали кои ги направија принципите на слободата, правдата и општествен напредок без оглед на класата. Не е изненадување дека речиси без исклучок, на нова елита беше со балкански националист идеи на Француската буржоаска револуција, и инспириран од библиските преводи на протестантските општества.

Во почетокот на XIX век, албанскиот елемент им даде значење на трите ривалски сили, како што беа Русија, Франција и Велика Британија. Русија беше таа која од албанскиот православен корпус, поточно од сулјотите, создаде една воена формација, чии членови подоцна, во грчкото востание во 1821 година, станаа еден од најзаслужните фактори во триумфот на слободољубивите вредности. Меѓутоа, француското присуство во Јадранското и Јонското Море, беше инспирација за балканскиот интелектуален слој, кој националниот идеал го претвори во негов основен принцип.

Сепак, според мое мислење, факторот што ќе го промени засекогаш човечкиот менталитет во Османските провинции на Балканот, без сомнение, беше учеството на Велика Британија во таканареченото “Источно прашање”. За разлика од другите сили на времето, Лондон не беше заинтересиран за падот на Османската Империја, се надеваше на нејзина преродба и јакнење, но не на грбот на неправдата и источниот арбитражитет. Врз основа на овие ставови, таа беше поттик на новите реформи, главна суштина во кој беше отстранувањето на власта сконцентрирана во рацете на провинцијалните владетели, а потоа и реформите во судството кои ги прогласуваше сите граѓани еднакви пред законот. Но, не треба да се потценува и придонесот на евангелистичките здруженија, кои со нивната мисионерска дејност, постигнаа две основни цели. Првата цел беше поставувањето на темелите на образованието со национална основа во Османската Империја, елементот кој за долгорочен елемент ќе играше примарна улога во воспитувањето на новата генерација на Балканот. А, втората реализирана цел беше помошта преку религиозните преводи во подигнувањето на духовниот живот на граѓаните на Османската Империја.

Во меѓувреме, двата најстари превода на јазикот на балканските народи беа тој на Грчки и албански јазик, објавени во 1827 година, долго време пред истите објавувања на српски и бугарски јазик. Ова уште еднаш ја потврдува тежината на албанскиот елемент, особено во првата половина на XIX век, како и падот на неговото политичко влијание во втората половина на XIX век. Обично, немаше како да не влијае на оваа средина и неговата припадност во исламската религија, која продолжи да биде слепа пред социјалните, образовните и егзистенцијалните проблеми на обичниот човек. Исламот како и средновековното христијанство делуваше формално, одвоено од реалноста, без сила за да ги промени со време и без енергија за да најде решение за општествените проблеми. Во оваа средина, исклучок правеше бекташкиот тарикат, кој беше прогонуван од владините авторитети, и така тој се наврати кај албанскиот народ и живејќи со неговите проблеми, оваа секта ќе стане негов говорник и борец во првите часови.

Иако, процесот на исламизација продолжи, во јужните области населени со албанско население, овој процес беше завршен со преминот на православно население од грчко-византскиот обред, во бекташката секта. Ова беше распространета појава во

втората половина на XIX век. Истовремено, библиските преводи на албански јазик до Кримската војна од 1853-1856 година, беа направени во јужниот дијалект со знаци од грчката азбука и генерално посветени за Албанците од православната вера, особено арванитите, како жители на многу острови во Егејското Море и во континенталниот дел на Грчкото Кралство.

Во втората половина на XIX век, поточно во 1858 година имаме уште едно објавување на Новиот Завет, печатено во Атина и уредувано од Анастас Кулуриоти. Од шеесеттите години на XIX век, на сцената на албанската култура ќе излезе преведувачот и интелектуалецот Константин Кристофориди, и најголемата заслуга за неговото ангажирање беше фактот дека тој беше ангажиран порано од познатиот австриски истражувач, Хан, со кого се консултирале американските евангелистички мисии. На овој начин, Кристофорид ќе се ангажира од Британското Библиско Здружение, за да се направи еден нов превод на Новиот Завет на тоскски и гегски дијалект на албански јазик. Така започнува еден поинтензивен период во напорите, не само за да се пишува албанскиот јазик, но и организирањето на интелектуалците на трите религии на Албанците, за завршувањето на една заедничка азбука. Така, голема заслуга за популаризацијата на азбуката со латински букви имаат Британското Библиско Здружение и бекташкиот тарикат кои со верските преведувања на светите написи, поттикнаа љубов на нивните верници кон јазикот и албанскиот народ.

Во врвот на албанската трагедија во годините на Призренска Лига 1878-1881, во главниот град на Османската Империја ќе се соберат албанските интелектуалци, одлучувајќи се за една азбука, која беше мешавина од латинските и грчките знаци. Наспроти оваа неповолна комбинација на азбуката, ова повторно беше еден успех за албанската култура, ако се земат во предвид условите под кои тие живееле. Британското Библиско Здружение со посредување на Александар Томсон и на барање на албанската страна, во 1882 година ќе ја објави граматиката на албански јазик подготвена од страна Константин Кристофорид. Ова беше начинот на кој овие организации со мисионерски, образован и едукативен карактер им помагаа на погазените народи на Османската Империја, но никогаш не излегувајќи од сферата на културната активност. Ова само ја докажува искреноста на нивните мисии и довербата што тие ја имаа во една "божествена"

цел и за внатрешната трансформација на човекот, како прв неопходен степен за менувањето и подобрувањето на животниот квалитет на една поголема социјална група и на една цел на нација. Тие не веруваа напразно во изреката: “Една квалитетно засадена семка, несомнено дека ќе даде еден здрав плод”.

Сепак, реализирањето на протестантските идеи и кои имаа да прават со нивната верба во централната улога на воспитување, започна со нивното оживотворување со доаѓањето и воспоставувањето на американските мисионери во градот Битола, како и со учеството на семејството Ќиријази во светата мисија на евангелизмот и на образованието на албанскиот народ. Овој добар почеток за Албанците започна во 1873 година, кога во Битола се воспоставија трите први протестантски американски мисионери, Џ. Берд, Џ. Марш, Џ. Хауз. Навистина Битола и Солун станаа центри на Американскиот одбор на Комисијата за провинцијата Македонија, а околу годината 1876, се отвори првата евангелистичка црква, додека меѓу првите верници беше Ѓерасим Ќиријази, кој благодарение на неговите способности, евангелистичката црква на 1878 година го испратила на студии во американскиот теолошки колеџ во Самоково, Бугарија. По завршувањето на студиите во 1882 година, тој ќе стане проповедник на бугарска протестантска црква во Скопје. Претставникот на Библиското Здружение во Истанбул Александар Томсон, на 18 јануари 1883 година му испрати писмо на Ѓерасим Ќиријази, кој од него бараше да стане проповедник на Албанците, со што практично и започнува неговата верска и патриотска дејност.

Во меѓувреме, Османската Империја, по завршувањето на Источната Криза во 1881 година, беше убедена дека нема потреба за албанската поддршка, го радикализирала односот кон Албанското национално движење до тој степен до кој во 1883 година го забрани оптекот на книгите на албански јазик. Во такви услови, единственото светло во таа темница беше оптекот на Евангелието преведено на албански јазик, како и албанското училиште за момчиња отворено во Корча на 1887 година, во име на Пандели Сотири, кој дотогаш беше не само член на Здружението на Истанбул, туку и соработник на Библиското Здружение. Александар Томсон, продолжи да има посебна симпатија за Албанците, кои минуваа низ најтешките егзистенцијални моменти, негирани од соседите,

но и напуштени од владата на Истанбул, која ги забрани сите нови публикации на евангелистичкото здружение на албански јазик.

Во меѓувреме, во писмото испратено на 18 март 1884 година до центарот на Лондон, Томсон конечно ќе објави дека конечно добил дозвола од владините отомански авторитети за објавувањето на Стариот Завет на албански јазик, кој ќе го ревитализира оптекот на Библијата на албански јазик. Се разбира дека оваа активност потоа ќе предизвикуваше една нагласена активност во областа на лингвистиката, образованието и албанската национално воспитување. Во ова писмо, Томсон ќе информира дека во март 1884 година, имал еден подолг разговор со еден господин Албанец, кој бил член на Образовниот Совет на Османската власт и кој придонел за давање на дозвола за објавувањето на Библијата на албански јазик. Нему му се допаднаа направените преводи на албански јазик на два дијалекти, според извештајот на Томсон, но тој претпочитуваше една друга азбука. Иако не се споменува името на овој Албанец, несомнено дека се зборува за Наим Фрашери, кој во тоа време беше вработен во Министерството за образование во Истанбул.

Оваа културна и човечка дејност на Александар Томсон, во полза на албанската националност, ќе ја рапортираат и грчките дипломатски кругови во Истанбул, во септември 1888 година, сметајќи го претставникот на Британското Библиско Здружение како клучна личност во организирањето на собири за поддршка на културните и политичките барања на Албанците, како и способен говорник. Сепак, влијанијата на религиозните изданија не само во религиозната соодветна заедница, туку и сонародниците на другите религии, докажува и Висар Додани во неговите спомени. Тој потсети дека патриотските инспирации освен другите ги зел и од албанскиот бекташки поет, Хасан Зуко Камбери, песни зачувани и распространети од страна на Баба Шех од Корча.

Можеби, делумно како резултат на пропангастичко-религиозната дејност на албански јазик на евангелистичките здруженија и бекташите, започнаа со преведувачките активности како католичката црква, така и исламот. Како резултат на тоа, со дозвола на Министерството за образование на Османската Империја во 1884 година се објави мевлудот "Беди-ил-Мукатар", преведен на албански од страна на Хафиз Али Улќини,

затоа што како и самиот автор би рекол: “многу Албанци се во мрак, затоа што не го разбираат турскиот и арапскиот јазик”.

Од средбите на Ѓерасим Ќиријази со Наим Фрашери тој заклучи за големата потреба на нашиот народ за учебниците на мајчин јазик. Затоа во 1889 година како учебници ги подготви за издавање првите пет книги на Библијата. Азбуката со која се издадоа овие книги беше таа на Истанбул, која беше резултат на договорот на Библиското Здружение со Наим Фрашери. Треба да се спомене дека и отоманските власти, а некои од нив и Албанци, беа приврзаници на образованието на албански јазик и им помагаа активистите на Преродбата, кога околностите тоа го дозволуваа.

Со неговите напори, и напорите на Александар Томсон, претставник на Библиското Здружение во Истанбул, договорени со Националниот Совет на Албанското Училиште во Корча во куќата на Ончо Балаури на 1890 (91) година за отворањето на училиштето за девојчиња, кое набргу стана прифатливо за муслиманските Албанци на градот. Ѓерасим Ќиријази успеа да обезбеди еден декрет од страна на Султанот за отворањето на една англиска школа, каде освен англискиот јазик ќе се предава и албанскиот јазик. На овој начин, нагласуваше Нучи Начи, ќе се воспитуваат девојки во патриотски дух, кои станувајќи мајки ќе ја воспитаат помладата генерација со љубовта за албанскиот народ. Училиштето беше организирано на тој начин што вклучуваше една градинка за деца и четири годишната настава. Наставници во ова образовно огниште беа Севасти Ќиријази, Фанка Е. Ефtimiу, Поликсени Деспоти и Танас Сина. Треба да се нагласи дека сите тие му припаѓаа на протестантскиот ритуал и ова го нагласуваме не само за минимизирање на напорите на другите верски обреди, туку и за да се потенцира важноста на овој верски обред за ширењето на албанското образование во еден тежок историски период за Албанците. Ова училиште се финансираше од Британското Библиско Здружение и од албанските патриоти, еден од кои беше и Јован Костури од градот Корча.

Со оглед на тоа, имаше многу малку учебници на албански јазик, затоа за да се учи служеше преводот на Новиот Завет. Севасти Ќиријази, исто така, оствари и средби со жените од градот, на кои им ја читаше Библијата на албански јазик. Колку тешка беше оваа мисија, покажуваат обидите за убивањето на Ѓерасим Ќиријази. Тој беше трн во очите на православната црква, кои ја сметаа неговата дејност како пречка за грцизмот кај

православните Албанци. Истиот став го имаа и отоманските авторитети, кои имаа страв од заживувањето на националните чувства и кај муслиманските Албанци.

Значи овие два моќни религиозни субјекти, се собраа против едно албанско училиште, кое благодарение на Библиското Здружение и протестантските држави како Велика Британија и САД ги преживеало многуте притисоци на времето. Овие тешкотии кои произлегуваа пред албанското образование и неговите активисти ги претставува и самиот Герасим Киријази во писмото испратено до Никола Начо, на 14 февруари 1892 година. Во писмото, Герасим Киријази извести за заканите со живот и клеветите на православниот клер против него и албанското училиште. Исто така, тој не запозна за зголемувањата на барањата на селата за албанските училишта и го информира Никола Начо на напорите за отворањето на интернатот во близина на училиштето.

Националниот карактер на ова училиште, се воочил со различната верска припадност на учениците, во чиј интернат во 1899 година стоеше ќерката на дервишот од Елбасан. Како резултат на тоа, покрај една финансиска криза низ која поминуваше Османската Империја, која беше резултат на падот на извозот на суровини и земјоделските производи, и повторно албанските преродбеници наоѓаа материјални извори за да ги одржат во живот овие две образовни, за подготвувањето на новата елита, која подоцна ќе станела носител на големите промени во сите области на албанското општество.

Од целиот архивски материјал студирани и анализиран, доаѓаме до заклучок дека протестанството како религиозна доктрина немаше широко проширување во балканската средина, значи ни на албанската. Но, на еден планиран начин, протестантските мисии реализирале две нивни цели, како што беа божествената вистина, образованието и масовното воспитување преку библиските преводи на народни јазици. За разлика од ова, Бекташизмот се прошири во албанската средина, особено во втората половина на XIX век, идентификувајќи се целосно со албанските национални идеи, како и со итниот прием на азбуката со латински знаци, што беше еден симболичен чин, кој покажувал ориентација кон европските вредности.

Прилози

parliament are possible, particularly the greater difficulty that is now found in obtaining success and the necessity of a special grant for that purpose, which must be confessed there is still great reason for improvement.

I enclose for Mr. Hillier notice of a Bill I have drawn for the advance to Mr. Palmer (£500).

Milton

John Walker, the late Godolphin's personal secretary, has written like it returned; at his request, a translation of a letter received some time ago by Mr. Christophides from a rich, patriotic and literary Albanian merchant in Cairo, to whom we had sent some Greek Bibles, Lawes and Catechisms. Mr. Walker is an extensive correspondent with other Albanian scholars and doctors, and is, I think, Kirk, one of the most competent & non-professional translators to pass an opinion on the literary character of Mr. Christophides' work. I myself read the original Greek letter, & can vouch for the substantial correctness of the translation. I should add that Mr. Christophides has been receiving thanks for his contributions, which are much rather due to the Church, but as his influence for good is greatly increased, & his assistance is of the highest importance, I am sure the Society will not envy him this reputation.

Charles Oke

I received on the 14th a letter from Mr. Oke giving an outline of your last year's work. I shall at once order an edition of 5000 small Arabic Bibles, and am glad to get permission to do so.

Alb

As to all in my work, I certainly felt, during the preparation of my Account and Report, that I was putting an unnecessary strain on my physical & mental powers, for I often sat at my desk till 2 am, not infrequently later, till I could get asleep. I then fell off from my fingers. The Council are

aware I have no doubt of any kind, & that with the assistance of one of the secretaries, and very rarely of a second, in packing & unpacking boxes, Mr. Hillier & myself do the whole of the shipping work at least nightly, including carrying boxes through the Customs, in various affairs here, and seeing them embarked, & our own is the more continuous, and responsible department, and it is manifestly increasing, and likely to do so. I hope will do so, but hard to find a clerk really able to help me would be a very important matter, I defer all thoughts of it till I return (Feb). Mr. Oke has now done more like the most laborious ends of London, and much more closely connected with the Old and New Edinburgh I was very fully to Mr. Oke in the subject of the debt, before I left and await his answer.

Coventry

North

I prepare to start to-morrow for Buckham and sincerely hope the Committee will concur with me, in retaining poor Luck. The Lord has visited him most graciously.

(Signed) May James Thomson

Letter from Mr. Hillier to Mr. Christophides (given about 23 1872) Feb 13 1872.

With pleasure I received timely all your friendly letters, also those without titles, as well as your respected protests, which pleased me especially, as for your many other virtues appear in it, and especially because you are a young man, and have time to bestow the important health of our nation. I passed carefully through all your letters, and praising you for his country, I had the most well grounded and most practical ideas, with which you are inspired concerning the nat-

1872

and fundamental civilization of Albania, which can alone and exclusively be accomplished through the native tongue.

I agree with you in this, my dear Sir, and I was of this opinion many years ago. That our language must be written, is it even with Greek letters, for economical reasons, and for the sake of the close relation between these two languages, the Albanian & the Greek. There are therefore required the means of accomplishing this sacred design, and also strong hands to bring it to completion. I think here, so many other persons have written before you, but did not accomplish anything. For this reason alone, according to my opinion, I should adjudge the intended historical Albanian work of Mr. Kupreski (I do not think how far this person is inspired with sincere sentiments) to be an instrument to awaken and raise up generally the feelings of the Albanians, and think that here should be formed a society, if possible to promote this idea. Because without a society, or a club, to support your labours, and spread your ideas through all the parts of Albania, I am afraid least, but to it out, your really good purpose will not succeed. For you are not ignorant of the frightful opposition of the Greeks and nearer ones, of our many other defects.

Therefore if you do not approve of Mr. Kupreski, as suitable for this, for the reasons you stated to me, try to find at least some other person instead of him, who will be able to undertake to carry on the editorship of such an Albanian newspaper, or of a historical work, to treat about the absolute necessity of our language being written, so that

1872

229

by these means, this idea may be generally diffused. The expense of this work will be not more than 200 or 250 Lacs in a year, while I think every Albanian subscriber will pleasure can give one chaplain every year.

I am very sorry for the dissatisfaction you have from the spirit of Mr. Guardid, although you are right, in regard to the linguistic errors and imperfections he has done in his work named by the Albanian, it is well to let him also do at least what is good to him. Because from the cooperation of many persons, the object can be made speedily and easily gained. But he, as I observe, is so busy, that he has not had not time to publish all those national songs, riddles, enigmas, and Albanian fables, I wish him for that purpose, namely, what I had collected in the space of five or six years, and unfortunately I did not keep a copy of them, in account of my pressing occupations. I received all your Albanian books, and I paid for them 24 francs. I thank you heartily, I will distribute them among the Albanians who live here. Your edition of the Book of Psalms is translated out of the original Hebrew, and not from the Greek version of the Septuagint, which is read in our Churches. I think this does not matter essentially, but perhaps the Greeks will find an occasion one day to fight with us about it. I send your letters directly here to my name, either by the Egyptian or the Austrian mail, if I can get them. That which pleases me very much, concerning your translation in your pure language and its elegance. Therefore I pray from my heart, that you may be able as soon as possible to publish your Albanian Dictionary & Grammar, so that our language may be confirmed by it just gradually and by little & little. I am

many Latin words in your works, which I believe are certainly used in some parts of Albania, or among the ancient Albanian authors. It is good I think in borrowing terms to prefer the more ancient ones, as our language is most ancient. In our dialects, for example, we call the great "fish" but for politeness we call him also "washed" - *blueshi*, which corresponds with the Demotic word *αλατρός*, so in Albanian also we may say *washed* according to the grammatical rule, as there are also other words, with such a termination, *qubashin* &c. I beg your pardon, if I suggest these things to your consideration on account of my great poverty & want of ability for this, nor yet my possession. Still much standing at my time, I have studied our language and I have collected but a few Albanian words, which I will send you, when I have the opportunity. Perhaps they will be useful for your Albanian Dictionary. The noun "zone" I should write it with *h* or *n* (*zone*) because the radical *l* before *n* is changed into *h*. For example, *non* *zone* - *the* *zone* *non* *zone* are *zone* and *zone* are *zone*. In some ancient national songs of the *Aravantes* I find the word *steran* & *steran*. I do not know if the word is used among the Albanian people, or if it is found by any Albanian author. When you have the opportunity to write me, I pray you to explain to me the difference between these two words *steran* creator and *steran* mother. I pray you to take notice your ignorance the word *steran*. In our dialect, when on account of the great rains there are appeared large pieces of earth from the banks of a lake, as large as a boat, & they float upon the surface of the lake driven by the wind like the boats the natives call them *placu* & *leu* & *ord*, the

boat, the ship. You however are able to judge about these things. Finally, I conclude my letter for the present, and I salute you kindly
(Signed) J. Niko.

231 Letter from the Rev. Dr. Knapp to the Secretary
New York May 6 72.

You will have received my letter, in which I informed you, that we have completed the printing of the *Palms* in Galles. I was asking you at the same time whether the printed copies shall be sent to London unbound, or bound according to orders. With the present, I send you the commencement of the printing of the *Palms* in English & Albanian for which the Bible Societies at Basel & Stuttgart have contributed a considerable portion of the cost of printing 3000 copies in a colonial edition. I have written to St. Bernard, that we shall reserve the copyright of the *Palms* Bible Society for the Albanian text. I have therefore sent the secret execution sheet, that your honored Committee may see my remarks and tell me whether anything more is to be added or omitted before the last correction will be printed. We have not yet received the full amount of money requisite for the printing, but we hope in the progress of the work to receive the needed sum of £100, of which we have obtained £60. Mr. Lloyde is on his way to Shoa, has arrived at Skutari in the Losta country. He hopes to meet the King of Shoa in the Wells country near Lake Harck, or near *Altopasala*. His letter is dated, *Skutari* the 21st of February 72. I have also asked you about some money matters in reference to my translation of *labours* in the Galles language. As to the printing of the *new* *Delachan* in Albanian, we shall finish the third book of Moses.

Letter of the Archbishop of Mt Sinai, Constantinople, and of the
Exarchbishop of Ferraro, Valarona, to the Rev. Mr. Lewis.

Our very dear and respected friend,

We received with great pleasure your ^{friendly} letters, and rejoiced
greatly at the good tidings of your much desired good health.
But there is no good unmixed with evil, as the wise Father has
said; and therefore it happened to us also, that when we had been
rejoiced at the welcome news of your good health, we should be
most sensibly grieved upon advancing further into what you had written,
and discerning things, which not even in our imaginations during
sleep we could have dreamed of. We have seen with pain of heart,
that contentions & oppositions have ~~to~~ arisen throughout al-
most all the English dominions, preventing the publication of
the translation into our modern tongue, made & revised by us,
of all the sacred books of the Old Testament translated by the
Seventy from the Hebrew into the Greek, which the Eastern Church
receives and religiously embraces. You subsequently bring for-
ward some reasons, on account of which such opposition has arisen,
namely, that the English Church venerates the Hebrew Text of the
Scriptures, & that the Greek Text, either from its having been im-
perfectly translated from thence, or corrupted during a long suc-
cession of ages, is not accordant with the Hebrew prototype;
and that in the Greek text are found some passages added or defi-
cient, and whole books superfluous, as that of Susannah, which
do not exist in the Hebrew manuscripts; and therefore for such
reasons neither the Greek text, nor the translation made from
it into our spoken tongue were approved by the English nation.
On which accounts the Bible Society, changing its purpose, had

Letra e Vëllazërisë

Nr. 3

CORÇË MBË 1 TË KALËNDORIT, 1893.

Vëllazërisë të dashurë!

Sot na ryjnë ndë gjuhë mot të ri, i cili spërcjëm se dotë jetë mot i bekuarë për Shqipërinë. Letë themi për të gjithë bashkë, «Për shumë vjet gëzuarë moti 1893. Zoti bekoftë Shqipërinë, edhe e bëftë të lulëzojë këtë mot me shumë shkollë Shqipe, edhe të rognë e të jetë për lavdinë e Perëndisë, për nder të Mbretërisë edhe për të mirën e vetëhesë. Dëshë Perëndia të puçojnë strëmbëria edhe shkëngata nga dheu jynë, edhe pagtimi e dashuria qofsinë shokëtë tanë gjithë ditë sa të rojnë.

Mbesojmë se shumë nga vëllazëritë tanë dotë vëzonënë ndë u tregofsin ca fjalë për mbledhjenë muajetore që e patimë sot këtu ndë skollit të çupavet. Kjo mbledhjeje është e treta që kur se ufillua Vëllazëria. Kryesognësi hap mbledhjenë me të futurë, pastaj këndoj ca nga Fjalët e Urta të Solomonit, edhe si ukëndua guë hymnë bashkë me muzikantë, u bënë fjalë mbi këto themn:

1. Nevoja për shkollë Shqipe ndë Shqipëri.
2. Qys duhetë të jenë shokët e Vëllazërisë edhe detyra e tyre.
3. Dhomi i math që vjen nga të piritë.

Skrognësi i Vëllazërisë foli mbi thëmnë parë, edhe fort kthjellëtë tregoj sa prapa kemi mbeturë në Shqipëtarëtë me të mos paturë shkollë mbë gjuhënë tonë. Fjala ishte fort mirë radhiturë, edhe dëftosatë që përdori ishinë ndë vënt. Sikur të kisim paturë vënt ndë këtë letër dotë kisimë shkuarë sig'iste. Po për fat të keq, s'kemi as guë djetore për të njerë ndë drejtë fjalët e vjera folurë prej shumë mëmëdhetarësh.

Pas atë mori fjalënë kryesognësi i Vëllazërisë edhe tha: — «E tepërë është t'u mbysh mëndjenë se Shqipëria sot ka nevojë për shkollë ndë gjuhë të saj. Gili është aj gneri që ka pakë ment, mos dijë se ndha u'e drujtë edhe m'e shkurtërë për të ndriçuarë guë komp është ghyha e ti? Edhe ndë pastë gneri që ka qëndruarë kundër kesuj mendje, ay gneri ose ghyq s'ka të sëndosë ose paton për interes të veçante, edhe s'i vjen keq se humbet guë komp i terrë për ca para që do të fitognë...

Vëllazër, ndë i bëshim mirë kombit, i kemi bërë vetëhesë somë; ndë ndriçofsim kombin tonë, kemi ndriçuarë vetëhenë tonë; ndë ndriçofsim kombin tonë, kemi ndriçuarë vetëhenë tonë. Dhetëra pra e atyreve që kanë kupëtuarë këtë nevojë është të përçqenë edhe të përçqesënë të hapin shkollë shqipe guë orë më spejt, se sa më shumë mënojmë, karta më i math dëmi është për mëmëdhetim... Guë nga shokët e Vëllazërisë foli për detyrat e shokëve; edhe tha:

A.Q.SH. F. 29 V. 1893 D. 14 n. 1

Извори и Литература

I.Извори

а)Необјавени архивски материали

1.Cambridge University Library,Bible Society Collections.Cambridge.

-Classmark:BSA/D1/1/16;

-Classmark:BSA/D1/6/4;

-Classmark:BSA/D1/7/117;

-Classmark:BSA/E3/8/1/5;

-Classmark:BSA/F2/7;

- Classmark:BSAX/1/4;

-Classmark:BSA/D1/2;

-Classmark:BSA/G1/3/7-11,VolumeX,Bible Society Monthly Reporter,no.67;

-Classmark:BSA/E3/1/4 ;

-Classmark:BSA/G1/3/7-11,Volume VIII,Bible Society Monthly Reporter,no.21;

-Classmark:BSA/G1/3/711,volumeVIII,Bible Society Monthly Reporter,no.53;

-Classmark:BSA/G1/3/711,VolumeVII,Bible Society Monthly Reporter,no.39;

-Classmark:BSA/G1/3/7-11,VolumeVII,Bible Society Monthly Reporter,no.21;

-Classmark:BSAX/1/M;

-Classmark:BSA/G1/3/7-11,VolumeX,Bible Society Monthly Reporter,no.53;

-Classmark:BSA/E3/1/4/18

2.Arkivi Qëndror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë.Tiranë.

-Fondi:Komuniteti Bektashian,n.f.483;

-Fondi:A-III-225;

-Fondi:A-III-125 ;

-Fondi:29,D.14;

-Fondi:30,D.39;

-Fondi:Konstantin Kristoforidhi,n.f.29,Dosja no.1/5/6/10/12/28;

-Fondi:Murat bej Toptani,n.f.36;

-Fondi:Kristo Dako,n.f.30;

-Fondi:Gjerasim Qiriazi,n.f.83;

-Fondi:Gjergj Qiriazi,n.f.84;

-Fondi:Sevasti Qiriazi,n.f.52;

-Fondi:Shoqëria"Vllazëria Korçare".n.f.102;

-Fondi:Naum Veqilharxhi,n.f.39;

3. Arkivi i Institutit të Historisë së Republikës së Shqipërisë.Tiranë.

-Fondi: Ilo Mitko Qafëzezi,D.14,fl.26,fashikuj cope 50;

-Fondi: A-IV-112,nr.164;

-Fondi :A/III/125,Dosja:Frederick William Hasluck,Islami dhe
Krishterizmi nën Sulltanët,fl.31;

-Fondi: A-IV-355,Dosja:Toskët Muhamedanë;

-Fondi: Shtetëror i oborrit perandorak të Austro-hungarisë(HHStA,PA,A);

-Fondi: A-IV-123;

-Fondi:A-39

4. Arkivi i Republikës së Kosovës.Prishtinë.

-Fondi: Arkivi shtetëror i Parisit, përmbajtja; depeshe të konsullit frëng në Shkodër 1855-1866.

-Fondi:Srpska pravoslavna bogoslovija(1863-1927)

5. Државен Архив на Република Македонија, Скопје.

-Фонд: Министерство за надворешни работи на Велика Британија - Foreign Office, број на микрофилм 45, (1869-73).

b) Објавени архивски материјали

1.The fourteenth report of the British and Foreign Bible Society,London 1818.

2.The nineteenth report of the British and Foreign Bible Society,London 1823

3.The thirty-ninth report of the BFBS,London 1843

4.Journal of a Deputation sent to the East by the Committee of the Malta Protestant College in 1849,London 1854

5.The Sixty third Annual report of the British Foreign Bible Society,London 1867

6.The sixtieths Annual reports of the BFBS,London 1867,165-166.

7.Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII(1610-1634),Tiranë 1963

8.In Commemoration of the 800th anniversary of Hacı Bektash Veli,Ankara 2009

9. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Evkaf, 22600; 6449; 6580; 8760.
10. Xhevat Lloshi, Kristoforidhi përmes dokumentimit, Tiranë, 2005
11. Arkivi i Kosovës, Lidhja e Prizrenit në Dokumente Angleze, Prishtinë 1978
12. Arkivi i Kosovës, Lidhja e Prizrenit në Dokumentet Osmane, Prishtinë 1978
13. Универзитет “Кирил и Методиј”, Документи за борбата на Македонскиот народ за самосталност и за национална држава, I, Скопје 1981
14. Бпанко Перуничич, Писма српских конзула из Приштине 1890-1900, Београд 1985
15. Diata e Re e Zotit ede selbuesit t'ne Iesu Kristit, kethuem prej grekistese vieter skip nde guhe gegeriste prej Konstantin Kristoforidhit-Elabasanasit, Konstantinopol 1872
16. Kater Ungjillat e Zotit ede selbuesit t'ne Iesu Kristit, ede punet e apostuyvet, keqfuem prej grekistese vieter skip nde guhe gegeriste prej Konstantin Kristoforidhit-Elabasanasit, Konstantinopol 1872
17. Willis, N.P., American monthly magazine (Vol.I), Boston 1829
18. Instituti i Historisë, Mendimi Politik e Shoqëror i Rilindjes Kombëtare Shqiptare, Tiranë 1971

II. Литература

- Adolphus, Slade, Records of travels in Turkey, Greece and a cruise in the black sea, with the Capitan Pasha in the years 1829, 1830 1831 (Vol.II), Baltimore 1833.
- American and Foreign Christian Union, Christian World, New York 1865.
- American Bible Society Press, Holy Scriptures in various Languages, and their Biblical Miscellaneous Works, New York 1863.
- Anscombe, F. Frederic, The Ottoman Balkans, 1750-1830, Princeton University 2006
- Angold, Michael, The Cambridge History of Christianity, Volume 5, Eastern Christianity, Cambridge University Press 2008

Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë,Thimi Mitko-Vepra,Tiranë 1981

Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës,Kosova-Vështrim Monografik,Prishtinë
2011

Ahmad, M.M.Zuhuru'd-din ,An examination of the Mystic tendencies in Islam in the
light of the Qur'an and traditions,Bombay,pa vit botimi

Armenian Church,London 1854

Brewer, Josiah,A residence at Constantinople,in the year 1827,New haven 1830.

Browne, George,The History of the British and Foreign Bible Society(Vol.I),London
1859.

Baldock, John,The Esence of Sufism,Toronto, 2004.

Bartl, Peter, Myslimanët shqiptarë në lëvizjen për pavarësi kombëtare (1878-1912),
Tiranë 2006

Beduli, Dhimitër ,Kishë dhe Kulturë,Tiranë 2006,44.

Butka, Uran,Ringjallje,Tiranë,1995.

Baji ,Ogyst,Perandoria e Bizantit,Tiranë (pa vitë botimi).

Bitincka ,Hamdi Feim,Histori e teqes së Melçanit,Korçë,1925.

Brestovci, Sadulla,Marrëdhëniet Shqiptare-serbo-malazeze (1830-1878),Prishtinë,1983.

Braduel,Fernand ,The Structures of Everyday Life,Volume I,New York 1981

Braudel, Fernand ,The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip
II,New York 1972

Boppe, August ,L' Albanie et Napoleon(1797-1814),Paris

Buchanan, James ,Kisha Ungjillore Protestante,Prishtinë 1999

Batalden ,Stephen, Cann Kathleen, Dean John,Sowing The World-The cultural impact of
the British and Foreign Bible Society 1804-2004,Sheffield 2006

- Brown, George ,History of British Bible Society (1804-1854),London 1859
- Brown, John ,The Dervishes or Oriental Spiritualism,London 1868
- Baldock, John ,The Essence of Sufism,Toronto 2004
- Birge, John Kingsley ,The Bektashi Order of Dervishes,London 1937
- Bronshted,O. Peter ,Intervista me Ali Pashë Tepelenën,Tiranë 2003
- Christmas ,Henry,The Sultan of Turkey,Abdul Medjid Khan,London 1854
- Carrie, Rene Albrecht,The Concert of Europe,New York 1968
- Cherkezi, Constantin ,Albania-past and present,New York 1919
- Castellan, Georges ,Histori e Ballkanit,Prishtinë 1997
- Clayer, Nathalie ,Në filimet e nacionalizmit shqiptar,Tiranë 2009
- Celebi, Evliya ,Shqipëria 350 vjet më parë,Tiranë 2003
- Dishnica, Dhimitër, Motrat Qiriazhi, Tiranë, 1997
- Dishnica ,Dhimitër, Përballë të vërtetës – Kristo Dako jeta dhe vepra, Tiranë, 2004
- Dodani ,Vissar,Memoriet e mija,Constantza,1930.
- Dizdari, Tahir ,Fjalor i orientalizmeve në gjuhën shqipe,Tiranë 2004
- Dërmaku, Ismet, Nikolla N. Naco-Korça (1843-1913), Prishtinë, 2000
- Dërmaku ,Ismet,Rilindja Kombëtare Shqiptare dhe kolonitë shqiptare të mërgimit në Rumani dhe në Bullgari,Prishtinë 1987.
- Domi, Mahir, Kostallari A., Përnaska R., Buxheli L.,ALEKSANDER XHUVANI,Tiranë 1990
- Demiraj ,Shaban & Kristaq Prifti, Kongresi i Manastirit, Tiranë, 2004
- Durham, Edith, Brenga e ballkanasve, Tiranë, 2000
- Dhama, Todi & Vilson Kuri, Fjalori shpjegues i termave historike, Tiranë,1989
- Dwight, H.G.O.,Christianity in Turkey:A Narrative of the Protestant Reformation in the

Dudley, C.S.,An analysis of the system of the BFBS throughout its various parts,London 1821

Димитров , Божидар ,Разказ за историата на БЪЛГАРИЯ,София 2005

Della ,Рocca, Roberto Morozzo,Kombësia dhe Feja në Shqipëri (1920-1944),Tiranë 1994

Historia e popullit Shqiptar, I, Prishtinë, 1979

Historia e Popullit Shqiptar, II, Prishtinë, 1979

Hysi,Shyqyri,Mision Bektashian(Теqeja e Zallit),Tiranë,2004.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich ,Filozofija Povijesti,Zagreb 1966

Holbah, Pol Razgolićeno Hrićanstvo,Sarajevo 1956

Healy,T. Langdon ,Serbian Elites,Kosovo,and the Kosovo Albanians,1889-1912:Representations and Politics,doctoral thesis in the Departament of History Indiana University,September 1997

Hammer, Joseph Von ,Historija Turskog(Osmanskog) Carstva,3,Zagreb 1979

Hellsten, David ,Historia e krishterimit në Shqipëri,Tiranë 2002

Hysa, Ylber ,Shqiptarët dhe të tjerët:Nga Madona e zezë deri te Molla e kuqe,Prishtinë 2009

Hysa, Mahmud ,Krestomaci e Letërsisë së Vjetër Shqiptare,Prishtinë 1987

Historia e arsimit dhe e mendimit pedagogjik shqiptar,Tiranë 1990

Historia e Letësisë Shqiptare, Prishtinë 1989

Jacques ,Edwin & David Young, Ungjilli ndër Shqiptarët, Tenda, Prishtinë, 2000

Jeffers, H.Paul ,Frimasonët,Tiranë 2009

Јовановски, Далибор,Грчка Балканска политика и Македонија(1830-1881),Скопје 2005

Јовановски, Далибор,Балканот од 1826 до 1913 година,Скопје 2011

Kastrati Jup, Historia e Albanologjisë I, Tiranë, 2000

Kuanrud, Xhon, Besë Shpresë dhe Dashuri – Jeta e Gjerasim Qiriazit, Tiranë, 1998

- Kraja ,Musa, Mësuesit për kombin shqiptar, Tiranë, 1993
- Kraja ,Musa,Idetë dhe veprimtaria pedagogjike e Harry T.Fultzit në Shqipëri,Tiranë,2000.
- Kondo, Ahmet,Aspekte të Lëvizjes Kombëtare,Tiranë,1988.
- Krasniqi, Rexhep,Kongresi i Berlinit e verilindja e Shqipnisë,New York 1998.
- Kuzmič, Peter,Vuk-Daničićëvo Sveto Pismo i Biblijska Društva,Zagreb 1983
- Kristoforidhi, Konstandin ,Gjahu i malësorëve,Tiranë 1998
- Koliopoulos ,S. John ,Veremis M. Thanos ,Greece the Modern Sequel from 1821 to the present,London 2004
- Karadjic, Vuk” Prvi Srpski Bukvar”,Bec 1827
- Karaxhiq, Vuk,Pjesë të Zgjedhura,Prishtinë 1987
- Luarasi, Petro Nini, Mallkimi i shkronjave shqipe dhe çpërfolja e shqiptarëve, Tiranë, 1999
- Luarasi, Petro Nini, (botim i Institutit të Studimeve Pedagogjike),Tiranë 1974.
- Luther, Martin ,Reformatori, Tiranë, 1997
- Лажовски,Атанас,Римокатоличката и Протестанската Пропаганда на Балканот и во Македонија,во вторта половина на XIX и поецкот на XX век,Скопје 2008
- LeDonne, P.John ,The grand strategy of the Russian Empire 1650-1831,New York 2004
- Lagueur, Walter ,The last days of Europe,New York 2007
- Malcolm, Noel, Kosova një histori e shkurtër, Prishtinë, 1998
- Myzyri ,Hysni, Arsimi Shqiptar (1908-1912), Prishtinë, 1996
- Myzyri, Hysni,Shkollat e para kombëtare shqipe,Tiranë,1973.
- Myzyri, Hysni ,Shoqëria e të Shtypurit Shkronja Shqip,Tiranë 1979
- Mihaçeviq ,Lovro,Nëpër Shqipëri (1883-1907),Tiranë,2006
- Mile,Ligor ,Zejtaria fshatare shqiptare gjatë Rilindjes Kombëtare,Tiranë 2001

- Mentzel, Peter Carl ,Nationalism and the labor movement in the Ottoman Empire 1872-1914,(Ph.D.dissertation)University of Washington 1994
- Makālāt-i Gaybiyye ve Kelimāt-i Ayniyye,Ankara 2009
- Malcolm, Noel, Kosova një histori e shkurtër, Prishtinë, 1998
- Marshall,T.W.M.,Christian missions;their agents,their method and their results,London 1862
- Madden ,Robert Richard,The Turkish Empire(Vol.II),London 1862.
- Mazower, Mark ,Selaniku qyteti i fantazmave-Të krishterët,myslimanët dhe hebrenjtë(1430-1950),Tiranë 2011
- Matejic, Nestorova Khristova Tatyana ,American Missionaries in Bullgaria:(1858-1912),doctoral thessis in the graduate school of The Ohio State University 1985
- Mitko, Thimi ,Vepra,Tiranë 1981
- Miige, Fatma, Rise or the Bourgeoisie,Demise or Empire Ottoman Westernization and Social Change,New York,,Oxford 1996
- Raça ,Shkelzen,Marrëdhëniet Shqiptaro-Greke 1829-1881,Prishtinë,1990.
- Raça ,Shkelzen,Gjurmime në Historinë Shqiptare,Prishtinë ,2009
- Rahimi, Shukri,Vilajeti i Kosovës,Prishtinë 1969.
- Rexhepagiqi, Jashar ,Dervishet dhe Teqetë në Kosovë,në Sanxhak dhe në rajonet tjera përreth,Pejë 2003
- Rexhepi, Baba ,Mistiçizma Islame dhe Bektashizmi,Tiranë 2006
- Rizaj, Skender ,Dokumente Angleze mbi Lidhjen Shqiptare të Prizrenit(1877-1885),Prishtinë 1996
- Reeve, Anneta Aiken ,The Diplomatic involvement of the United States in the Macedonian question from 1900 to 1903:The Kidnapping of Ellen Maria Stone,paper work for master degree(Texas Tech University) 1972

Osmani,Shefik, Trashëgimi social-pedagogjike, Motrat Qiriaz, Prishtinë, 1997

Osmani, Tomor,Udha e shkronjave shqipe, Shkodër, 1999

Ortajllë, Ilber ,Shekulli më i gjatë i perandorisë,Shkup 2010

Çollaku, Shaban,Mendimi Iluminist i Sami Frashërit,Tiranë,1986.

Qiriaz, Gjerasim , Pengu i Kaçakëve, Tiranë, 1993

Qirias ,P.Γ.,Kenke te Cënteruara për faltoret çqine,Sofje,1906.

Qosja ,Rexhep, Historia e Letërsisë Shqipe ,II, Prishtinë, 1990

Qosja, Rexhep, Historia e Letërsisë Shqipe, Romantizmi II, Prishtinë, 1990

Qafëzezi, Ilo Mitkë,Dhaskal Gjoka apo Shkolla Korçare e qemoçme ,Korçë 1936

Spencer, Edmund,Travels in European Turkey in 1850,London 1851.

Strickland ,P.W,History of the American Bible Society,New York 1850.

Sedaj, Engjëll, Bibla dhe Përkthimet e saj në gjuhën shqipe, Prishtinë,1999

Skendi, Stavro, The Albanian national awakening 1878-1912, New Jersey, 1967

Stanojeviq ,Stanoje, Istorija Srpskoga Naroda, Beograd, 1926

Sinani, Shaban ,Midis dy Rilindjesh,Tiranë 2010

Schevill, Ferdinand ,The history of the Balkan peninsula,New York 1922

Schwarc ,Stephen,Islami tjetër-sufizmi dhe rrëfimi për respektin,Prishtinë 2009.

Selimoviç, Meša ,Dervishi dhe Vdekja,Tiranë 2009

Sherry, Jones,Xhevahiri i Medinës,Tiranë 2009

Sharp, John ,The Gospel in many tongues,London 1912

Shkodra, Zija, Qyteti Shqiptar gjatë rilindjes kombëtare, Tiranë, 1984

Shuteriqi, Dhimitër, Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850, Prishtinë, 1978

Shuteriqi, Dhimitër , Naim Frashëri,Tiranë 1982

- Shufljaj, Milan, Serbët dhe Shqiptarët, Tiranë, 2004.
- Šamič, Midhat, Kako nastaje naučno djelo, Sarajevo, 1977.
- Peyrefitte, Alain, Teknokratska Bolest, Zagreb 1976
- Pukëvilli, Një Oborin e Vezirit të Janinës, Tiranë 1999
- Prishta, Ali Varfë, Bektashinjt e Shqipërisë, Korçë, 1921.
- Popov, Čedomir, Istočno pitanje i srpska revolucija 1804-1918, Beograd 2008
- Popoviç, Aleksandre, Islamizmi Ballkanik-Myslimanët e Evropës Juglindore gjatë periudhës pasosmane, Tiranë 2006
- Thomson, Aleksandër, Shtigje Biblike në Shqipërinë e Rilindjes kombëtare, Tenda, Prishtinë, 2001
- Tirta, Mark, Mitologjia ndër shqiptarë, Tiranë, 2004.
- Tyrabiu, Ali, Historia e Bektashinjve, Tiranë 1929
- Tomori, Baba Ali, Xhevher ose “Mendime dhe Aforizma Bektashijsh të Vjetër”, Tiranë 1934
- Todorova, Maria, Balkan Identities: nation and memory, London 2004
- The Messianic Idea in Judaism, Schocken 1995
- Frashëri, Mid’hat, Fati i Shqipërisë, Tiranë, 1999.
- Frashëri, Mehdi, Lidhja e Prizrenit edhe efektet diplomatike të saj, Tiranë 1938
- Xoxi, Koli, Shkolla Ortodokse në Shqipëri, Rilindësit tanë, Tiranë, 2002
- Elliott, B.C., (Vicar of Godalmin), Travels in the Three great Empires of Austria, Russia and Turkey (Vol.I), London 1838.
- Elsie, Robert, Histori e Letërsisë Shqiptare, Tiranë 1997
- Efendiu, Manzur Ibrahim, Kujtime për Ali Pashën, Tiranë 2003
- Izeti, Metin, Tarikati Bektashian, Prizren, 2005

Ireneus ,Samuel Prime,The Bible in the Levant;or the Life and letters of the Rev.C.N.Richter,London 1859.

Jugoslovenski Knjizevni Leksikon,Novi Sad 1984

Шериф, Фуат ,Дервишките редови во Македонија во Османлискиот период,
(Магистарска теза),Скопје 2010

Urquhart , David ,Turkey and Its resources,London 1833

Zavalani , Tajar ,Histori e Shqipnis (1878-1965), Londër 1966

Grabill,L. Joseph ,Protestant Diplomacy and the Near East:Missionary influence on American policy 1810-1927,Minneapolis 1971

Gawrych, George ,Gjysmëhëna dhe Shqiponja(1874-1913),Tiranë 2007

Gjergji, Gjergj ,Albanski mučenici u razdoblju 1846-1848,Zagreb 1988

Xhufi, Pëllumb ,Shekulli i Voskopojës (1669-1769),Tiranë 2010

Xholi ,Zija, Dodi A., Prifti K., Pulaha S., Çollaku Sh.,SAMI FRASHËRI,Tiranë 1988

Xhuvani,Aleksander,Trashëgimi Kulturor i Popullit Shqiptar,Tiranë 1990

Ward A.W., Gooch G.P.,The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919,New York 1922

Weber, Max ,Protestanska Etika I Duh Kapitalizma,Sarajevo 1968

III. Периодика

Весници, зборници, документи и годишници

Djordje Stefanovic, Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The Inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804-1939,European History Quarterly 2005, 35: 465

Stavro Skendi,Religion in Albania during the Ottoman Rule,"Süd Ost Forschungen",Band XV,München 1956

Osman Muderrizi,Letërsia Fetare e Bektashive,"Buletin për Shkenca Shoqërore",III,Tiranë 1955,131

Injac Zamputi, Një dorëshkrim Bektashjan i gjysmës së shekullit XIX (1850-1860), "Buletin për Shkencat Shoqërore", IV, Tiranë 1955, 207.

Nos Xhuvani, Pavli Haxhilazi, Përpyjekjet për futjen e gjuhës shqipe në liturgjinë e Kishës Shqiptare, "Zëri", 10 nëntor 2005, Prishtinë, 21

Femi Cakolli, Shfaqja e Kishës Protestante, "Letra e gjallë", viti V, nr.13, Dhjetor 2003-Shkurt 2004, Prishtinë, 10

Femi Cakolli, Biografia e Gjerasim Qiriazit, "Letra e gjallë", viti VII, nr.14, Qershor-Shtator 2006

Mahir Domi, Të dhëna mbi lëvizjen kombëtare, arsimore e kulturore në Elbasan në fund të shek. XIX dhe fillim të shek. XX, "Buletin shkencor", nr 1, Tiranë 1975, 152

Ismet Dërmaku, Dy letra të panjohura të rilindësve tanë, "Albanica", nr.71, gusht 2007, Prishtinë, 81-82

Ismet Dërmaku, Një shkollë model, "Albanica", nr. 68, maj 2007, Prishtinë, 90

Hasan Kaleshi, Roli i Shqiptarëve në Letërsinë Orientale, "Seminari i Kulturës Shqiptare për të Huaj", Prishtinë 1976, 171

IV. Интернет страници

<http://www.jstor.org> Kemal H. Karpat, THE TRANSFORMATION OF THE OTTOMAN STATE, 1789-1908, International Journal of Middle East Studies, Vol. 3, No. 3 (Jul., 1972), pp. 246, Cambridge University Press

<http://camo.com> Smail Balič, Povjesni značaj Islama za Jugoistočnu Evropu, 2010, 1

www.opus.macmillan.yale.edu Edwin Munsell Bliss, Turkey and the Armenian atrocities, 312

www.opus.macmillan.yale.edu Cagri Erhan, Ottoman Official Attitudes Toward American Missionaries, 333.

<http://sofiaecho.com> Anastasia Vassileva, A history of protestantism in Bulgaria, 2.

<http://www.hermetics.org/bektashi.html> Birge, John Kingsley, The Bektashi order of dervishes

<http://www.marxists.org> Karl Marx, The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte, New York 1852, 44.

СОДРЖИНА

<u>Предговор.....</u>	<u>2</u>
<u>Вовед.....</u>	<u>4</u>

Глава I

- Почетоците на присуството на Бекташизмот и Евангелистичкото Движење помеѓу Албанците

<u>Економско-Општествените околности кај Албанците на почетокот на XIX век.....</u>	<u>11</u>
---	-----------

<u>Меѓународни околности, Османската Империја и Албанците (1804-1816).....</u>	<u>22</u>
--	-----------

<u>Суштината на протестантството и нејзиното влијание врз Албанската и Балканската Национална Преродба.....</u>	<u>29</u>
---	-----------

<u>Формирањето на Британското Библиско Здружение, целта и задачите.....</u>	<u>42</u>
---	-----------

<u>Бекташка филозофија и концептот на албанската национална еманципација.....</u>	<u>46</u>
---	-----------

<u>Првите контакти на бекташите со Албанците.....</u>	<u>58</u>
---	-----------

Глава II

- Активноста на Британското Библиско Здружение и на Бекташите во период од 1816-1827 година-

<u>Британското Библиско Здружение и неговата издавачка дејност на албански јазик во 1819-1827 година.....</u>	<u>68</u>
---	-----------

<u>Бекташите и Јанинскиот Пашалак во 1817-1827 година.....</u>	<u>80</u>
--	-----------

<u>Бекташката верска литература и нејзината улога во Албанската Национална Преродба.....</u>	<u>101</u>
--	------------

Глава III

- Британското Библиско Здружение, Бекташизмот и Албанците од 1827-1856 година-

<u>Промените во политичкиот, воениот, административниот и економскиот систем на Османската Империја во втората половина на XIX век.....</u>	<u>112</u>
---	------------

<u>Дејноста на Евангелистичкото Здружение и Бекташизмот во верската и националната свест на Албанците во 1831-1853 година.....</u>	<u>120</u>
--	------------

<u>Кримската војна (1853-1856) и интензирањето на евангелистичката работа меѓу Албанците.....</u>	<u>127</u>
---	------------

<u>Воспоставување на огранокот на Библиското Здружение во Цариград.....</u>	<u>131</u>
---	------------

Глава IV

- Албанската Национална Преродба и нејзините односи со Евангелистичкото Движење и Бекташизмот од 1856-1881 година –

<u>Социјалната и културната состојба на Албанците во втората половина на XIX век.....</u>	<u>134</u>
---	------------

<u>Преведувањето на Новиот Завет на албански јазик и неговото влијание врз националната преродба.....</u>	<u>145</u>
---	------------

<u>Есејот на Константин Кристофориди за Албанија и преведувањата на Светите Писма.....</u>	<u>150</u>
--	------------

<u>Посетите на претставниците на Британското Библиско Здружение на областите населени со Албанци во 1863/66/67 година и нивните извештаи за Бекташизмот.....</u>	<u>159</u>
<u>Библиското Здружение и Константин Кристофорици од 1865-1874 година.....</u>	<u>168</u>
<u>Преписката на Тими Митко и на Константин Кристофорици во изворите на Британското Библиско Здружение.....</u>	<u>179</u>
<u>Дејноста на Библиското Здружение и на Бекташите во годините на Призренската лига</u>	<u>181</u>
<u>Влијанието на Британското Библиско Здружение во културниот и духовниот живот на турските Османлии и Бугарите во втората половина на XIX век.....</u>	<u>190</u>
<u>Економскиот просперитет и влијанието на дејноста на грчкиот "Фанар" во интензивирањето на Евангелското движење во градот Битола.....</u>	<u>198</u>
<u>Прегледот на конзулот Кицоски над вилаетот на Јанина.....</u>	<u>204</u>

Глава V

- Културната и религиозната дејност на Евангелистичкото Движење и Бекташите од 1881-1897 година-

<u>Придонесот на "Библиското Здружение" и Бекташизмот за албанското образование во 80-тите години на XIX век.....</u>	<u>206</u>
<u>Албанските студенти во протестантските училишта.....</u>	<u>212</u>
<u>Влијанието на Бекташизмот и Библиското Здружение во еманципацијата на албанската жена.....</u>	<u>216</u>
<u>Придонесот на Библиското Здружение во формирањето на српскиот, грчкиот и турскиот литературен јазик во втората половина на деветнаесетиот век.....</u>	<u>228</u>
<u>Протестантите и Албанското Национално Движење во Битола, Корча и Елбасан (1891-1897).....</u>	<u>230</u>

<u>Перипетиите при објавувањето на речникот на Константин Кристофориди.....</u>	<u>243</u>
<u>Улогата на Библиското Здружение и Бекташизмот во трансформацијата на верската свест во национална.....</u>	<u>249</u>
<u>Политичкиот извештај на Герѓ Киријази за Битолскиот вилает.....</u>	<u>260</u>
<u>Заклучок.....</u>	<u>263</u>
<u>Прилози.....</u>	<u>279</u>
<u>I.Извори</u>	
<u>а)Необјавени архивски материали.....</u>	<u>285</u>
<u>б) Објавени архивски материали.....</u>	<u>287</u>
<u>II. Литература.....</u>	<u>288</u>
<u>III. Периодика.....</u>	<u>296</u>
<u>IV. Интернет страници.....</u>	<u>297</u>